

כפר

הכפרון למפריח עיר
לוח שורפף, לוח
שורפף, לוח
לוח

RECEIVED

JUN 1 1967

UNIV. WISCONSIN

תשנ"ז
1967

קוץ

ק ש ת

ק ש ת

העורך:

אהרן אמיר

סגן העורך:

יהושע קנז

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עס-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 14 ל"י; בחוץ-לארץ, \$7.00. חוברת בודדת: 4.00 ל"י; בחוץ-לארץ: \$2.00. מחיר המודעות: 250 ל"י לעמוד שלם; 150 ל"י לחצי עמוד; 90 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עס-הספר בע"מ.

שנה תשיעית, חוברת ד, קיץ 1967

ה ת ו כ ן :

אברהם הוס : זמן (שיר)	4
אהרן אמיר : שירת ארץ־העברים	5
איתן איתן : שירות מלחמה	8
אברהם רו : פרשת־המלחמה של עודד ירקוני	13
חיים באר : 40°C (שיר)	47
דוד הרדן : כובשי כנען בסופה	49
משה בן־שואל : שלושה שירי־מסע	62
גדעון תלפז : ארבעה גמלים מן המדבר	64
נורית זרחי : דלעת (שירים)	83
הדה בושם : שני סיפורים (סיוטים ; למות מאהבה)	84
חיים ויינרב : אני רואה וחש (שיר)	94
שמעון בלס : שוב נפלטתי לרחוב	96
אברהם בלבן : אשה (שני שירים)	107
ז'קלין כהנוב : למות מיתה מודרנית (ב)	108
נדב לויתן : אשה במרבד בחדר הגדול (שירים)	124
רחל מכבי : מצרים שלי (א)	126
שרה בורג־סבירי : דוד (שיר)	143
עבריה כרמי : לורנצו־מארקש	145
יהודה נאמן : ארץ המיתולוגיה שלי	151
נסיה שפרן : רכבות (שירים)	156
אילן בושם : מותו של משורר	158
מאשה מישקינסקי : תומס מאן ופאוסט שלו	163
בקרית קצרות	180
המשתתפים בחוברת	196
מפתח העניינים ל"קשת" שנה ט	198

אברהם הוס: זמן

יפי של מגדל בונה הילד בקביותיו.
והילדה מנחמת את הבבה שנפלה מן הכסא.
זוחלות נמלים בעפר וכל־אחת משאה בין שניה.
הקשב, התשמע את אושת מטלטלת השעון
כי אין זמן לאהב?

מה־גדולה אי־הנוחות שבלמוד שבע כפול תשע.
אך הילדה החרוזה צובעת פלגית במחברת.
דרורית אפרה־שחומה בוררת גרעיני שעורה,
רצינית וזריזה, מתוך הגללים על הכביש,
כי אין זמן לאהב!

מה־נאה חלקת צוארה, הוגה לו הנער.
והיא עוצמת עיניה ורואה: נסיך עם כתר
זהב בראשו דוהר על סוס לבן, יפה־תאר.
עננים נשאים ברוח. לבנים. ויודעים הם
כי אין זמן לאהב.

לילה רגיל יורד על דירה יפה, מסדרת.
הארוחה נסתימה. וכל הכלים שהושמו בכיור
מחכים בשלוח לתשומת־לב העוזרת בבקר.
השעה מאחרת. מעצמן נעצמות העינים.
כי אין זמן לאהב.

אהרן אנויר: שירת ארץ העברים

חמוץ-בגדים דורך שחר-יום-מחר לארצי הגדולה והרחבה.
מאפל-רחם-דור-ודור גת הוא ומפציע: טבול-דמדומי-דמים וחבור-
חרדות-ועצב.
ממערת-אמש חטאה ונכאה יבקע, מנקרת-אתמולים נחלאה ונעפשה
ופרושת-קורים, רומשת רמש-תועבה למינהו—ונגהו לפניו טהור
ונצוף.
הנה כמוקד ילהט—וצנתו כפתי-קרח.
והוא מחריש כסלע וחד כמקור-נשרים ונחרץ כגזר אשר-אין-
להשיב.
בן-יום הוא ובן-נצח. רך כעולל וחכם כקדמונים. ותמת יונים תמתו.

יפה ובוטח עולה שחר-יום-אביב על ארצי הגדולה והרחבה.
במשברי הים הגדול רוחץ כוכבו וחלום הוא נבט אל לשון-ים-
בצרה מזה ואל לשון-ים-אילת מזה, ושחק אל חלקת ים-המנות
ולמשי הכנרת ישק, ופרפר עם אדות מי הפרת וכרפר בקצף-
אשדות, ולהמית נהרות דמשק יאזין ולהמית ירדן ייבוק וללחש
עינות ויוכלים—ודומית המים בבארות תשאבהו שאב.
על ארצי רחבת-הימים פרושה כנף-השחר ועל עתרת גוניה. על
אדמומית עפר-חמר וכתמומית החרסיד ועל צהובובית חולות
ושחמומית הטין ועל יבשת עצבובית ושחור רקבובית ועל הררי-
הגריסיד מבהיקים באפריר וקלויים בכתם ותרג וזבד ועל ערבה
מישורית מאבכת אבק אפר-אדמדם ולבנונית אבק-דרכים קמח
העולה בעקבי-סוס-ורכב בהר ועל השחור החורין אשר למלחה

ועל צחור-חול-מפרצים ואפל-צוקים-בישימון וזהורית עורקי מחצב בין גבנוני-ארץ עלפים, ועל תכלת-אגמים וירקרק-נהר. ורוח-טרם-בקר תתנער לנשב, רוח-שמים רעננה וקלה. ברחבי מדבריות תשוטט הרוח ובטרשה תתהלך וערבות תרכב. בדגן תפכה ואושתה מלוא-פרדס. אל נחלי הבתות תרד ובנקיקים תחלחל ובאה קרב-חרש והרעישא גאון-יער. על אלון ואלה תפרט הרוח ועל בלוט והתרפקה על צפצפה ועם שינף ועוזרד תשתעשע. בעפי תאנה וחרוב תתחבט ועגבה על רמון ותפוח וברושים וארז תרתית. תרגיו שיבת זית ולחכה כפות תמר ועם אקליפט תמתיק סוד והתגרתה בהרדוף-נחלים. עץ-ההדר עוגבה ומינים לה ההדס. ארנים כנוריה ודליות הגפן פסנתרים לה.

וצררה הרוח עמה הלם-רעם-פגזות-תוחים ונבחות מקלע וגעית פרות ברפתים וגניחת ריחים בטחינתן ואבחת חרמשים מונפים לקצר ונשיפת-להבות-רתכים באוה מכחילה ומחי משוטים חותרים בנהר ותקתוק מנועי משאבות ונעירת חמור בהתעטף יצרו ורדדת פטישים על נחשת-קלחות-וסיר ובעבוע נרגילה בספוני-קמוריי-בית-קהה וצקון-לחש-נזיר ודשדוש רגלי איש צנומות וגלדניות בעבטין השדה המוצף ונקוש אזמלי סתתים ואנחת רצען שפופה בסגור-קיסון ומצהלות דרדקים בהשכם-אל-בית-ספר והכות-דליר משתלשל-לדלות ונדון-מצלה-בצואר-משכוכית ורנת-ענבלים-בקדש וצלצל-זוגי-גמלת וסלסול חלילי-רועים.

הנה-זה יעלה בקר האביב, בקר המחר, על הארץ הגדולה והיחומה ועל כל היושב בה בבית אבן ובבית חמר ובבית מלט ועל כל היושב בה באהל שער-עזים ובאהל שער-גמל ועל כל היושב בה במלונה ובספת-קנים ובצריף-עץ ובצריף-פחים ועל כל יושב-מערה-ומרתף בה: המתח והאהל על סגון-שוקים ועל עיר-הנמל השוקקה ועל משכנות הנודים בשממת-תלאובות ועל ספת-הגזוז ותחנת הבנזין ועל מגדלי-צופים ומגדלי-מים ועל צריח-כנסיה ומנארת-מסגד ועל שדות-הבעל ושדות-השלחים ואפרי-הבור ועל קסרקטי החילים המשמימים ועל בתי-פלאים ובתי-מכס ובתי-מטבחים ועל מאורות זמה ומצעי נאפופים ועל מלון-האורחים השח ועל מעון המהגרים המך, ועל הריקות, ועל העשק. ועל צחיח-יגונים-ומרי.

מחר ארצי הגדול הנה-זה-בא.

הנה יעלה ובא, והוא נפלה מכל תמוליה, והוא רם ויפה מהם שבעתים—ושמש-גבורים שמשו. ואורו העז הנה יציף את ארצי רחבת הידים—למן הנהרות הגדולים ועד הים הגדול.

אָנִי רוֹאֶהוּ בָּא.

בְּהוֹד־אַרְגָּמָן-וּתְכוֹל יָבוֹא וּבִתְפֹּאֲרֵת-יִרְק־מָטֵעַ וּבִגְאוֹן בְּתִי-קוֹמָה.
כְּבֹד הוּא בַּעֲשֵׁן-חֲרָשֶׁת וּשְׂכוֹר הַמּוֹן-הַחֲשֹׁמֶל בְּחוּטָיו וְסָפִינוּ מִבְּתֵק
בְּתוֹלֵי-רָגְבִים בְּעִזּוֹת.

קוֹלוֹ קוֹל הַמִּים בַּתְּעִלּוֹת וּבַמֶּאֲגָרִים וּבַצְנוּרוֹת וְקוֹל גִּפְץ סִלְעִים
וְגִרְגּוֹר עֶרְבְּלִי בְּטוֹן וּנְסִירֵת מְטוֹסִים בְּשִׁמִּי-שָׁמִים וּצְפִירֵת אָנִיּוֹת
עִם-חֹף וּפְעִימַת כְּבִשְׁנֵי-אֲדִירִים וְאַנְקַת מְכוֹנוֹת-קְדוּחַ וְזִמְרַת רַבּוֹא
נוֹל מְכַנִּי וְתִקְתּוֹק מְכוֹנוֹת-הַכְּתִיבָה בְּרַבּוֹא מְשַׁרְדִּים וְסֹאוֹן מְכוֹנוֹת-
הַדְּפּוֹס וְשֹׁאֲגַת אֲחָפְרִים וְנַחֲרַת טְרַקְטוֹרִים וְשִׁקְשׁוֹק קְטָרִים וְקִשְׁקוֹשׁ
מִגְרִסוֹת הַחֶצֶץ. בְּרַעַם שִׁירַת-נֶעֱר יָבוֹא וּבֹרֵן שְׁפַת-עֲבָרִים גְּרוֹנִית
וְחֻטְבַּת-גִּיב.

אָנִי רוֹאֶהוּ בָּא.

וְדַמְתּוֹ דַּמְמַת הַזֶּרַע הַנִּקְלֵט וְדַמְמַת הַנֶּבֶט בְּנִבְטוֹ וְדַמְמַת שְׁתִּילִים
בְּצִמְיָחָתָם. דַּמְמַת אֶרֶץ כִּי תִתֵּן יְבוּלָהּ וְעֵץ כִּי יַעֲשֶׂה פֶרִיו וְאִשָּׁה
אַחֲרֵי-לֵדָת וְאֶהוּבָה אַחֲר־דּוֹדִים. וְדַמְמַת-קִטְנוֹת-וַיּוֹמִיּוֹם כְּבוֹשָׁה וְנִמּוּכַת
רוּחַ. הֲלֹא כֵּכָה דֶּרֶךְ הַגְּדוּלוֹת אֲשֶׁר מַעֲוִלָם.

הַנֶּה-זֶה בָּא הַיּוֹם הַגְּדוֹל.

יוֹם כּוֹר־מִצְרָף וַיּוֹם תְּנוּר־יוֹצְרִים. יוֹם הִסֵּר-מְשׁוּכָה וּבָעֵר-מְחִיצָה
וְגִרּוֹף עֵיִים וְזִקּוֹף קוֹמָה. יוֹם אֶהְבֶּה נִצַּחַת וְאַחֲוָה לֹא-תוֹפֵר. יוֹם
מִזְג־דָּמִים וּבְלִיל־גִּזְעִים אֲשֶׁר לֹא יִדְעָה אֶרֶצִּי כְּמוֹהוּ. יוֹם עָרִים
וּכְפָרִים וּפְרָוִר וְקִרְיָה אֵין-מִסְפָּר. יוֹם-חֲמִשִּׁים-מִלִּיּוֹנֵי-אָדָם בְּאַרְצִי
רַחֲבַת-הַיָּדִים. יוֹם אוֹרָה מֵאֶפֶק עַד אֶפֶק.

הוּא יוֹם בִּלְהָה לְחוֹבְקֵי אֲשֻׁפְתוֹת וְלִנְמָלָטִים אֶל חֲגוּי-תְמוּלֵי-נֶכֶר.

יוֹם מְגוֹר לְעִכְבִּישִׁים נִחְבָּאִים אֶל קוֹרִיָּהֶם וּפַחַד לְחִפְרָפְרוֹת.

יוֹם-דִּין לְצַפִּיעֵי-נֶחֱשׁ וּמִפָּח לְמַפִּיחֵי-מָדוֹן וְקֶלֶס לְמַתְקֻלָּסִים.

יוֹם אִיד הוּא וְאֶבְדֵּן לְצָבוּעַ וְלַתֵּן וְלִמָּק וְלִרְמָה, לְכָל אֲשֶׁר הַפֶּגֶר
מֵאֲכָלוֹ וְעַל הַנִּבְלָה חִיתוֹ.

הוּא יוֹם אֱלֹהִים חֲדָשִׁים. יוֹם תַּחֲתֵת אֵי-אֹז וּבְרִיאַת-יֵשׁ-מֵתָהוּ. הוּא
יוֹם-הַבָּנִים הַשָּׂגִיא.

יוֹם נְגוּהַ נְגָה אֶרֶצִּי עַל רֶקֶב עוֹלָם נִשְׁחָת.

יוֹם גְּאוֹן-צִהְרֵי-אִמָּה וְאִיתָן-צִהְרֵי-קֶדֶם.

יוֹם תְּכִלַּת וְאַרְגָּמָן. הוּא יוֹם עֶבֶר הַגְּדוֹל.

אָנִי רוֹאֶהוּ בָּא.

עַל סֹפּוֹ גִּהְרָתִי וְאַשְׁתַּחֲוִי.

איתן איתן: שירות כולחנה

מסע־מלחמה

כְּסוּיֵי אֶפְלָה בְּכַתְמִים כִּהִים
מֶה יִדְבְּרוּ דָמִים
מֶה יִדְבְּרוּ קָמִים מִן הַחֹל
דְּבוּקֵי זַעַת שְׁמָנִים וְפִיחַ
עוֹר פְּנִיָּהֶם זֶהְמָה
עוֹר גּוֹפָם טִנְפָת
מֶה יִדְבְּרוּ נֶכַח יָם

אוֹר הַפָּנִים אָחוֹז בְּאֵשׁ, זְרוּעַ
פְּסָגוֹת עֶרְפֶּל
פָּנֵי אוֹר עַל הַגָּנִים, עַל הַמְדַבֵּר
נְתִיבֵי הַמַּיִם
אֵשׁ מַעֲבָרִים
צִירֵי הַתְּנוּעָה מְלֵאִים גּוֹעִים
רֶכְסֵי הַהָרִים מְלֵאִים גּוֹעִים
לְבִי חֲשָׁכָה
פֶּת זָכַל בּוֹעֵר

וְעִבְרָנוּ אֶת הָאָרֶץ
צָבָא מַעַם, עוֹלָה מַעַם
בְּפָנֵי אֱלֹהִים
לֹא בְּפָנֵי רוּחוֹתָיו, לֹא בְּפָנֵי בְּנֵי־אָדָם
וְאִשָּׁה, בְּשֶׁר־וָדָם
חָטָא, עִבְרָנוּ אֶת הָאָרֶץ
עַל אֲבָנִים, עַל אֲדָמָה, בְּרֶכְסִים
בְּקוֹלִיס בַּמְדַבֵּר תַּחַת הַשֶּׁמֶשׁ הַנּוֹרָא
עִבְרָנוּ רוּשָׁמִים אֶת חֲמוּקִיָּה
מֵאֲבָנִים אֶת חֲמוּקִיָּה
עֶצֶב אֲדָמָתָה קָשׁוּר בְּרֹאשׁוֹ

עֲצַב עֲמָה אָחוֹז בְּלִבֵּנו
 נִכַּח יָם
 מִרְקִיעִים מְגוֹפּוֹתֵינוּ
 לֹא יֵצְאוּ עִם הַלְבָּנָה
 לֹא עֲמִסְנוּ צְרוּרוֹת זָהָב
 לֹא דִבְרָנוּ דְּבָרִים חֲכָמִים
 בְּלֹא עֲשִׂינוּ אֶהְבָּה בְּלִילוֹת-יָרֵחַ מִתְּהַפְּכִים
 לֹא הִתְהַפְּכְנוּ עַל מִרְבְּצֵינוּ בְּלִילוֹת בְּלִי מְנוּחָה
 שָׁשָׂה יָמִים וְלִילוֹת
 מִרְקִיעִים מְגוֹפּוֹתֵינוּ
 נָעִים בְּעֲצַמַת-אֵשׁ נוֹרָאָה
 לוֹחֲמִים תַּחַת מְטוֹסִים
 שׁוֹכְחִים בֵּית וְאִשָּׁה וְיֻלְדִים
 מְלֵאִים מְזֻמוֹת-דָּמִים
 לֹא נוֹגְעִים בְּשִׁבּוּיִים, לֹא נוֹגְעִים בְּשָׁלָל
 לוֹקְחִים אֶת הָאָרֶץ בְּתַנוּעַת-אֵשׁ אַחַת

וְעִכְשָׁו מָה, וּמָה עִכְשָׁו
 חַיִּים בְּמָקוֹם שֶׁדְּבָרִים חֲכָמִים שׁוֹב מְשֻׁנִּים
 וְאַלִּילִים נִתְעַבִּים שֶׁל "כֶּסֶף וְכְבוֹד וּמִין" שׁוֹב מְשֻׁנִּים
 וְחַיִּים וּמּוֹת שׁוֹב מְשֻׁנִּים
 וְלֹא מִתְּרִים קוֹל וּדְמָעוֹת
 נְגוּעוֹת עֵינַיִם, חוֹרִים אֱלֹהִים
 עוֹרִים לֵאלֹהִים שֶׁרְאִינוּ בְּעֵינֵי נוֹפְלִים
 מְבִיטִים בְּפָנֵי הָאֱמָהוּת, הָאֱלֻמְנוּת, הַיֻּלְדִים
 מְבִיטִים בְּפָנֵי הוֹרִים, בְּפָנֵי פְצוּעִים
 נָכִים וְשְׂרוּפִים וְכוּוּיִים

עִכְשָׁו אֲנַחְנוּ זֹכְרִים אֶת מְבִטֵי חֲלֵי הַדָּרַג הַשָּׁנִי.
 עִכְשָׁו אֲנַחְנוּ זֹכְרִים אֶת פֶּחַד אֲנָשֵׁי הָעָרָף.
 עִכְשָׁו אֲנַחְנוּ שׁוֹמְעִים אֶת הַזֶּזֶת הַמוֹשָׁבִים, הַמְּקוֹחִים
 בְּדִבְרֵי הַלּוֹת הַגְּבוּרָה וְהַתְּהַלָּה
 עִכְשָׁו אֲנַחְנוּ מְרִיחִים אֶת צַחְנַת חֲצִי רַבּוֹא גּוֹפּוֹת בְּמִדְבָּר
 וְחוֹזְרִים לְלֶטֶף יֻלְדִים, לְחֶבֶק וְלִבְעַל נָשִׁים
 מוֹזְנוֹת בְּקִמְחָ-עֲצָמוֹת טָחוֹן שֶׁל סְפוּרִים
 בַּחֲשֻׁכָה הַיּוֹרֶדֶת נְעֻלָּמִים פָּנִים וְגּוֹפּוֹת

ולוחמים ומנהיגי־כסאות ונשים וילדים
 והמלחמה נמשכת לא בשמה ובשקט, בחשך
 לא לאור האש
 לא בקולות נפץ ובקול מנועים
 ברפי ים עולות
 אלה ים אלה ים
 ארונות נוסעים
 כלכתנו בדממה, בחשך
 אחוזי כמיהה קרובה לארץ הגדולה
 אנחנו נותרים חסרי־כל, על חצי ארץ, מנתקים
 עם זכר הנופלים, שלהם ושלנו,
 חתומים בדמם על הארץ כלה
 מנהר מצרים עד נהר פרת

ואחר המלחמה

ואחר המלחמה נדבר על הרצפה
 רצפת הארץ
 נטרפת בדמיה
 עולת עולה
 נדבר על האדמה, אדמת הארץ
 אחוזי עשן
 מטפסי חשכת ראשי־כסאות ריקים

לא נדבר על הדם
 לא נבקש לערף ראשים ריקים
 לא נדבר על הרוות וילדים

עומדים מרדת האש
 עומדים נסחפים מרדת האש בים טמטום עצום
 מתעוררים מטרפי שנה מבחילה
 דבוקי נחיות מתמשכות של צמר־גפן ופוך־נוצות
 מלאי בחילת טמטום
 נתחיל לדבר על הרצפה
 רצפת הארץ
 נתחיל לדבר על האדמה

אֲדַמַת הָאָרֶץ
נִתְחִיל לְדַבֵּר עַל כַּחֲנוּ
כַּח הָאָרֶץ
תַּחַת הַשָּׁמַיִם וּבְרָצוֹנָם

תַּחַת הַשָּׁמַיִם וּבְרָצוֹנָם
אֵין לָנוּ דָּבָר
שֶׁלֹּא בָּא מֵעֲצָמָנוּ
וְלֹא יִהְיֶה לָנוּ דָּבָר
שֶׁלֹּא יָבוֹא מֵעֲצָמָנוּ
וְיוֹשְׁבִים עַל הָרֶצֶפָה, עַל הָאֲדָמָה
שׁוֹב נֹכַח מִדְּרוֹנִים
שׁוֹב לֹא נִגְלַשׁ
שׁוֹב לֹא נִפְשַׁט יָדַיִם וְרַגְלַיִם
אֲבָנִים מִשְׁחִירוֹת עַל דְּרָכִים
נְעוֹת, צִלְבִּים, אוֹר דֶּרֶךְ גְּדֵרוֹת
אֲבָנִים, קְבָרֵי־מִלְחָמוֹת לֹא נָקִים

כַּחֲנוּ וְעֵצִים־יַדֵּינוּ
לֹא לְתַפְאֶרֶת מִתְנַפֶּצֶת
וְלֹא לְרֵהוּט חַיּוֹת וּבְנֵי־אָדָם מֵאֲבָנִים

לֹא מְלַמְדִּים וְלֹא כֹהֲנִים וְלֹא קְדוֹשִׁים
פְּרָאִים מִהִירֵי תְנוּעָה וּמַחֲשָׁבָה
חַיִּים עַל הָאָרֶץ, חַיִּים עַל הָאֲדָמָה
חַיִּים וְלֹא מֵתִים
כְּמוֹ שְׁאֵנֶחֱנוּ, בְּדִיוֹק כְּמוֹ שְׁאֵנֶחֱנוּ
נִקּוּם תַּחַת הַשָּׁמַיִם וּבְרָצוֹנָם
וּמִרְדַּת הָאוֹר אֲנִי נֶעַ
מִתָּאֵם לְתְנוּעַת הַיָּם מוֹל הַמִּדְבָּר
מְטַלְטֵל עַד בְּחִילָה
מִלֵּא מִזְמוֹת־דָּמִים
וּבְנֵי רְחוֹק, עֶטוֹף זָהָב
וּגִפֶּן וְתֵאנָה וְרֵמוֹן וְזִית וְתִמְרָה
בְּשֹׁעַר רֵאשׁוֹ, עֵינָיו, צַפְרִים בְּעֵצִים
קוֹלוֹת קוֹלוֹ עוֹבְרִים בָּאָרֶץ
מַעֲבִירִים רַעֲיִדוֹת דְּקוֹת

מִים עַל אֲדָמָה
 צֶל תַּחַת עֲצִים, רְטִיבוֹת בְּאֲדָמָה
 רוּחַ שֶׁל אוֹר בְּשֶׁקֶט מְדָהִים
 וְכָל אֲבָרֵי נְעִים בְּתוֹכָם
 וּתְנוּעַת הַיָּם מְקַבֶּלֶת, אוֹצֶרֶת
 וּבְנֵי רְחוֹק, קוֹלוֹ
 דְּפִיקוֹת מִים בַּחוּץ, הַשְׁקִיעָה, הַזְרִיחָה
 וְחִילַת הַיּוֹם, הַחֶם, אֲטִיוֹת הַלֵּילָה
 רְחוֹף רוּחוֹת וְרַחֲיֶפֶת רוּחוֹת
 עוֹלָם מְלֵא שִׁירָה
 וְלֹא אֲדַבֵּר עַל שִׁירָה אַחֵר הַמְּלַחְמָה

וְאַחֵר הַמְּלַחְמָה שׁוֹב הַמְּדֻרָּגִים הַנוֹרָאִים
 שׁוֹב שְׂדוֹת הַקּוֹצִים הַגְּבוּהִים הַיִּבְשִׁים
 אֲבָל שׁוֹב לֹא נִהְיָה סְחוּרָה מְכוּרָה
 בֵּיד רַמָּאִים נְבוּבֵי־רֹאשׁ, סוֹחְרֵי כֶּסֶף
 רְדוּמִים בְּנִדְבוֹת אָדָם
 שׁוֹב לֹא נִמְכַּר, שׁוֹב לֹא נִקְנָה
 אַחֵר הַמְּלַחְמָה, אַחֵר תְּנוּעַת הָאֵשׁ הַנוֹרָאָה וְשִׁפְיַת הַדָּם הַמְּצַחֶינָה
 נִהְפָּךְ עִם אֶחָד עַל הָאָרֶץ
 רוּחַ אַחַת עַל הָאָרֶץ
 תַּחַת הַשָּׁמַיִם וּבְרִצּוֹנָם

★

וְאַתָּה, אַתָּה הַרְשָׁה לְעַבְדְּךָ לִשְׁאֵת תְּפִלָּה
 עַל רַגְלָיו, זְקוּף־קוֹמָה, בּוֹ לְחַיֵּי נְדָבוֹת
 וְרַחֲמִים, מוֹרֶם מְדוּמָּמִים, מְצַמְחִים, מַחֲיוֹת וּמְאַנְשִׁים
 הַרְשָׁה לְעַבְדְּךָ לְבַקֵּשׁ לֹא מַפְתָּח וְלֹא מְאִימָה וְלֹא מְמוֹרָא
 בְּשַׁעַת מַפְלָה זְמִנִּית, לִפְנֵי נִצְחוֹן נִחְרָץ

מֵרֹאשׁ הָהָר עַל מַבֵּט מוֹרְדוֹת הַשֶּׁלֶג הַלָּבָן
 אַחֵר הָאֲבָנִים וְהַצּוֹקִים וְעֵלִית הָאֲדָמָה
 בְּצַעֲקוֹת רוּחוֹת וְקָרִיעוֹת אוֹר
 הַרְשָׁה לְעַבְדְּךָ לְבַקֵּשׁ בַּעֲדָם שִׁיְהִיו בְּנֵי־אָדָם
 בְּצֶלֶם הָאָדָם וְכַחוֹתָיו וְלֹא בְּצֶלֶם הַחִיָּה

אברהם רז: פרשת-הנולחנה של עודד ירקוני

בצהריים הגענו לפתח המכתש הקטן. מפקד-הכיתה אמר כי זה מקום האיסוף, ומכאן יחזירונו לבסיס, כמוסכם. השתרענו מתחת לסלע-אבן כבד וחיפינו למכונית. השמש היפתה על האדמה המבוקעת. קרניה המאונכות בלעו לתוכן את צל הסלע הסוכך עלינו. גלי חום מחניק נפלטו מפתח המכתש כמלוע תנור בוער. מכשיר-הקשר ציפצף לפתע וקול מרוחק בקע מתוכו. הקול המרוחק מסר כי המכור ניות תקחנה אותנו מתל-צפית ועלינו להגיע לשם עם חשיכה. קיבלנו את הידיעה בשתיקה גמורה והוספנו לשכב במקומנו. מפקד-הכיתה מחה בכובעו את פניו המזיעות. הוא אמר בקול מאומץ כי המרחק לתל-צפית אינו רב. איש מאתנו לא אמר דבר.

מפקד-הכיתה פרש את המפה וגהר עליה. מראה חולצתו הרוויה זיעה וכתמי מלח יבש ליבה את הצימאון. הוא אמר כי נוכל לקצר את הדרך אם נחצה את המכתש. נדמה היה כי החום הכבד ממס את קולו. אחר אמר עוד משהו, אבל הפעם לא שמעתי את דבריו מחמת הלחץ ברקות.

לאחר חשיכה הגענו לתל-צפית. הקורס כולו נמצא כבר במקום והמתין בחשיכה למכוניות.

היה קר וטל כיסה את האדמה. החיילים שכבו על האדמה הלחה ולא הוציאו הגה. הם היו שרועים בשורות צפופות וכמו ישנים היו.

מן הכביש המוליך לסדום הגיע שאון מכוניות. איש מן השוכבים לא זקף ראשו כנגד אורות הפנסים החולפים.

ביקשתי מקום נוח לשכיבה כדי להפיג את הלחץ ברקות. הלכתי לסוף השורה בקצהו של התל. ראוביק נגרר בעקבותי בשאתו את המקלע הכבד. מוישיק מפיתה מספר שלש שכב שם ואנו שכבנו לצדו. מוישיק לא זע וחשבתי שנרדם.

רוח קרירה באה מעבר לתל והפניתי אליה את הפנים הצרובים. שאון המכוניות חזר ובא עם המשב.

"אולי המשאיות?" פלט ראוביק בנשימה כבדה.

"המשאיות לא תבואנה", אמר מוישיק בלא להזיז את ראשו.

"אינך ישן?" שאלתי.

"המשאיות לא תבואנה", אמר מוישיק.

שאלתי אותו מדוע הוא חושב כך.

"אני יודע", אמר מוישיק. "בדברים כאלה מוטב לסמוך עלי".

"המשאיות תבואנה", אמרתי.

מוישיק לעג לדברי ולחיוזוק גירסתו הזכיר את ענין הקומנדקרים שהופץ לראשונה מפיו. לפני הסדרה הקודמת אמר מוישיק שיקשרו את עינינו קודם ליציאה, ויטילו אותנו מקומנדקרים במקומות נידחים, כדי שנמצא את דרכנו ביחידות. הקורס כולו צחק, כמובן, אבל בסופו של דבר עשו בנו כדבריו של מוישיק. רצייתי לשאול מניין הוא יודע על ענין המשאיות, אבל אותו רגע נשמעו שריקות חדות.

החיילים התרוממו משכיבתם והחלו להתארגן לתזווה. קמנו במאמץ והצטרפנו לפיתה. מפקד-הפיתה הודיע כי המשאיות עסוקות בתפקידים מיוחדים, ועלינו להגיע לבסיס עוד הלילה. החיילים עמדו בשתיקה גמורה והקשיבו לדבריו. "אם נרד מן הכביש וננוע בדרכי-עפר נגיע לבסיס תוך שעות אחדות", אמר המפקד. איש מן החיילים לא אמר דבר.

המפקד הוסיף שאם ננווט כהלכה תקצר הדרך לכדי ארבעים קילומטר בלבד. אחר אמר דברים נוספים, אבל לא שמעתי את דבריו מחמת הלחץ ברקות שחור ונתחדש. הלחץ הדאיגני ביותר בגלל ההליכה הקשה המצפה לנו. אך מיד נדחפתי מאחור בתוך הפיתה היוצאת מן התל ויורדת לתוך החשיכה.

בשלוש לפנות-בוקר לערך הגענו לבסיס בהקדימנו את הכיתות האחרות. המפקד ציין את הדבר וקרא לעומתנו "כיפאק". ענינו "הי" לקריאתו, אבל לדעתו היתה קריאתנו חלשה מן הדרוש. הוא קרא שוב "כיפאק", ושוב ענינו אחריו. רק לאחר הפעם השלישית שבע רצון מקריאתנו, הבטיח לנו כפיצוי על הכל שנת-בוקר מאוחרת, ושלח אותנו לאהלים.

משאיות רבות היו פזורות בין האהלים כאילו ביקשו להסוותן משום-מה. הן היו רבות מן הרגיל, והדבר היה משונה. כאשר הסתכלתי בהן זכרתי את דבריו של מפקד-הכיתה, אולם עייף הייתי מכדי להרהר בדבר. נכנסתי לאוהל ונפלתי כהרוג לתוך המיטה הצבאית.

ב

בשש בבוקר לערך העירו אותנו מן השינה וניתקו אותנו מן המיטות ניתוק חד ומכאיב.

בקושי יצאנו מן האהלים. השתרכנו לעבר הרחבה שבין האהלים, הסתדרנו כהרגלנו בשורה, וכהרגלנו המתנו לבאות. הכל, כמדומה, זכרו את הבטחתו של מפקד-הכיתה בדבר השינה המאוחרת. אולם איש לא אמר דבר.

מפקד-הכיתה הריץ אותנו על כבישי הבסיס ריצת-השכמה מדוקדקת וארוכה מן הרגיל. בסיומה הוחזרנו לאהלים. מפקד-הקורס עמד לפני האהלים והביט בנו במבט חמור. לבסוף עיוה פניו, הודיע כי מחר הקורס מופסק, ומיד הסתלק מן המקום. הכל הביטו אחריו בשתיקה ובלא לרדת לסוף דעתו. אחר חזרנו לאהלים ואיש לא אמר דבר. החום גבר במהירות ומחנק עמד בחלל האוהל. שוב חשתי ברקות ויצאתי לחוץ. לפני

האפסנאות רבצו חיילים אחדים כלאחר מחלה קשה. אחרים היו רובצים על הכביש כלטאות אפורות מתחת לשמש. ראוביק יצא מן האפסנאות בהילוך מתנודד. לולא התעלף אתמול סמוך לבסיס, ולולא התמיכה שתמכתי בו עד לשער הבסיס, הייתי אני עצמי מתעלף מחמת הלחץ ברקות.

הלחץ חזר והכביד ושוב חששתי מהתעלפות. ביקשתי מקום קריר ומוצל והלכתי לשק"ם. דינה החובשת ישבה באולם השק"ם ועסקה בכתיבת מכתב. שני ש. ג. ישבו במרחק־מה משולחנה ושתו סודה מבקבוקים. השק"מיסט סיפר להם דבר־מה כממ־תיק סוד, אולם דבריו לא הגיעו לאזני. אחד בלע את דבריו בסקרנות בולטת. השני, מכוער־פרצוף ומחוטט־לחיים, הביט בדינה ולא שם לבו לדברי השק"מיסט.

הסתכלתי בדינה והופתעתי מכיעורה. מכיון שלא ביקרתי במרפאה מעודי, וראיתייה אך מרחוק, לא הבחנתי בדבר עד כה. היא דמתה לאשתו של חייקין, שכננו במושבה. לזוג חייקין לא היו ילדים והם התקוטטו ביניהם לעתים קרובות.

בילדותי פחדתי משום־מה שיחטפוני וחששתי להתקרב אל ביתם. בפרט פחדתי מן האשה הגדולה והמכוערת. היא נעצה בי תמיד מבטים מוזרים כאילו ביקשה לחדור לגופי.

דינה היתה צעירה ממנה, כמובן, אולם הדמיון ניכר ביותר. מישהו אמר פעם, בלילה, ליד מדורה, שסגן־מפקד־הבסיס שכב עם דינה. כולם נהנו מן הדבר וצחקו, אולי משום הניגוד הבולט שבין השנים. מוישיק היסה את הצחוק ואמר בעיניים נוצצות כי סגן־מפקד־הבסיס נשוי לאשה יפהפיה והוא אינו זקוק לדינה, מכיון שהאשה הצעירה והיפהפיה נראתה לעתים בבסיס, סברו הכל שהצדק עמו. אף־על־פי־כן לא חדלו מצחוק.

הש. ג. שהקשיב לשק"מיסט קם לפתע ממקומו. הוא האיץ בחברו ללכת לאיזה תפקיד והחל לפסוע אל הפתח. השני, בעל עור־הפנים המחוטט, קם באי־רצון, הביט שוב בדינה, ויצא בעקבות חברו. השק"מיסט עזב את השולחן הריק ועבר אל שולחנה של דינה. בעת שגחן לעומתה והחל מדבר קמה נרגזת, לקחה את המכתב ויצאה. כנראה הפריע לה בכתיבתה. הוא קרב לעברי, הביט בי מהסס, ואמר כי הבסיס מלא משאיות חדשות.

"דברים גדולים יקרו בקרוב", אמר.

מאחר ששתקתי ולא השבתי דבר, התפאר כי שמע עליהם מגבוה. אחר הוסיף כי הצבא זקוק בדחיפות למחנה ולכן מחסלים את קורס־הקומנדו.

"דברים גדולים יקרו בקרוב", חזר ואמר כממתיק סוד, "דברים גדולים".

מאחר שראשי כאב עלי ולא הגבתי, לקח מטאטא, החל לטאטא את הרצפה, וצינני לעזוב את המקום. קמתי ממקומי וחשתי בסחרחורת הגוברת. בדרך לאהלים נחתי פעמים אחדות והירהרתי בדבריו של השק"מיסט. הצטערתי על חיסולו של הקורס, ועל החמצת אות־הקומנדו. המחשבה על אות־הקומנדו המוחמץ העלתה בזכרוני את אבי. כדי להמתיק את תחושת הבזיון סיפרתי לאבא, בדמיוני, על הסדרות הקשות, ודעתי נחה מעט.

נכנסתי לאוהל הריק ושכבתי במיטה. חשתי כאב בראשי וכל גופי בער. נרדמתי, כמדומה, להרף-עין, אולם מיד התעוררתי, אולי מפני המחנק. כשהתעוררתי זכרתי איך בהיותי בן חמש לערך התעוררתי פעם באמצע הלילה קודח מחום. קראתי אבא ואבא לא השיב. לפתע חשתי כי אבא אינו במיטה. פרצתי בבכי ואבא לא בא. לא ידעתי כמה זמן בכיתי. לבסוף נכנס אבא ולקח אותי בזרועותיו. הוא חש בגופי הבור ער, הניחני במיטה ורץ החוצה. תיכף נכנסה אשתו של חייקין ובאה אל המיטה הגדולה. היא גהרה עלי, מיששה אותי בידיה הגסות.

פחדתי ממנה פחד נורא ולולא נוכחותו של אבא הייתי בורח לחשיכה. אחר התלחשה עם אבא בפינה ויצאה. אבא טיפל בי, ולבסוף שכב לצדי. נצמדתי אל חזהו השעיר, וריח האקאציה החריף נדף מגופו הגדול. שאלתי אותו היכן היה. אבא השיב שערבים פרצו למושבה והיה עליו לגרשם. אבא היה מפקד ה"הגנה" במושבה מיום שאני זוכרו. הוא היה מספר כי בלילות כשבאו הערבים והיה עליו לצאת לגרשם לקחה אותי אמא למיטה הגדולה והחזיקה בי כמו בקמיע. בשבתות לקחו אותי אליהם ואני שכבתי בין אבא לאמא.

נעימות היו המחשבות על המיטה הגדולה וכמדומה הסיחו את דעתי ממיחושי. פתאום פרץ מוישיק לאוהל בפנים משולהבים. הוא סיפר כי מחר בבוקר ייערך מסדר חגיגי בו יוענק לנו אות-הקומנדו בנוכחותו של אלוף-הפיקוד, ולאחריו נקבל חופשה קצרה בטרם נתפזר ליחידותינו.

מאחר שהטלתי ספק בדבריו, נעלב מוישיק והזכיר את ענין המשאיות מאתמול. כיון שהזכרו המשאיות, זכרתי גם את ענין הקומנדקרים, ואת הסיפור על דינה החובשת, ופיקפוקי פגו.

מוישיק לא הבחין במצבי ורץ להוציא את בשורתו החוצה. הירהרתי באות-הקומנדו, ובנסיעה הביתה, ובדמיוני שיחזורתי את פרטי הפגישה עם אבא. אבא יעמוד בחצר, ליד עצי-הלימונים, ואני אבוא מאחרי וואמר בקול מעובה: "שלום, המפקד ירקוני". הוא יסוב לעברי, יקרא "עודד", ויטפח על כתפי טפיחה אדירה. אחר ימדוד אותי במבט בוחן, יבחין באות-הקומנדו המבריק, יחייך, ויתקע בי את אגרופו, כמנהגו.

בפעם הקודמת באתי הביתה לשעה קצרה ישר מן הסדרה. הדבר חל לאחר היעדרות ממושכת מן הבית. מאופק הייתי ומלוכלך והשתוקקתי לראות את אבא. בעברי על-פני בית חייקין בקעו מתוכו קולות-ריב נרגזים. קולה הצרחני של האשה הידהד למרחוק ולא ידעתי אם צחוק הוא ואם בכי. החשתי צעדי ומיהרתי לעבר הבית. אבא ישב על המיטה הגדולה והקשיב לצווחותיה המרוחקות של האשה. משום-מה קיבלני בשתיקה ולא התאגרף עמי, כהרגלו. הוא הביט בי בדאגה ושאל בקול חרישי אם הקורס אינו למעלה מכוחותי.

"אין בכך כלום", אמרתי.

אבא חזר ושאל מתי יסתיים הקורס.

חזרתי ואמרתי שהכל כשורה ואין לזה כל חשיבות.

בעמדי לצאת ביקש לפתע שנעלה אל קברה של אמא. תמהתי על בקשתו המפתיעה.

משום שלא עלינו אל קברה של אמא אלא ביום מותה, החל סמוך לפורים. אף-על-פי-כן אמרתי שאעשה כרצונו, ומיד יצאנו והלכנו לבית-הקברות. אשתו של חייקין עמדה ליד גדר ביתה והביטה בנו בעברנו. השפלתי מבטי מפני מבטה ושמתי אל לבי שגם אבא נהג כמוני. הדרך עברה עלינו בשתיקה גמורה, ואפשר היה לשמוע את זחילת הצבים בין שיחי האקאציות בצדי השביל.

לבסוף הגענו והבטנו באבן-המצבה המאובקת. פתאום בכה אבא. מעולם לא ראיתיו בוכה וכנראה משום כך נבהלתי. רציתי לנגוע בגבו אבל לא עשיתי זאת. נשענתי אל גזע עץ סמוך וציפיתי שיירגע.

בדרך שובנו לא התקתי עיני משיחי האקאציה הירוקים, מחשש פן אפגע במבטו. פתאום אמר אבא בקול חרישי כי נותרו שבע-עשר חודש לסיום שירותי הצבאי. "שמונה-עשר חודש", תיקנתי את דבריו.

אבא הימהם, ולאחר שתיקה קצרה אמר כי יש להוסיף חדר נוסף על החדר היחיד בביתנו.

"מדוע אנו זקוקים לחדר נוסף?" שאלתי.

אבא אמר כי אפשר שאקח אשה לאחר שירותי הצבאי ואסור לי להניחו יחידי. הוא לא דיבר מימיו על דבר כגון זה, ולא ידעתי מה להשיב. אחר אמר כי יתחיל מיד בבניית החדר וגם ישקם בשבילי את המשק המוזנח. מאחר שלא השבתי לדבריו והשתיקה התמשכה והכבידה, שאלתי אותו כעבור זמן על ענייני הבטחון של המושבה.

"אינני יודע", אמר אבא. "הצבא לקח מידינו הכל. צעירים כמוך עוסקים היום בענייני בטחון".

עצב בלתי-מוכר נמהל בקולו. הצטערתי על שאלתי ולא ידעתי מה להשיב. השתיקה הכבידה ביותר, אולם מיד הגענו לבית והיה עלינו להיפרד. בעת הפרידה ראיתי דאגה בעיניו של אבא, וכדי להרגיעו אמרתי שהקורס מתנהל כשורה ואין מקום לדאגה.

"למה התנדבת לקורס הזה, עודד?" שאל פתאום. "לא די לך שאתה שייך לצנחנים?" שאלתו הביאה אותי במבוכה ולא יכולתי להשיב דבר. רציתי לעודד אותו ולא ידעתי כיצד. בשובי לבסיס כתבתי לו מכתב כדי לתקן את רושם הפרידה. רציתי לבטא באותו מכתב את יחס-הקירבה אליו, וחזרתי וביקשתי שלא יבנה חדר נוסף. אבא לא השיב על אותו מכתב, ואני הסקתי מפך שרוחו שבה והתחזקה.

מפיון שלא ראיתיו מאז אותה פגישה, ציפיתי בקוצר-רוח ליום המחרת. כדי לא לפגום בשמחתו גמרתי בדעתי לעשות משהו לסילוק הלחץ והסחרחורת. במאמץ התרוממתי ממשכבי והשתרכתי לעבר המרפאה. עברתי בדרכי ליד חדר-האוכל, וקול ההמולה העולה מתוכו החזיר לי את תחושת הזמן. היתה שעת-צהריים וריח טיגון מבחיל עמד באוויר המחניק. הסחרחורת גברה. בגלל הרגשתי הרעה נאלצתי להיעצר פעמיים בטרם אגיע למרפאה.

דינה שכבה על דרגש־החולים הצהוב, והשיבה רוח על גופה בעתון שניענעה בידה. בהבחינה בי נרתעה בבהלה, ואני הבחנתי בחולצתה הפתוחה ובחזיה התפוחה המבצצ־בצת מתוכה. הבינותי שהחום מעיק עליה והסבתי ראשי. אחר שמעתי את צעדיה ושיערתי שכבר ריפסה את חולצתה. הסתכלתי לעברה והיא רגזה על ההפרעה שאני מפריע לה.

"אני חולה", אמרתי.

"כאן לא תחנת־רכבת", צעקה דינה. "תבוא בשעות־הקבלה".

הסחרחורת העיקה עלי ואמרתי שלא אוכל להחזיק מעמד.

דינה רגזה וצעקה שכבר ראתה ארטיסטים כמוני.

"מעולם לא ביקרתי במרפאה", אמרתי.

דינה סקרה אותי במבטה והושיבה אותי על דרגש־החולים. אף שרחוק הייתי מכל תאורה, רציתי להשעין את מצחי על חזה ובקושי החזקתי ראשי. דינה הבחינה בדבר וצחקת.

"ארטיסט שלי", קראה בחיבה.

"אינני ארטיסט", אמרתי.

מחייכת הצביעה דינה על העתון ושאלה מדוע אני מתחלה לפני המלחמה.

בגלל הסחרחורת לא יכולתי להבחין באותיות וסבור הייתי שהיא מקנטרת. היא נטלה מרחם וביקשה לתקעו בפִּי.

"אינני יכול להתחלות", אמרתי ודחיתי את המרחם.

"אני אטפל בך", אמרה ובחשה בשערי.

"אבא לבדו בבית", אמרתי. "מחר אני חייב לראותו".

דינה השהתה עלי מבטה ופניה הרצינו. אחר הביאה שתי גלולות מוארכות לבליעם ואמרה שהן תעזורנה לי להירדם ותקלנה על הרגשתי הרעה. לקחתי את הגלולות ויצאתי.

"תבוא שוב", אמרה לי בצאתי, "תבוא שוב".

הבינותי שהיא חרדה למצבי והייתי אסיר־תודה.

הפרזים ליד האהלים העלו חירחור יבש ולא נמצאו בהם מים. מאחר שבדעתי את הגלולות בגרון יבש, קרוב הייתי להקאה ונאלצתי להתרחק מן האהלים. החזקתי בחזי והשתרכתי לעבר בית־השימוש הסמוך לגדר המחנה. שני חיילים עמדו שם ועסקו בכפתורי מכנסיהם. כדי להשתמש מנוכחותם פניתי לעבר סככת־הרכב החדשה שעמדה בעצם בניינה. בתוך כך נתכווצה קיבתי ונלחצה לעבר הגרון. חששתי שאקיא על ערימת החצץ, אבל דבר לא יצא מפִּי. נזכרתי כי מאז אתמול בבוקר לא אכלתי דבר. אתמול בבוקר, בעברנו ליד עין־חוסוף, נמסר לנו במכשיר־הקשר כי המכונית תמתין לנו בפתח המכתש הקטן. כדי להפחית ממשקל התרמילים ולהקל על ההליכה, הטמנו בדרך את קופסות־המזון הנותרות ונשארו ללא מזון.

בחילת ההקאה רפתה וחשתי חולשה ופיק־ברכיים. השתרעתי בצילו של קיר הסככה העומד בבניינינו. שורות הבלוקים המצומדות הזכירו לי את דבריו של אבא בדרך

מבית־הקברות. הירהרתי בלבי שאם יעלה גם מחר את ענין החדר הנוסף, אומר כי יש בחדר די מקום לשנינו כשם שהיה בו די מקום לו ולאמא. אבא היה מספר כי בלילות הראשונים לאחר מותה של אמא הייתי בוכה ללא הפוגות. פעם לקח אותי אל המיטה הגדולה ומיד השתתקתי. מאז לקח אותי בכל לילה. לפעמים חלמתי שאמא באה בלילה ואנו ישנים כולנו במיטה הגדולה. לאחר שהת־עוררתי נעלם ממני מראה־פניה והדבר היה משונה. הירהרתי בדבר, ודומה שבתוך כך נרדמתי...

ג

לא ידעתי אל־נכון מתי התעוררתי. אפשר שהלילה השחור נראה לי בתחילה כהמשכה של השינה. כאשר שמעתי נשיפות כבדות של תנשמת וציפור־הלילה המכוּערת עלתה בדמיוני, חשתי בעירותי. מיד זכרתי את קורות היום. לפי שראשי צלול היה והרגשתי הוטבה, הירהרתי בהשפעתן המהירה של הגלולות. בתוך כך קמתי על רגלי ועמדתי לחזור לאהלים. מבלי משים נתקלתי בערימת חצץ ודירדר־תי אבנים מרעישות. מיד נשמעה פליטת־קול קטועה וראשי הוסב בחטף לעבר הסככה. מחמת איזה פחד פתאומי השתופפתי על ערימת החצץ והסתכלתי בצללית הסככה השחורה. פתאום הבחנתי בדמות הניתקת מן הצללית השחורה וקרבה לעברי באפלה. מכיון שהיכרתי בדמות את סגן־מפקד־הבסיס התבלבלה עלי דעתי ולא תפסתי דבר מן המתרחש. משום כך לא תפסתי איך הובאתי אל רחבת־המיסדרים המוארת, ואיך הוצבתי שם לעיני הקורס כולו, שהוועק למקום כדי לחזות בי.

החיילים הביטו בי בשתיקה באור הפנסים. לא הבינתי מדוע לבשו כולם בגדי־עבודה מאופקים והחזיקו בידיהם כלי־חפירה מעופרים בעפר. הופעתם המזוהה הפליאה אותי ביותר. מיד נשמעו דבריו הנרגשים של סגן־מפקד־הבסיס וירדתי לפשר הדבר.

סגן־מפקד־הבסיס הזכיר לקורס כי התעלות חיוניות להגנתו של הבסיס, ועקב המצב המתוח הכרחי להשלימן מיד, כפי שכבר אמר בערב, בעת היציאה לעבודת החפירה. כשאמר שדין חפירת התעלות כדין היציאה למלחמה, זכרתי את העתון בו החזיקה דינה החובשת, והירהרתי בדבריה על המלחמה. פתאום זכרתי גם את המשאיות הפזורות בין האהלים, ואת דבריו של השק"מיסט, ונבהלתי מקירבתה האפשרית של המלחמה.

לא זכרתי כמה התמשכו הירהורי, אולם צעקתו של סגן־מפקד־הבסיס החרידה אותי לפתע.

"בצבא אחר היו מעמידים אותו לקיר", צעק. "לקיר!"

מחמת הלילה הידהדה צעקתו בחלל הבסיס. מיד נשמע שאון דלתות נפתחות וקולות חיילים הקרבים לעברנו. מכיון שהשפלתי ראשי לא הבחנתי בהם בחשיכה, אף כי שמעתי את צעדיהם.

כאשר באו הש.ג. לבסוף והוליכו אותי לחדר־המעצר, עמדו חיילים רבים בדרך וליווני במבטיהם.

הש.ג. הכניסו אותי לחדר־המעצר, הרכיבו על גבי תרמיל תפוח וכבד שהיה מוכן עמם למקרים כגון זה, שמו בידי שני רובים חסרי בריח, והוציאוני החוצה. הם הריצו אותי בחשיכה על הפביש העיגולי המקיף את הבסיס, והתחלפו ביניהם מדי־סיבוב, כדי שלא להתעייף יותר מדי. בהגיענו, מדי־סיבוב, לקטע המואר הסמוך לבנין השלישות, היו מגבירים צעקותיהם ומדרבנים אותי במקל דק שבידם. הדבר נעשה כדי להשפיע את רצונו של הסגן, שהתבונן בנו ממרפסת הבנין המוארת. הואיל ולאחר זמן איבדתי את מנין הסיבובים שהקפדתי בו לראשונה, לא ידעתי אל־נכון מתי העבירוני אל מסלול־המכשולים של הבסיס.

לראשונה אילצוני לטפס על קיר בטון גבוה, פעם אחר פעם וללא הפוגה. לאחר שנפלתי מלמעלה, בגלל משקלם הכבד של התרמיל ושני הרובים, ציוו עלי תרגיל של שכיבה וקימה לסירוגים, במהירות גדולה וללא הפוגות. כאן נזקקו ביותר לקולותיהם ונאלצו להתחלף בתכיפות במתן הפקודות, מחשש לצרידות מהירה. כעבור זמן־מה הסתלק אחד, והשני, בעל עור־הפנים המחוטט, ציוו עלי לזחול מתחת לגדרות־התיל המתוחות סמוך לאדמה. מאחרי התיל היתה תעלת־חול עמוקה והוא ציוו עלי לזחול בתוכה. מאחר שחלשה דעתי בתוך המבוך האפל והמחניק, פעלו כבר אברי מעצמם ולא יכולתי לחדול מזחילתי בעת שציוו על כך. הוא קפץ לתוך התעלה ועצר בגופי כשם שעוצרים גלגל הנע על צירו לאחר הפסקת החשמל. שנינו נמצאנו לפתע בתחתית התעלה המחניקה. אף כי בגלל החשיכה לא ראינו זה את זה, חשנו בקירבת הגופים המתנשפים ובהבל הפה המתערבב. ציפיתי לפקודתו הבאה, אולם הפקודה בוששה לבוא. התהפכתי במאמץ רב ונשׂר ענתי בגבי אל התרמיל. חשתי כאב בגבי, אולם מראה השמיים ממעל הסיח דעתי מן הכאב.

שביל־החלב נפרש על דפנות התעלה, ונדמה היה כי הוא קרב אט־אט ויורד לתוך התעלה. עצמתי עיני וחשתי במגעו על פני. הש.ג. שאל לפתע מדוע הובאתי אל רחבת־המיסדרים. קולו נשתנה שינוי מפתיע ואולי משום כך סיפרתי. חשתי שהוא מקשיב לדברי, והקשבתו הקלה עלי. הש.ג. שתק שתיקה ממושכת ולבסוף הציע לי סיגריה.

אמרתי שאינני מעשן. אחר חששתי שמא נעלב מסירובי ואמרתי כי גם אבי אינו מעשן. בהיותי בן שמונה לערך מצאתי חפיסה של סיגריות והייתי מעשן אותן בהיחבא בין עצי הלימונים. פעם מצא אותי אבא בשעת־מעשה. מרוב בהלה התחלתי להשתעל והייתי קרוב להקאה. אבא צחק למראי, הלך באשר הלך, ואני שמעתי מבעד לעצים את צחוקו המתרחק.

הש.ג. חזר ושאל היכן תפס אותי סגן־מפקד־הבסיס.

אמרתי שיצא מתוך סככת־הרכב.

"מה הוא עשה שם?" שאל.

"אינני יודע", אמרתי.
הש.ג. קירב ראשו ואזנו נגעה באזני.
"מה הוא עשה שם?" לחש כממתיק סוד. "אל תפחד, לא אספר".
חשתי בקירבה המזוהה המתקמת בינינו, אולם לא היה לי מה להוסיף כדי להשביע את רצונו.
"מה דעתך על דינה החובשת?" שאל הש.ג.
אמרתי שאין לי דעה.
"ראית פעם בחורה ערומה?" שאל הש.ג.
"כן", אמרתי.
"איפה?" שאל.
אמרתי את שם המושבה שלנו.
הש.ג. אמר ששמע את השם, אבל אינו מכיר שום מקום פרט לבסיס הזה ולמעברת אור-עקיבא בה נמצאת משפחתו.
שכבנו על גבנו בתחתית התעלה והבטנו בשביל-החלב.
אחר שאל הש.ג. איך היתה הבחורה. חשתי בפעימת הדם ברקתו הסמוכה לאזני.
הוא חזר ושאל איך היתה הבחורה, ואני פתחתי פתאום את פי ותיארתי תיאור מפורט. לא אמרתי, שתיאורי נגזר מרחיצת-הלילה המדומה עם אשתו של סגן-מפקד-הבסיס בבריכת ההשקאה של המושבה. התענוג המדומה משכני ודעתי הוסחה מן הש.ג. השרוע לצדי.
"למה אתה לא שואל גם אותי אם ראיתי בחורה ערומה?" שאל הש.ג.
שאלתי, והשיב שראה.
ביקשתי לחזור לדמיונותי המענגים, והוא שאל מדוע אינני שואל מי הבחורה.
שאלתי ואמר שאנחש.
לא ידעתי מה לנחש והוא צחק בהנאה.
"דינה החובשת", אמר.
"דינה?" שאלתי.
"לא תאמין, אני יודע, אבל זו עובדה", אמר הש.ג.
הוא סיפר בלהיטות כיצד חיזרה אחריו וכיצד דחה אותה. מפיון שלא אמר דבר על טעמי הדחייה ואף אני לא שאלתי, נפלה שתיקה ושוב הבטנו בשמיים.
אחר שאל הש.ג. איך אתגונן במשפט. מאחר שלא הבינתי את כוונתו, הסביר כי מחר הוא יום-המשפטים השבועי בו מובאים לפני מפקד-הבסיס חיילים שעברו עבירות הטעונות משפט.
"אספר מה שקרה", אמרתי.
"מה תספר?" שאל והתרומם על מרפקו.
חזרתי וסיפרתי מה שכבר סיפרתי קודם-לכן.
"אבל הוא דפק אותך, הסגן", מחה הש.ג. "לעיני כולם דפק אותך. אתה יכול להחזיר".

"איך להחזיר?" שאלתי.

"תאמר במשפט שהוא שכב בסככה עם דינה", אמר.

"דינה לא היתה שם", אמרתי.

"היא היתה שם", התלהט הש.ג. "אין סודות בבסיס. היא היתה!"

אמרתי שלא ראיתייה בסככה ואינני יכול לערבה בענין.

"היא זונה", התפרץ הש.ג. "היא זונה!"

פתאום נבהל מקולו. קפץ על רגליו, הביט אל מחוץ לתעלה מחשש שמא נשמע קולו. אחר יצא מן התעלה וציוה עלי לעלות בעקבותיו. הרובים הכבידו עלי בעלייתי וביקשתי שיקחם כדי להקל עלי. הוא הדף אותם בועף לעבר גופי ורטן שאינני גבר אלא משתמט ארור.

לאחר שעליתי בכוחות עצמי ציוה עלי לרוץ. רצתי מבלי משים לתוך הבסיס. הוא רץ בעקבותי בשתיקה ולא שינה את כיוון ריצתי.

בנין השלישות היה שרוי בחשיכה ואיש לא נראה בסביבתו. הש.ג. אמר לי לחדול מריצתי ופסע לצדי בשתיקה גמורה. אחר לקח מידי אחד משני הרובים ונשא בידו עד שהגענו אל חדר-המעצר.

ד

בשבע בבוקר לערך התעוררתי.

הש.ג. לא נמצאו בחדר-המעצר, ותמהתי איך זה השאירוני ללא פיקוחם. שאון אכילה עמום בא מחדר-האוכל המרוחק ועורר בי תחושת רעב חריפה. לאחר יומיים ללא אכילה הציק לי הרעב, ואני מיינתי את הריחות האפיניים לארוחת-הבוקר. בתוך כך הירהרתי בש.ג. ובריצה שיריצוני אל חדר-האוכל, בנעליים ללא שרוכים, כדרך המנהג המקובל בעצירים. תחושת הבזיון הקרב לא הקהתה את מצוקת הרעב.

פתאום נכנס הש.ג. בעל העור המחוטט וצלחות מהפילות בידיו. ריח הדייסה החמה היכה בי והפך את מצוקת הרעב לתשוקת בליעה מכאיבה. הסבתי ראשי מן הצלחות. הש.ג. הניחן לידי ואמר לי לאכול. בלעתי את הדייסה בבליעות גדולות וגירדתי בכף את תחתית הצלחות.

הש.ג. משך מידי את הצלחות המגורדות ואמר כי הוצאת הצלחות מחדר-האוכל אסורה באיסור חמור.

הסתכלתי בו ולא אמרתי דבר.

הוא החביא את הצלחות בתוך התרמיל התפוח ואמר כי הרס"ר עלול להיכנס לבדיקת-בוקר שיגרתית. אחר הוסיף כי ההתיצבות למשפט מחייבת הופעה מדוק-דקת. לא נמצאו בידי כלים לגילוח והוא הציע לי את שקית-הרחצה שלו. התבוננתי בעור פניו המחוטט ולא אמרתי דבר. הוא השפיל מבטו והבינותי שהבחין במבטי. אחר נטלתי את השקית והכל חזר על מקומו.

הש.ג. הוליך אותי למקלחת המים החמים, האסורה לעצירים, והשגיח בפתח שלא ימצאוני במקום.

מראה פני הדהימני, ולא בגלל זיפי הזקן הבולטים. התבוננתי בקפידה בבבואה המשתקפת מן המראה, ושמתי אל לבי כי אברי הפנים לא שונו במאומה. ואף על-פי-כן השתנו הפנים שינוי מוזר. אחר זכרתי כי עקב המסע לא ראיתי את פני כשבוע ימים, ולכן לא יכולתי לקבוע אם חל השינוי במרוצת המסע או שמא רק לאחריו.

בתשע בבוקר לערך הוציאוני מחדר-המעצר ולקחוני למשפט. הכביש המוליך לבנין השלישות קושט בדגלים רבים לרגל סיומו של הקורס. מקולים קולניים השמיעו למרחוק מנגינות-לכת חגיגיות. השג. הוליכוני בין שדרות הדגלים וביקשו להתאים את הליכתם למיקצבי-הלכת הרמים. בגלל הילוכי הכבד השתבשו צעדיהם ולא עלו כהלכה. ליד בנין השלישות ניצבה יחידת-כבוד מצוחצחת לכבודו של אלוף-הפיקוד העומד להגיע לטקס. היחידה ניצבה בינתיים על הכביש ותירגלה ברוביה המבריקים. אף שחיבבתי תרגילי תס"ח שמטתי ראשי לצד ולא ראיתי אם בוצעו כהלכה. הסמל המתרגל צעק כי ב"דגל-שק" מישרים את המבט אל קנה-הרובה ואין מלכסנים אותו אל משתמט מחורבן המובל למשפט. מתוך כך אני מניח כי ביצוע התרגיל לא עמד על הגובה הדרוש. הרס"ר שעמד בפתח הבנין לקח אותי תחת חסותו. הוא פנה אלי בכינוי "נאשם" והסביר כיצד עלי לנהוג בעת המשפט. בגלל דיבורו הצעקני והמאיים לא תפסתי מאומה.

פתאום צעק "נאשם קדימה צעד", ואני ניתרתי מבוהל לעבר פתח הבנין. מפיון שצעק "שמאל-ימין" בקצב מהיר שלא יכולתי לעמוד בו, החזירני אחורנית ושפך עלי את זעמו. אחר החל בפעולה בשניה ושוב החזירני אחורנית. גם בפעם השלישית לא הצלחתי בצעידתי אבל משום-מה לא החזירני. לפתע נמצאתי באמצע משרדו של מפקד-הבסיס, בעוד הדלת נחבטת מאחרי וקול הרמקולים מתרחק ורפה.

מפקד-הבסיס ישב מאחרי מכתבתו הגדולה ועיין בנייר שלפניו. סגן-מפקד-הבסיס ישב לצדו. מבטו הזועם הביאני במבוכה. בגלל מבוכתי הרבה לא הבחנתי לראשונה במפקד-הקורס ומפקד-הכיתה. הם ישבו דחוקים בפינה והביטו בי בפנים חסרי-הבעה.

לא הבינתי כל-עיקר מדוע דרושה נוכחותם, והדבר הוסיף על מבוכתי. מפקד-הבסיס הימהם הימהומים סתומים לתוך הנייר, הרים ראשו לעברי, וחזר בקול על פרטי המקרה.

התאמצתי לעקוב אחר דבריו, אבל מראה פניו הזועפים של הסגן פעל עלי פעולה מחלישה ועד-מהרה איבדתי את קשרם של הדברים.

פתאום שאל אותי המפקד אם נכונים הדברים שקרא. לא יכולתי להשיב על שאלתו משום שלא שמעתי כהלכה את הדברים שקרא מן הנייר. רציתי לבקש שיקרא את הדברים שנית, אבל חששתי שיפרש את בקשתי כאות לזילזול. מפיון שקצרה רוחו מחמת שתיקתי הממושכת, סיפקתי את רצוני בנענוע-ראש חפוזים.

הוא קיבל את נענועי־ראשי ברצון.

שמתי אל לבי כי פניו של הסגן איבדו מזעפם ונתרפכו בהרבה, וזאת לאחר שלא חלקתי על פרטי המקרה. הדבר פעל עלי פעולה מעודדת ועורר בי הירהורי תקוה. הירהורים אלה נגוזו עם דבריו של הסגן. למרבה־פליאתי נמנע אמנם מלחזור על פרטי המקרה, אך לא נמנע מלחזור על חומרת העבירה. הוא דיבר באריכות רבה על המצב המתוח המחייב מסירות גמורה. לבסוף תבע להענישני בחומרה, לא דווקא למעני, אלא כפיצוי לקורס־הקומנדו שאיבד הרבה מיוקרתו בעיני הבסיס כולו עקב התנהגותי הבזויה.

לא יכולתי להתאפק ופלטתי שאינני משתמט.

הסגן צעק שאשתוק ולא אפנס לדבריו. הוא שאל בריתחה אם לא די לי בעבירותי הקודמות שאני בא ומוסיף עליהן את שקרי. "אינני משקר", אמרתי.

"אתה משקר!" צעק הסגן. "אתמול ברכת מפחד והיום אתה משקר מפחד".

"מה יש לך להשיב?" שאל המפקד.

"מה כבר יוכל להשיב?" ליגלג סגנו. "האם לא השתמט? זו ההוכחה הטובה ביותר".

"אתה יודע מה העונש הצפוי לך?" שאל המפקד.

"לא איכפת לי", פלטתי בלי שהתכוונתי לכך.

מפקד־הבסיס הופתע ופניו האדימו מכעס. הוא נעץ בי מבט חמור, ואני הרכנתי ראשי והמתנתי לגור־דינו.

"מדוע הלכת לסככה?" שאל פתאום.

שאלה זו הסעירה אותי. אולי משום שלא ציפיתי כבר לשכמותה, ואולי משום שהורגשה בה התעניינות סקרנית שלא היתה עד כה ממידתו של המשפט. כה נסערתי מן השאלה עד שהתפרצתי ללא מעצור ובנשימה אחת סיפרתי על הלחץ ברקות, הסחרחורת, ושאר הדברים שהביאוני אל הסככה. כאשר חדלו דברי חשתי במועקה הכבדה השוררת במשרד. נשימתי היתה כבדה, ונדמה היה כי כולם מקשיבים לה, למרות צלילי הרמקולים הרפויים.

"אתה ידעת על כך?" פנה המפקד אל הסגן.

הסגן אמר שאינו יודע על כך דבר.

המפקד החזיר פניו ממנו ונעץ בי מבט נוקב. אחר שאל איך ייווכח אם אמנם נכונים דברי.

"דינה תוכיח" כמעט צעקתי. "דינה החובשת".

הסגן תלה בי מבט מופתע ופניו הוצפו דם.

איש לא הבחין בדבר משום שבינתיים צילצל הטלפון והמפקד נפנה אליו מיד, בעוד השנים הדחוקים בפינה ניצלו את ההפוגה והסתודדו חרש.

המפקד אמר לתוך השפופרת כי אלוף־הפיקוד יענוד את "אות־הקומנדו" לחניכים המצטיינים בלבד, ולכן יש להכין על הבימה שלושה אותות־קומנדו. אחר טרק את השפופרת, וחזר ונעץ בי את מבטו. פתאום אמר שאם אני מתחרט על דברי

ינהג כאילו לא שמע דבר, אולם אם אינני מתחרט, תובא דינה מיד ודברי ייבדקו בנוכחותה.

"אינני מתחרט", אמרתי.

כאן זכר סגן-המפקד לפתע כי עליו לצאת ולבדוק אם הושלמו ההכנות למיסדר. הוא קם מיד על רגליו, אך המפקד ביקשו להישאר בשל חלקו האישי בענין, והורה למפקד-הכיתה להביא את דינה בדחיפות.

מפקד-הכיתה יצא, ושוב חלה הפוגה.

הסגן הביט בפני כמגשש, וחזר למקומו. הוא ליכסן מבטו לעבר המפקד, לעברי, ושוב אל המפקד.

המפקד צותת לצלילי הרמקולים המרוחקים וליוה אותם בתפיפת אצבעותיו על המכתבה.

פתאום פנה אל מפקד-הקורס ושאל לדעתו עלי.

מפקד-הקורס השיב שאני חייל מעולה המצטיין בכוח-סבל ומסירות למופת, ולכן אינו מבין כלל איך הסתבכתי במשפט הזה.

הסגן נעץ במפקד-הקורס מבט זועף.

מפקד-הקורס הבחין במבט וביקש להצדיק את דבריו. הוא סיפר כיצד נשאתי על גבי את ראוביק המתעלף בדרך מתלצפית לבסיס, וכיצד סירבתי להסתייע בעזרת חיילים אחרים. אחר הוסיף בקול הססני כי עמדו לבחור בי כחניך מצטיין וצר לו שהמקרה האחרון מונע את הדבר.

הסגן השפיל את מבטו, ואילו מפקד-הבסיס סקר אותי בענין.

"לאיזו יחידה אתה שייך?" שאל אותי פתאום.

נקבתי בשמה של היחידה המפוארת שאליה השתייכתי וממנה נשלחתי לקורס. המפקד הימהם וגירד פדחתו באצבעותיו.

שוב חלה הפוגה וצלילי הרמקולים חזרו ונשמעו ממרחק. משק הבריחים של יחידת-הכבוד המתרגלת ברוביה התערבב במיקצבי-הלכת.

הירהרתי במיסדר-הסיום ובאלוהי-הפיקוד, וציפייתי לדינה גברה. זכרתי בבירור כיצד יצאתי אתמול מן המרפאה, וכיצד ביקשה שאבוא שנית. דינה תאשר את דברי, ולאחר שאצא מן הסבך אוכל להשתתף במסדר. דבריו של המפקד לתוך השפופרת נחקקו בזכרוני, וכבר סיפרתי לאבא בדמיוני על אות-הקומנדו שענד לי אלוף-הפיקוד לעיני המיסדר כולו.

כאן חייכתי כנראה מבלי-משים, ומפקד-הבסיס שאל מדוע אני מחייך.

מאחר שחייך בעצמו חיוך רפה, העזתי ואמרתי שאני מהרהר באבי.

הוא הביט בי מופתע, כמגלה דבר שבחידוש, ושאל מיהו אבי.

השבתי ללא שהייה, אבל אותו רגע נפתחה הדלת ומפיון שעיני הכל הוסבו לעברה לא שמע איש את השם היוצא מפי.

מפקד-הכיתה נכנס פנימה ודינה נמשכה מאחוריו. היא נעצרה ליד הדלת, הביטה נפחדת על סביבותיה, וחורון פניה הוסיף לחזותה העלובה.

המפקד ביקשה להתקרב, אך היא שלחה ידה אל משקוף הדלת ולא זזה ממקומה. המפקד חזר וביקשה להתקרב, וגם הפעם לא זזה. לפתע שאל אם היא מכירה אותי. דינה הביטה בי מבוהלת ולא השיבה דבר. סברתי כי הבהילות שבהזעקתה הפתאומית פועלת עליה פעולה משתקת, וחייכתי לעברה כדי לעודדה. היא לא התעודדה מחיוכי, ולמרבה־תמיהתי אף השפילה מבטה לרצפה. "מדוע את מבוהלת כל־כך?" שאל אותה מפקד־הבסיס. "ואיך לא תיבהל?" שאל הסגן. "הרי אינה מבינה כלל מדוע התנפלנו עליה פתאום".

"אינני מתנפל", אמר המפקד כמתנצל והביט בדינה ברוך, "רק שאלתי אם היא מכירה אותי".

"אילו הכירה היתה אומרת, וחסל", אמר הסגן. דינה הביטה בו במבוכה.

המפקד חזר ושאלה אם ראתה אותי אי־פעם, ושוב חייכתי כדי לעודדה. הפעם הסבה מבטה ופלטת בקול רפה שאינה מכירה אותי. לא יכולתי לעבור על דבריה ופרצתי בהתרסה נרגשת שלא ייתכן הדבר, שלא יכלה כבר לשכות, ושרק לילה אחד עבר מאז אתמול. לשמע המלים האחרונות שיצאו מפִּי, צעקה דינה שאינה מכירה אותי ולא היה לה עמי שום ענין.

התרגשותי גברה ביותר ושידלתי אותה שוב ושוב בהזכירי את העתון והגלולות. הסגן צעק שאניח לה ולא אסבך אחרים כדי לחלץ את עצמי מן הסבך. דבריו המעליבים הגבירו את התרגשותי ואני צעקתי כי דינה טיפלה בי אתמול במרפאה, נתנה לי גלולות, וגם ביקשה שאשוב להמשך הטיפול.

פתאום הביטה בי דינה בתדהמה, הנידה בראשה כמתעתעת, ואני פניתי שוב לעברה. הסגן צעק שארפה ממנה ובטרם תכלה צעקתו פתחה דינה את הדלת וברחה החוצה. התחננתי לפני המפקד שיחזירנה, אך הוא הביט בי בפנים קשים ולא הניד עפעף. הסגן הביט בו בשביעות־רצון, ואילו שני האחרים שמטו עיניהם לקרקע ונעצו בחרטומי נעליהם.

המפקד נתן מבטו בנייר ושאל לשמי. השבתי.

"כן... ירקוני...", התבונן בנייר וחזר על שמי כמהורהר, "עודד ירקוני... מאיזה מקום אתה?"

אמרתי את שם המושבה שלנו.

"אתה בנו של מישקה ירקוני?" שאל.

הופתעתי מן השאלה ורציתי להשיב בחיוב, אבל איזה חשש סתום לכבודו של אבא עיכב את המלים בפי.

"מישקה ירקוני מן ה'הגנה'", אמר מפקד־הבסיס.

"הוא אינו אבי", אמרתי.
 המפקד הביט בי והחזיר מבטו לנייר.
 לא ידעתי אל-נכון מהו הדבר שהחליף בי עלבון בגאנה. מכל-מקום, כאשר אמר
 המפקד "תודה לאל שאינך בנו של מישקה" חשתי באותה גאווה.
 המפקד אמר שהשתמטותי דייה כדי להשליכני לצינוק, אולם מאחר שמפקד-הקורס
 דיבר בשבחי, ולפי שכבר נענשתי קשות עד למשפט, הוא יביא בחשבון העונש
 רק את עבירת ההשתמטות מחפירת התעלות.
 "אינני משתמט", אמרתי בשוויון-נפש.
 המפקד הביט בי ואני הבטתי בו ושתיקה ארוכה עמדה בינינו.
 אחר שאל לדעתי על העונש הראוי לי.
 אמרתי שאיני ראוי לכל עונש.
 שוב עמדה בינינו שתיקה, ולאחריה שאל המפקד מהו, לדעתי, העונש הראוי
 למשתמט שהשתמט מענין חיוני כמו חפירת תעלות בשעת-חירום.
 "למי אתה מתכוון?" שאלתי.
 "סתם-כך", אמר המפקד, "באופן כללי".
 "שלושים-וחמישה יום", אמרתי.
 "שלושים-וחמישה יום", אמר המפקד ולא יסף.
 אותה גאווה גברה בתוכי באורח מוזר לאחר גזר-הדין, ואף התנהגותו של הרס"ר לא
 גרעה ממנה כלל וכלל. הוא הוציאני החוצה בצעקות "נידון אחורה פנה, נידון
 קדימה צעד", דחף אותי לעבר הכביש בשאגו על "החיוך המטופש" שלא הירפה,
 כטענתו, מפני.
 הש.ג. הריצוני לחדר-המעצר לקול הרמקולים, מתחת לדגלים, ולעיני יחידת-
 הכבוד המצוחצחת המתרגלת ברוביה.

ה

חדר-המעצר היה שרוי במחנק. שעת הצהריים עדיין היתה רחוקה מרחק ניכר
 וכבר היה האוויר מחומם וכבד כבחדר-הסקה.
 הש.ג. הביטו בי ביראה כבנידון ההולך אל המוקד. בעל העור המחוטט שאל מה
 התרחש במשפט.
 אותו רגע חדלו צלילי הרמקולים ומן השער נשמע שאון מכוניות מוגבר.
 הש.ג. השני קרא בהתעוררות שאלוף-הפיקוד מגיע.
 רצף פקודות-גרון נרגשות בא מתוך המחנה, ולאחריו הלמות תופים קצובה.
 הש.ג. שהכריז על בואו של האלוף רץ החוצה לראות במחזה.
 בעל העור המחוטט נשאר לידי. הוא חזר ושאל מה היה במשפט.
 שכבתי על המיטה, התכסיתי בשמיכה המונחת עליה, ולא השבתי דבר. על אף
 החום הגובר, ועל אף הלמות התופים הממושכת, נרדמתי כמדומה על-נקלה. ישנתי
 שינה עמוקה, אולם הזעתי בה מאד, כפי שהתברר לי כאשר התעוררתי. לא

התעוררתי מעצמי כי אם מקול דיבורו הצעקני של סגן־המפקד. הוא איים על הש.ג. בעל העור המחוטט שאם אברח בדרך ולא אגיע לפלא עד הערב, ייענש הוא תחתי ויסבול סבל רב.

השמתני עצמי ישן ולא זעתי על אף הזיעה הדביקה שהציקה לי. אחר שמעתי צעדים קרבים, והש.ג. הסיר מעלי את השמיכה וגחן לעוררני. הוא החזיק בידו תת־מקלע עוזי ותיק־קרטון שהכיל את מסמכי האישיים. כמתנצל אמר שהוטל עליו לקחתני לכלא. איומו הצעקני של סגן־מפקד־הבסיס הידהד עדיין באזני. קמתי מיד בבגדי הרטובים מזיעה, ועשיתי ככל שצויה עלי הש.ג. בצאתנו לחוץ נוכחתי לראות שהשמש עשתה כברת־דרך ועברה זה כבר את אמצע השמיים.

טנדר מהיר הוציא אותנו אל הכביש הראשי, מרחק קילומטרים ספורים מן הבסיס. משם היה עלינו להמשיך בכוחות עצמנו.

הכביש, השומם ברגיל, שקק תנועה כבדה למרבה־תמהוני. שיירות־צבא עוטות רשתות־הסוואה נעו דרומה. טור זחל־מים אפור עבר על פנינו והעלה שאון מחריש בשרשרותיו. החיילים ניפנפו לנו בידיהם מעל דפנות הפלדה, קראו לעברנו קריאות שונות, ואותתו ברוביהם לעבר הגבול המצרי. מחמת השאון הובלעו הקריאות ולא נשמעו כהלכה. הטור התרחק ונעלם ודממה ירדה על הכביש. השמש הנוטה לשולי השמיים צבעה את החולות בצבע שריפה.

"הם נוסעים למלחמה", אמר הש.ג. "אתה הרווחת".

דבריו העלו בזכרוני את דבריה של דינה על התחלותי, ואת דבריו של הסגן על השתטותי מחפירת התעלות. חשתי בדם העולה לגרוני, אולם הבלגתי ולא אמרתי דבר.

הש.ג. חזר על דבריו וחייד. בחיוכו חשף שיניים צהובות, ובוהק השמש היורדת צבע אדום את חטטי לחייו הבולטים. כל־כך תיעבתי אותו אותה שעה עד שהשתוקקתי לחטוף מידו את העוזי, להזחילו על האדמה, ולהאכילו חול יבש מלוא פיו המאוס.

אותו רגע הגיח מדרום קומנדקר עמוס חיילים שהיה בדרכו צפונה. הקומנדקר נעצר לידינו בחריקה והחיילים קראו לנו למהר ולעלות.

הסתכלתי בחיילים הצוהלים ונחרדתי מן הבזיון המצפה לי.

הש.ג. העיף בי מבטו, היסס קימעה, ואותת לקומנדקר להמשיך ולנסוע לדרכו. הקומנדקר התרחק במהירות ושנינו נשארו על הכביש.

"אין דבר", אמר הש.ג. כשנפגשו מביטנו, "יש לנו פנאי. נחכה למכונית אזורחית. יש לנו פנאי".

השפלתי מבטי ולא השבתי דבר.

פתאום תקע הש.ג. לידי את העוזי ואת תיק המסמכים, ירד בריצה לחול, ופשט מכנסיו מאחרי שיח צהוב ויבש.

הסתכלתי בעוזי שבידי, ובפלג־גופו החשוף המציץ מאחרי השית, והדבר נראה היה משונה. פתאום ראיתיו רץ לעברי ומרים בתוך כך את מכנסיו. שיערתי שהתחרט

על פזיזותו, וכדי להוכיחו שאינני זומם דבר הנחתי את העווי על שפת הכביש. הוא רץ לקראתי מחזיק במכנסיו ובתוך כך ניפנף לעבר הכביש. הפניתי ראשי דרומה וראיתי משאית אזרחית עולה ובאה לקראתנו. המשאית נענתה לידו המושטת של הש.ג. האטה ונעצרה לידנו. הש.ג. האיץ בי לעלות לקרון וטיפס אחרי. הנהג הציץ מתאו וקרא לנו להצטרף לתא. הש.ג. אותת לו ביד תקיפה להמשיך ולנסוע, והמשאית זזה ממקומה.

ארגזי־פח אחדים המשמשים לאריזת תחמושת נערמו בפינת הקרון. יריעות ח'אקי גסות העשויות להסוואה התגוללו לידם. בתוך טילטולי הנסיעה נחבטו הארגזים הריקים באון הקרון והעלו שאון רב.

התבוננתי בהם והבינתי מיד כי המשאית מובילה תחמושת לצבא הזורם דרומה. פתאום השתוקקתי לרדת דרומה. כה חריפה היתה התשוקה הפתאומית עד שגמרתי באחת לקפוץ מן המשאית בשעה שתאט מרוצתה. הסתכלתי בש.ג. השוכב על רצפת הקרון כדי לעמוד על מידת עירנותו. ראשו נח על תיק המסמכים ועיניו היו עצומות. שיערתי שנרדם וגחנתי על פניו כדי להיוכח בדבר.

הש.ג. פקח את עיניו ומבטינו נפגשו.

"חשבתי שנרדמת", אמרתי.

הש.ג. הביט בי ושאל מה היה במשפט.

אמרתי שאין לזה שום חשיבות.

"למה בכתה דינה", שאל.

"דינה לא בכתה", אמרתי.

"היא בכתה", אמר הש.ג. "אחר־כך במרפאה".

"היא זונה", אמרתי.

הש.ג. התרומם על מרפקו ושאל אם אני אוהב את דינה.

אמרתי שאינני אוהב אותה.

נפלה שתיקה ואני ציפיתי שיחזור ויניח ראשו על התיק. אולם הוא חזר ושאל אם אני אוהב את דינה.

"אני לא אוהב אותה", אמרתי.

הש.ג. חזר ושכב על גבו, הניח ראשו על התיק, והביט בשמיים. הסתכלתי בעווי המונח בינינו וציפיתי שהמשאית תאט.

"מה ראית בסככת־הרכב?" שאל לפתע בלי להרים ראשו.

"לא ראיתי שום דבר" אמרתי.

"למה אמרת שדינה זונה?" שאל.

"היא זונה", אמרתי.

"היא בכתה", אמר הש.ג. חרש כלעצמו. "היא בכתה הרבה".

המשאית הגיעה לעלייה והחלה מאיטה. הסתכלתי בדופן האחורי והתכוננתי לקפיצה.

"לך כבר טוב", אמר הש.ג. כלעצמו, "כבר לא תחזור לבסיס. לך כבר טוב".

דיבורו החרישי העלה בזכרוני את איומו של סגן־המפקד. הסתכלתי בפניו והבחנתי בעיניים המעורפלות ובדוק הלח הפרוש עליהן.

אותה שעה האטם המשאית ביותר וחלה במעלה התלול. בתוך כך נשתפל הדופן האחורי וגלגל־השמש נתגלה מאחריה בריחוק מועט מן האופק.

מרחבי החולות השטוחים נראו כים מתנועע השטוף באור השקיעה. הנגהות האדומים נגעו בפניו של הש.ג. ולא יכולתי לגרוע מהן את מבטי. מראה פניו המיוסרים בכאב ריתק אותי למקומי ולא יכולתי להניד אבר.

בסימו של המעלה התלול, כאשר התישרה המשאית והשמיים חזרו והתרוממו, ראיתי במרומיהם נקודות־כסף נוצצות. הנקודות הזעירות נעו במהירות דרומה. התרוממתי על רגלי וראיתי מעל לקר־האופק כתמים גדולים הנעים לאטם. מיד הכרתי בהם את מטוסי־הצניחה הכבדים. הם נעו לעבר השמש השוקעת ושטו בנוגה הלוהט. מעליהם, בשמי־הארגמן, נפרשה מטריה רחבה של מטוסי־קרב מבהיקים. הבינותי כי מטוסי־הצניחה מובילים את חברי דרומה. בבת־אחת הלמה בי ודאות המלחמה...

הש.ג. שכב בעיניים עצומות ולא ראה אותי אותה שעה. אכן, טוב היה שפך עבר הדבר. בעצם, אפשר שאילו הביט בי לא הייתי עומד במה שעמדתי, והייתי קופץ מן המשאית מתוך איזה נוחם סתום שיכול הוא לרדוף אחרי או לירות בי, כשם שיכול אני להימלט, וחירותו לתפיסה אינה פחותה מחירותי לבריחה. אבל הוא נרדם על רצפת הקרון, ידו האחת על לבו והשניה פשוטה לכל ארכה על הריצפה הרועדת, ואצבעות הכף פשוקות כלפי־מעלה כפה הפעור מכאב. העוזי ניטלטל ממנו והלאה בתוך טילטולי הנסיעה. שיקשוק הקת הקצרה הובלע בשיקשוק הארגזים.

ו

עם חשיכה ראשונה עברו על־פנינו טורי שריון כהים. על אף נהמתם הכבדה לא ניעור הש.ג. משנתו. כעבור רגעים אחדים הגענו לבאר־שבע. עברנו בתוכה בלא להיעצר. אורות העיר היבהבו על־פני המשאית, נסוגו והתרחקו מאחור. רוח נשבה בקרון והביאה קור עז.

לקחתי את יריעות־הסוואה וכיסיתי בהן את הש.ג. הישן. רציתי לשכב לידו ולהתחמם ביריעות, אבל חששתי שאירדם ואחמיץ את המושבה שלנו בשעה שנעצור על פניה.

באור־היום ניתן לראות מן הכביש את הגבעה המסתירה את בית־הקברות, ואפילו את קצה המעקה של בריכת־ההשקאה. שלא לדבר כלל על חלק המושבה הסמוך לשפת הכביש. ממקום אחד ניתן גם להבחין בבית ובעצי הלימונים.

המושבה על הבית העלתה בזכרוני את אבא ושאלתי את עצמי מה מעשיו אותה שעה. ערבים אחדים בשבוע עסק אבא בענייני בטחון של המושבה. כך נמשך הדבר שנים רבות. באותם ערבים נמצאתי לבדי בבית והייתי מצפה לשובו. בלילות

החורף, כאשר נשבו רוחות חזקות ותנים ייללו בחשיכה, פחדתי להישאר לבדי. הייתי נכנס למיטה הגדולה ומתחבא מתחת לשמיכות. בשובו הביתה הרגיש אבא לעתים בעירותי, והיה שואל, בהחליקו על פני, איך עבר הזמן בהיעדרו. לאמיתו של דבר ידע אבא יפה שכל הערב קראתי בספרים על מלחמת-השיחרור ושאר הספרים על תולדות ההתיישבות וההתגוננות שנמצאו בבית. ספרים אלה נשמרו בכוונת מיוחדת ואבא היה קורא בהם בשעות-הפנאי. בימי ילדותי הרחוקים, בטרם אדע לקרוא, היה אבא מרדימני בסיפורים שונים ושוהה לידי עד הירדמי. במיוחד אהבתי לשמוע איך גירש את הערבים מן המושבה. גם אבא נהנה לחזור ולספר את הדבר. מתוך זכרונותיו אני יודע כי בתחילה לא אהבתי סיפורים אלה ורציתי רק סיפורים על ציפורים ופרפרים. אבא היה מספר בליגלוג שאהבתי במיוחד איזה סיפור ילדותי על "הפרפר הוורוד", והיה עליו לטרוח הרבה כדי לחבב עלי סיפורים של ממש.

אורות רחוקים נתגלו מתוך החשיכה ונוכחתי שאנו קרבים והולכים אל המושבה. המשאית אצה בכל מהירותה. אורות הבתים ועמודי-התאורה קרבו במהירות. הסתכלתי לעבר הבית ולא הבחנתי בו מחמת החשיכה. מתחתי גופי וגם אז לא הבחנתי באור. שיערתי שאבא עסוק בענייניו, אבל מיד זכרתי שענייני הבטחון הועברו, כדבריו, לידי הצבא. הבית החשוך עורר בי חששות ונתמלאתי דאגה סתומה. אחר זכרתי מקרה דומה, ודאגתי רפתה.

לפני שבועות אחדים נקלעתי למושבה בלילה, באמצעו של מסע-חוליות. הבית היה חשוך ואבא לא פתח לדפיקותי. למרבה-תמהוני לא נמצא המפתח במקום המוסכם. חשבתי שיצא. אך לא הבינתי מדוע סטה מן הנוהג המוסכם בינינו ולא השאיר את המפתח במקומו. לרגע נטיתי לחשוב שאבא ישן והדלת נעולה מבפנים. דפקתי בחזקה וקראתי "אבא" ולא באה תשובה. הדפיקות שיכנעוני שאבא איננו בבית. מפאת דוחק הזמן לא יכולתי לחפש במושבה. למחרת שלחתי הביתה גלויה בהולה. אבא השיב באיגרת מרגיעה, והוכיחני על חרדתי שהיתה בעיניו כחרדתה של אשה.

המחשבה על האיגרת מילאה את הירהורי. כנראה העמקתי לשקוע בה עד שלא שמתי לבי לאורותיה הראשונים של רמלה.

ברחוב הראשי נעצרה המשאית לחנייה ממושכת.

הערתי את הש.ג. משנתו. הוא בהה לעומתי במין חיוך משונה, ומיד נבהל. "איפה אנחנו?" שאל.

"רמלה", אמרתי. "אנחנו צריכים לרדת".

הוא הזדקף, הביט סביבו, ופניו חזרו להבעתם הקודמת כאילו הוצאו מחלום למציאות.

הרחוב המואר המה המיה של ערב. מתוך המסעדות בקעו צלילי נעימות גרוניות. אדי צלי חמים זרמו מן הפתחים ופשטו לעבר המדרכה. ריחות דוכני-המיבשל, ותערובת התבלים החריפים, פעלו עלי פעולה מגרה.

הש.ג. הזמין אותי לאכול. בעקב תאבוני המגורה הסכמתי להזמנתו מיד. בעת שהותנו במסעדה הושמעו בראדיו החדשות, והקריין הודיע על צניחת הצנחנים בסיני.

מפיון שהמסעדה היתה ריקה, המגיש הלך למטבח, והש.ג. היה שקוע בצלחת החמוס שלו, עברה הידיעה ללא תגובה ולכאורה נמשך הכל כסדרו. בתוך לעיסתו שאל הש.ג. מדוע אינני אוכל. אמרתי ששבעתי.

הש.ג. השתומם על מיעוט אכילתי, הפציר בי שוב ושוב, ולבסוף המשיך באכילתו. הוא טבל את הפיתה בקערית הטחינה ולעס במציצת-הנאה.

קמתי והלכתי אל המגיש וביקשתי ממנו מכשירי-כתיבה. כשחזרתי אל השולחן נכנס פנימה סרן מן המשטרה הצבאית והתישב ליד אחד השולחנות.

נוכחותו עוררה בי חרדה משונה, אולם הסרן לא נתן עלינו דעתו. הוא פנה אל המגיש שקרב אליו והזמין ארוחה הגונה. כיון שהוציא עתון ושיקע עצמו בינתיים בקריאה, נחה דעתי והתחלתי לכתוב.

כתבתי לאבא שלרגל המצב לא אבוא הביתה בקרוב. אחר הוספתי שאינני רשאי להוסיף דבר אבל בטוח אני כי יבין מעצמו.

הש.ג. כילה את מנתו ושאל מה אני כותב.

אמרתי שאני כותב מכתב, וביקשתי אותו לשלוח את המכתב מן הבסיס.

"מכאן טוב יותר", אמר. "הוא יגיע קודם".

השבתי שאני יודע זאת, ואף-על-פי-כן חזרתי וביקשתי לשלוח את המכתב מן הבסיס.

"זה לאבא", אמרתי.

הש.ג. השהה עלי את מבטו.

"אבא לבדו", הפטרתני.

"איפה האחים שלך?" שאל הש.ג.

"אין לי אחים", אמרתי.

"למה אבא שלך גירש אותם?" שאל.

"הוא לא גירש", אמרתי. "לא נולדו יותר, רק אני".

"רק אחד הביא?" תמה. "רק אחד?"

אמרתי שאמא מתה כאשר הייתי קטן ומאז שנינו לבדנו.

"למה לא לקח אחרת?" שאל הש.ג.

"אבא לא יקח אחרת", אמרתי.

"אבל הוא מוכרח אשה", אמר הש.ג.

דבריו עוררו את כעסי, אבל הבלגתי ולא אמרתי דבר.

הש.ג. פרץ בצחוק.

תפסתי את קערית הטחינה וזרקתי אותה על גופו. צחוקו קפא והוא הביט בי בתדהמה בעוד הטחינה מטפטפת על מדיו. אחר ניגב את מדיו והביט בי בשתיקה.

לבסוף קם, שילם למגיש בשביל שנינו, ולקח את המכתב מן השולחן. הוא ניער מעליו את פירורי הפיתה, החליקו בזהירות, והכניסו לכיס חולצתו. הסבתי ראשי במבוכה ונתקלתי במבטו של הסרן. עיני הסרן היו נעוצות בי. מהבעת-עיניו הבינתי כי שמע את כל השיחה. אחר יצאנו לרחוב והלכנו בשתיקה גמורה, הש.ג. לפנינו ואני בעקבותיו. בקצה הצפוני של העיר, סמוך לתחנת-הדלק הצבאית, הבחנתי בחיילים רבים הממתינים לטרמפ. באור התחנה הקלוש נראו צלליותיהם בלבד. אף-על-פי-כן עברתי לצדו השני של הכביש. הש.ג. הבחין בדבר, עבר גם הוא בעקבותי, ופסע לצדי כאומר להסתירני בגופו. מכוניות רבות שבאו מצפון והיו בדרכן דרומה נעצרו בזה אחר זה ולקחו עמן מן החיילים הממתינים. אנחנו התקדמנו צפונה ועשינו דרכנו בהליכה. בגלל השתיקה הכבדה שעמדה בינינו היתה ההליכה מעיקה ביותר. ליד מחסום-הרכבת אמר הש.ג. פתאום שאני יכול ללכת. דבריו הדהימו אותי ולא יכולתי לומר דבר. "אתה יכול ללכת", פלט, "לאן שאתה רוצה". הוא תקע לידי את תיקי האישי ואני חשתי בתוך כך ברעידת ידו. מיד זכרתי את איומו של סגן-מפקד-הבסיס. "איך תחזור לבסיס?" שאלתי. "אגיד שברחת", אמר, "שברחת הביתה". "הביתה?" רגזתי. "עכשיו הביתה?" "אני... אני לא יודע", התבלבל הש.ג. "שהחברים שלך ראו אותנו ליד הבניין ולקחו אותך ממני, בכוח לקחו". דבריו העלו בזכרוני את מטוסי-הצניחה הטסים דרומה ועוררו בי כמיהה חדשה. נשענתי על שלט-האזהרה של הרכבת והפח המחודד ננעץ בגבי. הש.ג. הניח עלי זרועו. אותו רגע נשמעו צפירות קטועות ולאחריהן שאון קטר גובר וקרב. אלומת אור אדומה הגיחה מפרם הזיתים האפל ומיד נאנקו הפסים מפובד הרכבת העוברת. צלליות הטנקים הגדולות הזדקרו על מישטחי הקרונות הפתוחים, וצריחיהם השחורים רדפו זה את זה כבסרט נע. הדבר התמשך והתמשך ונדמה היה כי אין לו סוף. מחמת ההסתכלות הממושכת בצלליות החולפות במהירות הזכרתי לעצום את עיני. נהמת הקרונות העמומה לחצה על מצחי והאדמה רעדה תחת. לבסוף רחקה הנהמה ושככה ושוב חשתי בזרועו של הש.ג. שאון מכונית קרבה הרתיעו לפתע וידו נשמטה. באור הפנסים הרגעי נתגלתה במלואה הבעת הפאב שבפניו. ממחסום-הרכבת ועד למחנה-הפלא קילומטרים ספורים בלבד. הדרך עברה עלינו בהליכה שלא ניתנה לאומדן הזמן.

ז

בשער הכלא המואר נמצאו שני שוטרים צבאיים. מתוך דרך התבוננותם בי הבינותי כי נמנים הם עם הסוהרים.

השג. תחב לידם את תיק הקרטון והסתלק בחפזה וללא פרידה. מיד לאחר היעלמו זכרתי שאיני יודע את שמו. ביקשתי לרוץ בעקבותיו אל מעבר לשער, אולם השוטרים עצרו אותי בידיהם והוכרחתי לקבל את הדין.

השוטר שהחזיק בידו את תיקי האישי הריץ אותי לתוך מחנה הכלא. הוא פקד עלי תוך כדי הריצה להביט לצדדים כדי להכיר, כלשונו, את "הבית הטוב בעולם שאותו בחרתי לעצמי".

המחנה היה חשוך לגמרי, אולם עדמהרה הורגלו עיני לחשיכה ויכולתי להבחין בעצמים.

משום־מה נראה המקום שומם וריק. ביתני־האסירים החשוכים דממו באורח מוזר. צווחות הדירבון של השוטר הרץ לצדי הידהדו ביניהם כבתוך אולם חלול ואפל. לבסוף קרבנו אל בנין מואר המובדל משורת הביתנים האפלה.

שוטר צבאי מזוין עמד בפתח הבנין, והסקתי מכך כי זהו בנין המפקדה. השוטר המזוין אמר לזה שהריצני כי הסמל התורן רץ לחפש את הקצין התורן בגלל איזה טלפון פתאומי וחשוב ביותר.

שמתי אל לבי כי השוטר שהריצני מן השער איבד מבטחונו ובא במבוכה, אולי עקב איזה שיבוש בלתי־צפוי שחל באיזה טכס מקובל. מאחר שנתקל במבטי ואולי חש במחשבתו, פקד עלי לרוץ בעיגול לפני הבנין המואר. גם הפעם דירבן אותי בצווחות. אולם צווחות אלו איבדו הרבה מתקיפותן הקודמת ועדמהרה חדלו כליל. הוא צנח על מדרגת הבנין ואילו אני המשכתי בריצתי עוד ועוד מתוך איזו תחושת יתרון משונה ומתוך סיפוק מהשפלתו כביכול.

פתאום הופיעו הסמל והקצין במרוצה ומיד נבלעו בפתח הבנין.

השוטר קפץ על רגליו והכניסני לתוך הבנין. הוא עשה זאת באורח מבזה ובלהיטות מופגנת.

הסמל התורן עמד במסדרון ולא נתן עלינו דעתו כלל, למורת־רוחו של השוטר. הוא הקשיב בדריכות לקצין המדבר בטלפון מאחרי הדלת הסגורה. קולו של הקצין היה נרגש ביותר, אולם הדיבור היה מועט ומקוטע ולא יכולתי לעמוד על מובנו. אחר פתח את הדלת וקרא אליו את הסמל. השוטר ניצל את יציאתו, התמתח לפניו בהצדעת הכנעה, וביקש לאשר את קבלתי. הקצין העיף בי מבט קצר, לקח את התיק מידי של השוטר ודיפדף בניירות. התרגשותו הרבה ניכרה בפניו והוא דיפדף בתיק בקוצר־רוח.

"שלושים־וחמישה יום", הפטיר כמו לנפשו. "בדיוק שלושים־וחמישה... סדר לו מקום ושלח אותו לישון".

"לישון?" נדהם השוטר. "בלי טיפול?"

"בלי טיפול", אמר הקצין.

"אבל הוא אסיר חדש", מחה השוטר.

"לא חשוב", אמר הקצין. "בבוקר יבוא המפקד ונראה".

הוא נסוב על עקביו ונכנס לחדר בלוויית הסמל. השוטר נשאר תקוע במקומו ותמיהת־הפתעה ניפרה בפניו.

הבינותי שהקצין חסך ממני איזה טיפול מבזה הנהוג באסירים חדשים. לא יכולתי להבין על שום מה נהג עמי הקצין לפני־משורת־הדין והדבר התמיהני ביותר. ניסיתי לקשור את הדבר בהתרגשותו הרבה, אך מאחר שלא שמעתי את השיחה הטלפונית לא ידעתי מה עורר את התרגשותו, והתנהגותו כלפי נשארה כחידה.

השוטר המאוכב הוליך אותי בשתיקה לעבר הביתנים האפלים. בהגיענו אל הביתן הראשון הצביע בידו על הפתח, דחף אותי בריטון לעברו, והסתלק.

מחנק אפף אותי בכניסתי. גיששתי סביבי באפלה הדחוסה ורגלי נתקלו בדופן של מיטה סמוכה. העברתי עליה יד הססנית ומצאתיה ריקה. שכבתי עליה בבגדי ונזהרתי שלא להרעיש.

המקום הדומם והאפל עורר בי מתיחות מוזרה, כבלילות־החורף החשוכים בהם הייתי מצפה לאבא. יללות התנים והרוח הגבירו תמיד את חרדתי, אולם חששתי לכסות את ראשי פן לא אשמע מבחוץ את צעדיו. ההקשבה לצעדים הקרבים היתה הקשה מכל בגלל איזה פחד מוזר שמא אין אלה צעדיו של אבא. הייתי מקשיב במתיחות קשה לדישדוש הרגליים ליד הכניסה, לחריקת הידית בדלת, ולגוף הקרב אל המיטה. ברגע שהחליק אבא בכפו על ראשי, כמנהגו, היתה המתיחות משתחררת בתוכי כקפיץ המשתחרר מדריכתו.

שאון צעדים בא פתאום מבחוץ ונבהלתי. התרוממתי על המיטה והקשבתי בדרי־כות לצעדים המתרחקים. אט־אט הורגלו עיני לחשיכה והבחנתי מבעד לאפלולית במיטות רבות הממלאות את הביתן. המיטות התמשכו שורות־שורות ונבלעו במעמקי הביתן. פתאום נוכחתי לראות שהמיטות ריקות ואני היחידי בביתן. קפצתי מן המיטה ויצאתי מבוהל מן הביתן. אחר עלה בדעתי כי הוכנסתי לביתן הריק בגלל הצפיפות בביתנים האחרים. מחשבה זאת הביאה עמה הרגעה. אולם בהביטי על המחנה החשוך חשתי שוב בדממה המזוהה.

בחשיכה קרבתי אל הביתן השני ובתוך כך התעוררה בי מתיחות חדשה. לאחר היסוס־מה התגברתי ונכנסתי פנימה.

שורות המיטות הריקות הסתמנו בהדרגה מתוך החלל הפהה כארונות־קבורה דוממים. רצתי לביתן השלישי ופרצתי לתוכו מתנשם ומתנשף. תחושת החלל הריק עברה בתוכי כזרם קר. נמלטתי החוצה, ובהביטי על המחנה החשוך הבינותי פתאום את פשר הדממה. ודאות הריקנות הגמורה פעלה עלי פעולה מבעיתה. מבלי משים התחלתי לרוץ, הגעתי בריצתי לגדר המחנה, והוספתי לרוץ לארכה. כשנתקלתי לפתע במגדל־השמירה הפינתי נעצרתי והבטתי סביבי. האפלה השחורה הבליעה את המחנה. בגלל איזה רחש שבא מתוכו דימייתי שרודפים אחרי. טיפסתי על עמודי המגדל וקפצתי אל העבר השני.

לאחר שהלכתי מעט נמצאתי לפתע על כביש צדדי מופר המקשר מחנות־צבא אחדים. מכונית באה מעבר הכלא ואני נחבאתי בצד הכביש. המכונית שטפה את הכביש באורותיה וחלפה בלא להאט. עליתי לכביש ממחבואי והחילותי לרוץ לעבר הכביש הראשי. מן הכביש הראשי הדרך דרומה, אל חברי, בטוחה וקלה יותר. חשבתי לספר להם כי בראותי את מטוסי־הצניחה חמקתי מן הקורס וחציתי לבדי את הגבול כדי להצטרף אליהם. סיפרתי להם בדמיוני על הדרך המסוכנת והקשה עד לפגישתי עמם. הדבר יתגלגל ביחידה ויגיע לאזניו של המפקד. הוא יפנה לשלישות של קורס־הקומנדו ויתבע למעני, בשם היחידה, את אות־הקומנדו המוכסף. האות ייענד לי לעיני היחידה כולה והדבר יירשם בתיקי האישי.

בתוך כך זכרתי שתיקי האישי נשאר במפקדת הכלא. הדבר הטרידני ביותר. חששתי שמא ישלחו מן הכלא לחפש אותי וכליאתי תיוודע ברבים. מחמת החשש הפתאומי נפלה בי רוחי וריצתי נפסקה.

לאטי גררתי רגלי על הכביש, וכך קרבתי אל מחנה של חיל־האספקה. ליד מחסן מרוחק דלקו פנסים אחדים ותכונה ניכרה בסביבתם. משאיות חנו ליד המחסן, ושורות־שורות של סבלים, כבסרט נע, העבירו ארגזים מיד אל יד והעמי־סום על המשאיות.

השתרעתי בתוך תעלה רדודה הסמוכה לגדר, והסתכלתי בהעמסת המשאיות. שוטרים צבאיים חמושים בתת־מקלעים השגיחו על תנועות הסבלים. לא הבינתי כלל לשם מה דרושה נוכחותם של השוטרים. צווחות דירבון חדות הגיעו מדי־פעם לאזני. הצווחות דמו לצווחותיו של השוטר שהריצני במחנה־הכלא, שוב זכרתי שעלולים לחפש אותי.

פתאום עלה בדעתי שהמחפשים יגיעו הביתה ולאבא יוודע על המאסר. אבא יסע למקום הקורס כדי לברר את מניעי המאסר. לבטח יסע. הוא מכיר רבים מראשי הצבא ויוכל להיכנס למחנה בלי קושי.

המחשבה הפתאומית שמא יפגוש במפקד־הבסיס המפירי מימי ה"הגנה" הפילה עלי אימה נוראה. ביקשתי לחזור לפלא מיד כדי למנוע את החיפושים, אולם זכרון המיטות הריקות פעל עלי פעולה מחלישה. שכבתי בתחתית התעלה ולא יכולתי לקום על רגלי. איזה שאון עמום מילא את ראשי ואני שיקעתי את מצחי בקרקעית התעלה המחניקה. השאון לא חדל ונדמה היה כי האדמה רועדת תחת גופי. הרימותי ראשי לנשום אוויר וראיתי את משאיות התחמושת ניתקות מן המחסן המואר. הן נעו באטיות לעבר שער המחנה, יצאו בזו אחר זו, ובנהמת מנועים כבדה פנו אל הכביש הראשי.

כעבור שעה קלה שככה הנהמה ופרץ־צווחות חד בא תחתיה. החזרתי ראשי אל המחסן והבחנתי בסבלים המתכנסים מתחת לאחד הפנסים. הם כונסו לגוש מצופף בידי השוטרים הצבאיים ובריצה מגושמת וכבדה התקדמו אל מרכז המחנה. השוטרים החמושים רצו בצדי הגוש המצופף ודירבנוהו בצווחותיהם. במרכז המחנה הונעו לפתע משאיות צבאיות שלא ראיתן עד כה. הסבלים טיפסו על

המשאיות בלאות שניכרה למרחוק. אחרונים טיפסו השוטרים, והמשאיות זזו ממקומן. הן יצאו את המחנה ופנו לעבר מחנה־הכלא. בעברן על פני תפסתי לפתע כי הן מחזירות לכלא את האסירים שנלקחו להעמסת התחמושת. דבר זה הקל עלי הקלה רבה.

כעבור זמן־מה נמצאתי פוסע מבלי־משים לעבר הכלא. מכונית בודדת עברה על פני. אף־על־פי־כן לא נחבאתי מפניה והמשכתי בהליכתי. אחר־כך באה דממה והלילה נתמלא רגיעה. האוויר היה צלול וקרירותו הנעימה העלתה בזכרוני את לילות־הקיץ במושבה.

סמוך לחצות היה אוויר־ים קריר חודר למושבה ממערב. הזרימה הרעננה היתה מפיגה את המחנק הכבד והופכת רוח־ים קלה בסופו של לילה. בטרם־בוקר היתה הרוח מדיפה ריח אקאציות טרי. אבא אהב את ריח האקאציות הזורם. בשבתות הקיץ היה מוציאני מן המיטה בטרם־אור כדי לספוג את הרוח הריחנית. היינו עומדים בחוץ וחשים את מגעה המרפך. אבא היה עוצם את עיניו ונושם נשימות עמוקות כדי להריח, כפי שנהג לומר, ריח עולם נולד. היינו שוהים כך עד צאת השמש. השמש היתה שורפת, כדבריו של אבא, את ריח העולם הנולד. בשובנו הביתה היינו מורידים את התריסים, והבוקר היה עובר קצתו בבטלה וקצתו בסיפוריו של אבא. בצהריים היינו אוכלים ארוחה דשנה שהכיננו במשותף, ולאחריה היה אבא חוזר למיטה עד לשעות הערב המוקדמות. מנהג זה התקבל על אבא משום ששנא את שעות הצהריים המאוחרות. אבא נהג תמיד לומר כי שעות אלו הן הקשות ביותר לכל משפחת היונקים. בשעה שהיה אבא שוקע בשינה הייתי יוצא החוצה ומשוטט במושבה השרויה בדממת הצהריים.

המחשבה על שבתות הקיץ הסיחה דעתי מן הדרך ולא הבחנתי כלל בסופו של הלילה הממשמש ובא. כאשר הבחנתי, לאחר זמן, ברישומי בהירות ראשונים התחלתי לרוץ כדי להגיע לכלא בטרם־אור. נביעתו המהירה של היום הדאיגה אותי ואני רצתי בכל כוחי.

סמוך למחנה ירדתי מן הכביש וקרבותי בהיחבא אל מגדל־השמירה הפינתי. מגדל־הברזל הדומם הזדקר על עמודיו מתוך שיורי האפלולית הנמסים. תא־השומרים המוגבה היה ריק מאדם. איש לא נראה גם בסביבותיו.

יצאתי ממחבואי וטיפסתי על עמודי הברזל העגולים. בהטותי גופי אל תוך המחנה נשטמו ידי עקב לחותם הרבה של העמודים, ונידרדרתי פנימה בקול חיפוך צורמני. מיד קמתי על רגלי ובדקתי את אברי.

פתאום שמעתי צעקת "עמוד".

שני שוטרים שסיירו בקירבת־מקום ושמעו את קול ההידרדרות רצו לעברי בנשק שלוף. הם אחזו בי אחיזה מכאיבה, ובטרם אעמוד על המתרחש הריצו אותי לתוך המחנה.

ח

בעברו השני של מחנה־הכלא, ובמרחק־מה מן הביתנים, נתגלתה לעיני רחבת־מיסדרים מלבנית, והשוטרים הריצוני לעברה.

תורן־ברזל גבוה ניצב במרכז הרחבה, ואבנים מסוידות הקיפוהו במעגל לבן. בד־הדגל היה מקופל בחבילה בגובה המתניים, כדגלי צבא לפני הנפת־הבוקר.

אחד השוטרים רץ אל בנין המפקדה כדי להודיע על תפיסתי. השני העמיד אותי ליד האבנים המסוידות וצינה עלי עמידת־"דום" מתוחה.

מאחר שעמידתי לא הניחה את דעתו חבט בי חבטות־קת חדות. בתום החבטות הרא־שונות שהה שהייה קצרה, חיך, וכיבד אותי בסידרה נוספת של חבטות.

הוא אמר כי חבטות אלו הן עונש על נסיוני לפגוע בו.

אמרתי שלא ביקשתי לפגוע בו.

על כך השיב בזעם שאילו הצלחתי בבריחתי היו מעמידים למשפט אותו ואת חברו על התרשלות בעת תפקיד.

"לא ידעתי על כך", אמרתי.

"אתה ידעת", אמר, "רק בגלל זה ניסית לברוח".

"לא ניסיתי לברוח", אמרתי. "ניסיתי לחזור".

"אתה משקר", אמר השוטר.

"אינני משקר", אמרתי.

על כך כיבדני השוטר בחבטות נוספות שהפילו אותי לאדמה.

"ארטיסט", התיו השוטר, "ארטיסט".

הוא גיחך לעצמו והחל לשרוק איזה פזמון. מביתני האסירים באו קולות המולה.

"עוד מעט תראה את החברים שלך", ליגלג השוטר, "תוכל ללמד אותם לברוח".

לקול צחוקו כבשתי ראשי באדמה.

ההמולה גברה בהדרגה וחששתי להביט לעברה. שכבתי מכווץ על האדמה, וכבר ראיתי בדמיוני את האסירים הקרבים לעברי בבגדי־עבודה מאופקים וכלי־חפירה בידיהם. במפתיע הפכה ההמולה תרועת־צהלה מוזה. מבוהל הצצתי לעברה. המוני אסירים צוהלים רצו אנה־ואנה בין הביתנים המוארכים. באור־הזריחה הראשון נראה המחזה כמחול־פראים פרוע.

השוטר חדל משריקתו ותהה על התכונה המוזרה. השוטר שרץ למפקדה להודיע על תפיסתי קרב לעברנו בריצה והגיע נושם ונושף. הוא סיפר לחברו בקול נרגש כי משחררים את כל האסירים שתקופת מאסרם אינה עולה על שלושים־וחמישה יום.

"למה?" נחרד זה.

"הוראה מגבוה", אמר השני. "בגלל המלחמה".

הידיעה הסעירה בתוכי סערה וכל גופי רעד מהתרגשות. נלחצתי בגופי אל האדמה ולא יכולתי לעצור את הרעידה.

בחלוף הרעידה חזרו חושי לפעולתם התקינה, ומדברי השוטרים קלטתי כי מפקד־הכלא כבר נמצא במקום והוא מבקש לראותני.

הדבר עורר אמנם את חשדי, אולם בטוח הייתי כי שיבתי אל הכלא מרצוני תיזקף לזכותי ותביא לשיחרורי.

השוטרים פקדו עלי לקום והוליכו אותי לבנין המפקדה. בעת ההליכה חשתי בכאבים עזים בעקב החבטות שספגתי. כדי למנוע הנאה מן השוטרים הבלגתי, והשמתי עצמי קל ומאושש.

הם הוליכוני משום־מה בדרך צדדית, רחוקה מן הביתנים הצוחלים, ועשו את הדרך בשתיקה.

סמוך לבנין המפקדה המטירו עלי לפתע פקודות צעקניות. מפיון שכבר הייתי מורגל בדבר, לא נתתי דעתי לצעקותיהם.

הם הכניסוני לבנין בהדרת־חשיבות והוליכוני לחדר המפקד.

בחדר הצר והארוך שררה דממה. המפקד ישב מאחרי מכתבתו ועסק בניירות שונים. מאחר שהיה משוקע בניירותיו לא יכולתי לראות את פניו, זולת המצח הצר והחרון קמטים קעורים, קצה האף הרחב, ושני קצות השפם.

קצין נוסף עמד לצידו ועיין בתיקי האישי שהיה פרוש בידיו.

מיד הפרתי בו את הסרן מן המסעדה ברמלה.

מאחר שהיה שקוע בתיק לא ראני בתחילה. אחר נשא מבטו ותדהמה ניפרה בפניו. ארשת התדהמה נפוגה בהדרגה ונתחלפה בהבעה הזכורה לי מן המסעדה. מתוך הבעה זאת נתחזקה השערת כי שמע את שיחתי עם הש.ג. מבטו הביאני במבוכה והסבתי ראשי אל החלון.

קבוצת אסירים עסקה בהוצאת מיטות מאחד הביתנים. שני שוטרים השגיחו על האסירים המתנהלים בכבדות. דכאונם של האסירים ניכר ממרחק. הבינותי כי תקופת מאסרם עולה על שלושים־וחמישה יום. אסירים אחרים, שהיו לבושים כהלכה, עברו על־פני הקבוצה המדוכאה וניפנפו לה בידיהם. תנועות ידיהם העידו עליהם כי עוזבים הם את המחנה על־מנת לחזור ליחידותיהם. הליכתם החפשית והגאה משכה את עיני ודעתי הוסחה כנראה כליל מן המקום בו נמצאתי.

פתאום נפלו עלי שאגותיו של המפקד ונבהלתי בהלה רבה. הוא שאג על עמידתי המרושלת המבזה את כבוד המקום. התפרצותו הפתאומית הביאתני במבוכה והכל נשתבש עלי ללא תקנה.

המפקד פנה אל השוטרים וחקר בענין תפיסתי.

הם השיבו לשאלותיו בלהיטות גדולה וכמתחרים בקולותיהם תיארו איך סיפלו את נסיון בריחתי בטרם אטפס על העמודים.

"לא טיפסתי על העמודים", פלטתי.

"על מה טיפסת?" הטיח כנגדי המפקד.

"אני חזרתי..."

"מה?" תמה המפקד.

"אני חזרתי לכלא", הסברתי. "אני חזרתי..."

הוא פרץ בצחוק וצחקו הגביר את מבוכתי. ביקשתי להסביר את הדבר, אבל בגלל

צחקו הרם והמתגלגל יצאו דברי מבולבלים. מאחר שחזרתי עליהם עוד ועוד הרצינו פניו של המפקד, מבטו נתמלא זעם, ולסתו התחתונה נתעוותה בריטוט עצבני. הדבר הביכני עוד יותר ולא היה ביכלתי להסביר דבר כהלכה. פתאום היסה אותי בגערה ואמר שאני משקר. "אינני משקר", אמרתי.

"אתה משקר!" צעק המפקד. "אתה משקר ועוד־איך!" הבעת הזעם שבפניו הפחידה אותי ולא הוספתי דבר. המפקד נפנה אל הסרן וביקש את תיקי האישי. הסרן הגיש לו את התיק. המפקד פתח את התיק, הפך בו בתנועות רגוזות, והגיע בדיפדופו גליון־המעקב בו נרשמו בפירוט קורות עברי הצבאי.

מתוך שידעתי על השבחים הרבים הממלאים את גליון־המעקב הסתכלתי בפניו של המפקד וציפיתי במתיחות לתגובתו. ואמנם בעת העיון נתרככו פניו, ואני התעודדתי. ביקשתי לפתוח שוב בהסברת הענין, אולם אותו רגע העיר הסרן שקיבלתי רק שלושים־וחמישה יום ויש לשחרר אותי כמו את האסירים האחרים. לשמע ההערה השלווה נרתח המפקד ריתחה נוראה. הוא צעק בקול־קולות שלא יתן פרס לפחדנים ומוגי־לב המבזים את המדים ובורחים מן הכלא בגלל הקושי הכרוך בו.

"אפסים", צעק. "אפסים חסרי־כבוד!"

הסרן החוויר והשפיל ראשו.

לא יכולתי להתאפק ופלטתי נרגש כי לא ביזיתי את המדים.

המפקד הופתע מהטחתי המחוצפת וסומק־חימה הציף את פניו.

"חזרתי מרצוני לפלא", צעקתי. "מרצוני!"

המפקד הביט בי, שהה שהיית־מה בפכרו את אצבעותיו, ולבסוף אמר מתוך הבלגה מאומצת להכניסני לצינוק.

השוטרים הוציאו אותי מן הבנין והריצוני לעבר הצינוק. בעת שהכניסו אותי לתוכו אמרתי שוב כי חזרתי לפלא מרצוני.

הם קטעו את דברי בגערות ודחפוני פנימה.

אפלט התא המחניק הממה אותי בפתאומיות חדה. איבדתי את תחושת החלל והחילותי לשקוע מטה־מטה. השענתי ראשי לרצפה כדי להקל על הרגשתי הרעה, ונסחפתי בסיבובה המהיר של הרצפה. תנועת הסיבוב הממושכת הואסה בהדרגה ונחלשה עד שפסקה. לבסוף נעצרה הרצפה מתחתיו ובאה דממה עמוקה.

התהפכתי ושכבתי על גבי. מגע הרצפה הנוקשה עורר את כאבי החבטות. הכאבים חתכו בגופי כמשיכת־סכין אטית. אף־על־פי־כן טובים היו בעיני מתחושת הטישטוש והסחרחורת. לאט־לאט הסתגלו עיני לחשיכה והבחנתי ממעל בחרכי אורור צרים. החרכים המוגבהים סיננו אור מועט וקירות התא הסתמנו מתוך האפלולית.

ציורים שונים, ככתבות־קעקע, היו חרוטים בקירות. הם ריככו במוזר את אטימותו הנוקשה של הצינוק. בהסתכלי בהם חשתי מתוך הקלה שאינני לבדי בצינוק. אסירים נוספים הצטרפו אלי מתוך חריטות שבקיר, ובלי להכירם חשתי בקירבתם הרבה.

מצדו המרוחק של הקיר, ובגובה מועט מן הרצפה, ניבט אלי זוג עיניים קפואות. חורי האישונים המלאים צל הבליטו הבעה מוזרה ומאיימת. קרבתי אליהם בזחילה והבחנתי מקרוב בקווי החריטה הגסים. ביקשתי חפץ קשה כדי להחליק את הקווים ולעדנם ולא מצאתי דבר. הסרתי מצווארי את דסקיות־הזיהוי ושפתי בשפות־הפח את החריצים הגסים והמחוספסים.

אחר עלה בדעתי שפדי ליפות את העיניים יש להקיפן בריסים. הפסקתי את פעולת ההחלקה והתחלתי בחריצת הריסים. בשל הצורך לבקוע לתוך הקיר המוצק היתה פעולה זו קשה מקודמתה. במהלך העבודה האטית והמאומצת התעקמו דסקיות־הפח, האצבעות נחתכו בפרקיהן, ודם זב מן החתכים. הזיעה שמילאה אותי נמהלה בדם הזב מן הפצעים. האצבעות הצורבות והרטובות הכתימו את מקומות החריטה בכתמים ורודים־מימיים.

מאחר שלא עלה בידי להסיר את הכתמים, מרחתי אותם מריחה אחידה במלוא שטח העיניים.

שתי העיניים הסמוכות זו לזו נראו לאחר המריחה ככנפיים ורודות של פרפר. ביקשתי להגדילן ולמשכן לצדדים כמו פרפר מעופף. לצורך זה היה עלי להאריך את החריטות הקיימות ולהוסיף חדשות.

בעודי חורט בקיר נתרחבו הפצעים באצבעות והכאבים גברו ביותר. אף־על־פי־כן לא חדלתי מן החריטה. אט־אט פגה תחושת הכאב, הדם נקרש, והידיים המשיכו בשלהן על־פי איזה חוק־תנועה מופרד, שדבר לא היה לו עם תחושותי ולא יכולתי כלל להפירו. קיר התא ניטשטש ורק הפרפר ריחף לעיני. אחר־כך פשטה אפלולית והכנפיים הוורודות הוארו וזהרו מתוכה. ביקשתי לאחוז בכנפיים ולא עלה בידי. הפרפר זחל על כף־היד, טיפס על האצבעות, וצנח מטה בכנפיים פרושות. ביקשתי להרימו והוא חמק מבעד לכפותי. הוא זחל לעבר דלת הצינוק, ועל אף אטיות זחילתו לא יכולתי להשיגו. זחלתי בעקבותיו בקושי רב, כאילו תלו משקלות על גופי, וראיתיו קרב אל הדלת השחורה. בהגיעו אל הדלת אסף את כנפיו הזוהרות, נדחק מתחתיה ונעלם. קראתי אחריו, צעקתי, הלמתי בדלת באגרופי. פתאום נפתחה הדלת והתעוררתי.

שוטר נכנס פנימה ופקד עלי לקום. לאחר שהות קצרה חשתי באצבעותי הבורעות ונוכחתי לראות כי ער אני. הבינותי שנרדמתי באמצע החריטה.

השוטר חזר ופקד עלי לקום. גיששתי סביבי באפלולית כדי למצוא את דסקיות־הזיהוי. השוטר הכריח אותי לקום בטרם אמצא אותן. הוא הריץ אותי החוצה לתוך החשיכה ובתוך כך רטן שילמדני לקום במהירות.

הלילה השרוי מסביב פעל עלי פעולה מרעננת. אוויר צח וקריר נשב כנגדי בעת הריצה והיה מרפך ומשיב־נפש. רעבוני לאוויר־הלילה המרכך לא ידע גבול ונכון הייתי לרוץ עוד ועוד עד לאפיסת־הכוחות. הרימותי ראשי מעלה, כדי לשאוף את האוויר אל חזי, וראיתי ריבואות כוכבים. רצתי בפה פעור ובראש מופשל לאחור, ונדמה היה לי שאני שט באוויר ונוגע בפוכבים.

פתאום נשמע קולו של השוטר הפוקד עלי לשכב על האדמה והכל נעלם. לאחר שפעמים אחדות שכבתי וקמתי במהירות התרופפו ידי הכואבות ונשארתי שוכב על גחוני. השוטר חזר ופקד עלי לקום. חרף מאמצי לא יכולתי למלא את רצוני. השוטר התרתח על שאני מתעלם מהוראותיו ודרך על כפות־ידי הפצועות. לא יכולתי לשאת את הכאב ונעצתי שיני ברגלו של השוטר. הוא פלט אנקת־כאב ומשך בכוח את רגלו. אחר החל לחבוט בי בועם וללא הבחנה.

ט

כאשר התעוררתי נמצאתי בחדר מואר. ראשי היה כבד ושפתי יבשות. הסרן מן המסעדה עמד מעלי והביט בי בשתיקה. "איפה אני?" שאלתי. "במרפאה", אמר הסרן. הוא הגיש אל פי ספל מים ואני לגמתי בצימאון. איזה חלום שלא זכרתי את פרטיו הטריד אותי. התאמצתי ללכוד את קצהו ולא יכולתי לזכור מאומה. "איך הגעתי למרפאה?" שאלתי. "התעלפת", אמר הסרן, "כשהוציאו אותך מן הצינוק". "מה השעה?" שאלתי. "אחת־עשרה" אמר הסרן. "אחרי ההתעלפות התעוררת ושוב נרדמת. ישנת למעלה משעתיים". החלום שלא זכרתי את פרטיו חזר והציק. פתאום שאל הסרן מי היא דינה, ואני נבהלתי משאלתו. "דיברת עליה מתוך שינה", אמר הסרן. באתי במבוכה ושתקתי. הסרן מילא את הספל מן הברז בפינת המרפאה, וחזר והגישו אל פי. גמעתי גמיעות אחדות ופתאום התחלתי לספר. הדברים זרמו מאליהם ובלי תלות ברצוני, כאילו צינור בלבד הייתי להם. אחר־כך חשתי בהקלה ועמה איזו תחושת קירבה אל הסרן. הוא שיקע מבטו ברצפה ונראה היה כמהרהר. לפתע קם ממקומו וטילפן בטלפון הפנימי. הוא ביקש ממי שביקש לשלוח מכונית למרפאה ולהביא עמה את תיקי האישי. בהישמע שאון המכונית ביקש שאקום ממשכבי. הוא תמך בי בקומי על רגלי ומגע־ידו עורר את אמוני. בצאתנו לחוץ ראה הסרן בבירור שאני יכול לפסוע בעצמי. אף־על־פי־כן לא חדל מתמיכתו. תחושת הקירבה היתה טובה ומלאת נוחם. נכון הייתי לעשות ככל שידרוש ממני ובלבד שלא לאבדה. הסרן הכניסני לתא־הנהיגה ובעת כניסתי תמך בי יותר מן הדרוש. הוא פקד על הנהג לפנות את תא־הנהיגה, לקח מידו את תיקי האישי, וישב

ליד ההגה. בעת שהתניע הסביר לנהג הנדהם, שנשאר מחוץ למכונית, כי יש להעבירני בדחיפות לבית־החולים, ועליו לנסוע בעצמו כדי להבטיח את קבלתי. בטרם ניתנה לנהג שהות לתשובה זינקה המכונית ממקומה ויצאה לכביש הריק. לא הבינתי מדוע מסיעים אותי בדחיפות לבית־החולים. אמנם אצבעות־ידי כאבו וראשי היה כבד, אולם לא ראיתי בכך סיבה מספקת. חשבתי שקרה בי איזה דבר נורא, אולי בזמן ההתעלפות, והדבר הפחידני.

פתאום שאל הסרן מי היה החייל ההוא.

"איזה חייל?" שאלתי.

"במסעדה", אמר הסרן. "ברמלה".

"הש.ג.",—אמרתי. "הוא הביא אותי לכלא".

"הוא לא התכוון לפגוע בך", אמר הסרן.

הסתכלתי בו בתמיהה.

"אמא מתה כאשר הייתי בן תשע", אמר חרש כלעצמו, "אבא נשוי לאחרת. כעבור שנה התחתן. בדיוק כעבור שנה".

זכרתי את מראהו של אבא הבוכה על קברה של אמא. המראה לא סר מעיני. אפשר שהסרן הוסיף ואמר עוד דברים, אך אני לא נתתי דעתי למתרחש סביבי כל זמן הנסיעה.

בהגיענו לפביש הראשי עצר הסרן את המכונית.

"זהו", אמר.

הסתכלתי בו בתמיהה ובלא לרדת לסוף כוונתו.

"לא היתה לי ברירה", אמר הסרן כממשיך בשיחה שהופסקה, "הייתי מוכרח לומר לנהג על בית־החולים, כדי שלא יחשוד".

קולו היה שקט ומרגיע, אך לפתע עלה בדעתי שהוא מחפה בקולו על איזה עונש קשה המצפה לי ואשר תכניתו נרקמה עוד במחנה־הכלא.

"מדוע אינך יורד?" שאל הסרן.

הסתכלתי בו באפלולית התא ולא השבתי דבר.

"אל תפחד", אמר הסרן ותקע לידי את תיקי האיש, "אני יודע שאינך אשם. אני יודע".

החזקתי בתיק הקרטון ולא זעתי.

"אינני יכול לברוח", אמרתי לבסוף. "הם יחפשו".

"אל תפחד", אמר. "איש מלבדי לא יידע. בין־כה־וכה הכל זורם. המלחמה".

"לא", אמרתי.

"אני מבטיח לך", אמר.

אחר־כך החנה את המכונית מתחת לעצים הסמוכים לכביש, כיפה את המנוע והפנסים, והמתין שאסתלק.

כעבור רגעים אחדים באה מצפון משאית אזורחית ונעצרה לידי המושטת. טיפסתי עליה מאחור בהחזיקי את תיקי האיש, והמשאית חזרה למרוצתה.

רמלה היתה שרויה בחשיכה כבדה, כנראה בגלל ההאפלה. במהירות חצינו את העיר השחורה ויצאנו מעברה השני. רוח קרה פרצה מן הפרדסים. בתיק שבידי חיפיתי על אזני החשופות. בתוך כך עלה בדעתי שהתיק עלול להטרידני בהגיעי לאזורי המלחמה. מכיון שהיה עלי להיפטר ממנו, גמרתי בדעתי להשמידו. אחר זכרתי את גליון-המעקב ונמלכתי בדעתי. עלה בדעתי להיכנס למושבא ולהשאיר את התיק בידי של אבא. השתוקקתי לפגישה עם אבא והירהרתי בה בדמיוני. אבא יופתע מביקורי הלא-צפוי וישאל איך באתי בשעה כזו. כדי להסתיר את ענין הכלא אהיה נאלץ לשקר לו. אבא עלול לחשוד שהשתמטתי בגלל איזה פחד ולא אוכל לעקור את חשדו. בגלל אפשרות החשד חזרתי בי מתכנית הביקור. מכיון שלא יכולתי להתראות עם אבא אותה שעה עלה בדעתי להגיע הביתה בהסתר, להחביא את התיק בחצר, ולהמשיך מיד דרומה.

המושבה היתה חבויה באפלה והדבר הקשה עלי להתמצא. משום כך איחרתי לדפוק על גג תא-הנהיגה. הנהג, שלא הבין כנראה את רצוני, נעצר באיחור רב ובמרחק-מה מן המושבה. הוא תמה עלי שאני יורד במקום השומם והחשוך, הביט בי בחשד, והמשיך בדרכו. ההאפלה במושבה היתה שלמה ולכן לא חששתי שמא יבחינו בי בכניסתי. אף-על-פי-כן, ואולי בגלל קוצר-רוח, ירדתי אל שביל-העפר הנמצא מצדה השומם של המושבה והמקצר את הדרך הביתה.

שיחי האקאציות שבצדי השביל הדיפו ריח. פסעתי במהירות ולא הפניתי ראשי לצדדים.

בילדותי פחדתי משביל-העפר בגלל הערבים שנהגו לעבור בו. הם היו עוצרים את הגמלים ליד בריכת-ההשקאה, מבריכים אותם לקרקע בקריאות משונות, שותים ממימי הבריכה, וממשיכים בדרכם. ממרחק הייתי מסתכל בדמויות עטופות השחורים המתנדנדות על הדבשות, ונשמרתי שלא להתקרב. לאמיתו של דבר, לא עשו לי רעה מעולם. פעמים אחדות אפילו ניפנפו לי בידיהם. אולם סיפוריו של אבא על הערבים היו חזקים מניפנופיהם, ולכן פחדתי. לאחר מלחמת-השיחרור נעלמו כלא-היו, אולם זכרונם נשמר בלבי.

במהירות פסעתי בשביל-העפר החשוך וקרבותי אל בריכת-ההשקאה. ריח הטחב נמהל בריח האקאציות ויצר תערובת כבדה. קולות-צירצור בקעו מתוך הבריכה. תמיד נמצאו בה בעלי-חיים. כאשר לימד אותי אבא לשחות נתקלתי במים בצפרדע ירוקה ופרצתי בבכי. בגלל הבכי בלעתי מים והתחלתי לשקוע. אבא משך אותי אל המעקה, גער בי על בכי, ואמר שבחור בן ארבע אינו צריך לפחד מצפרדע. מאחר שדבריו לא הועילו, תפס אבא צפרדע תפוחה ולחץ אותה בכוה אל בטני. הצפרדע המחוצה שקעה במים הירוקים. כאשר יכולתי, לאחר לימוד מיגע ומרובה למעלה מן המידה, לשחות בעצמי, שמח אבא שמחה גדולה וסיפר על כך בכל המושבה. אף-על-פי-כן לא סבלתי את הבריכה.

פעם אחת שחיתי בבריכה בלילה, לבדי, למרות הקירקורים הנוראים שאפפוני. הדבר חל לילות אחדים לפני גיוסי לצבא. סמוך לגיוס גזרתי על עצמי גזירות שונות

לחישול כוח־הרצון ולעמידה בפני הפחד. בגזירות אלה נכללה גם ההליכה בלילה, בשביל־העפר, מן הבית לכביש ובחזרה, באטיות מכוונת.

התרחקתי במהירות מבריכת־ההשקאה וריח הטחב פג. קולות הצירצור רחקו ושכחו מאחור. מן השיחים נשמעו נשיפות כבדות כשל תנשמת. הנשיפות פעלו עלי משום־מה פעולה מבעיתה ואני קפאתי במקומי כמשותק. מבוהל הסתכלתי סביבי ולא הבחנתי במאומה בחשיכה. פתאום התחלתי לרוץ. בהגיעי לתחום המושבה חלפה החרדה וחדלתי מריצתי המבוהלת.

מגבעת בית־הקברות נשמעו יבבות נוגות. היבבות דמו לבכי של כלב או תן. בהפנותי את ראשי לעבר הגבעה האפלה זכרתי את החלום שחלמתי במרפאת הכלא. פרטיו צפו בבהירות חדה כאילו היו מראה של מציאות.

בית־הקברות היה שרוי בדימדומים. אנשי המושבה מילאוהו מכל העברים. הם החזיקו בידיהם כלי־חפירה ארוכים וקרבו אל קברה של אמא. אבא ישב על הקבר. דינה וסגן־מפקד־הבסיס טיפסו על העץ הסמוך לקבר ונעלמו בין העלים. אבא ציוה עלי לנענע את העץ והדבר לא עלה בידי. אבא לעג לחולשתו, ואני התאמצתי בכל כוחי. אשתו הצעירה של סגן־מפקד־הבסיס באה מבריכת־ההשקאה ונפלה לרגליו של אבא. היא היתה ערומה וריח אקאציות נדף מגופה. משכתי אותה מרגליו של אבא. היא נאבקה עמו ונאחזה ברגליים בכל כוחה. אשתו של חייקין פרצה בצחוק ואחריה כל אנשי המושבה. יותר לא זכרתי, ואפשר שפך הסתיים החלום.

החשתי הליכתי ונכנסתי לסימטה המוליכה אל הבית. בית חייקין היה שרוי בדממה גמורה. בעברי על פניו בא כנגדי איזה כלב שברח ממלונתו. קצה השרשרת הקרועה ניטלטל מצווארו והעלה צליל מתכת. הכלב ריחרח אותי בחשד ולא ידעתי של מי הוא. כדי להשקיטו ולמנוע את נביחותיו החלקתי בכפי על גבו. הכלב צנף בתענוג ורץ לצדי. נכנסתי לחצר הבית והכלב בא בעקבותי. חששתי שמא ירעיש וניסיתי לסלקו. הכלב רץ לפנים ועלה על איזו ערימה של חצץ. דירדור החצץ הבהיל אותי וחששתי שאבא התעורר. רצתי לעבר עצי־הלימונים ובריצתי נתקלתי בערימת בלוקים שלא ידעתי על קיומה. בלוקים אחדים נפלו בקול חבטה. המשכתי בריצתי ובתוך כך זכרתי את דבריו של אבא על החדר הנוסף. שכבתי בין עצי־הלימונים והסתכלתי לעבר הבית. הכלב נשאר משום־מה על ערימת החצץ ובטש בה ברגליו. רציתי לסלקו מן החצץ, אבל חששתי לצאת ממחבואי. אחר שמעתי חריקת דלה הססנית.

"זה כלב", נשמע פתאום קולו של אבא, "רק כלב".

לא הבינתי למי מכוונים דבריו. המחשבה שמא נמצא אדם נוסף בבית עוררה בי סקרנות שלא יכולתי לעמוד בה. קרבתי בזהירות אל הבית והקשבתי למתרחש בפנים. חריקת המיטה נבלעה בצחוק חנוק. הצחוק היה כצחוק אשתו של חייקין.

,

ימים אחדים נשארתי ליד בריכת־ההשקאה. אולי שלושה, ואולי חמישה. אינני יודע בדיוק ולא היה ביכולתי למנותם. לא חשבתי כלל שאשאר שם, אך הדבר בא מאלתי, ללא קשר אל רצוני. הגעתי לשם בתוך ריצתי ונעצרתי כדי לשאוף אוויר לתוך הריאות החנוקות. הייתי רצוף ונזקקתי למנוחה קצרה בטרם אמשיך בדרכי. צנחתי על האדמה, וחשתי בפכדות השוקעת באברי כמטילי־מתכת קשים.

כאשר התעוררתי עמדה השמש באמצע השמיים. ביקשתי לקום אך אברי גופי משכוני בחזרה לאדמה. זחלתי אל עץ סמוך ושכבתי תחתיו. הצל הסוכך עלי היטיב עם גופי. העצלות הנעימה את שכיבתי. המלחמה, הקורס, אבא—הכל היה נע באיזה מדרון רחוק ומאבד את ממשותו. שלוות האדישות היורדת עלי היתה טובה ומלאת ניחומים. עצמתי עיני ונדמה היה שגופי מתרוקן מן התחושות הממלאות אותו והופך בהדרגה להיות חלק מן החלל. שרוי הייתי מחוץ למהלכו של הזמן. אף־על־פי־כן ידעתי בבירור שאינני ישן.

כעבור זמן, אינני זוכר בדיוק מתי, באה תחושת הרעב. לאט־לאט עלתה ומילאה את הגוף כולה, בהחזירה לו את כובד משקלו ובעוררה את פעולת החושים. מצוקת הרעב הגוברת הפכה כאב חריף. ביקשתי לעמוד על רגלי, אך בגלל חולשתי היה הדבר כרוך בקשיים גדולים. בעמדי לבסוף על רגלי חשתי בשקט המקיף אותי. השקט צילצל באזניים ולא יכולתי להפסיק את צילצולו המהדהד. מאחר שזכרתי את המלחמה היה השקט מוזר ותמוה ביותר בעיני. הבטתי סביבי ותחושת המוזרות גברה. הבריכה הסמוכה היתה דוממת כתיבה חלולה ושום רחש לא עלה מתוכה. המושבה הנשקפת ממרחק היתה שרויה גם היא בדממה קפואה, וכמוה השמיים שמעליה.

פתאום עלה בדעתי שהמלחמה נסתיימה בתבוסה, והדממה היא דממת־אבדן. יצאתי אל שביל־העפר והתחלתי לפסוע לעבר הכביש. ההליכה היתה קשה ומכאיבה ופסיעותי אטיות היו. לאחר זמן־מה נשמע שאון מן הכביש. התאמצתי להחיש הליכתי, והייתי רץ ונופל על פני שביל העפר.

כעבור רגעים אחדים נתגלה הכביש.

שיירות צבא היו באות ועולות צפונה. החיילים שרו "לא אגדה רעי לא אגדה רעי". קול שירתם הגיע לאזני. אחר־כך באו משאיות־מטען גדולות. הן התנהלו אט ובכבדות, עמוסות שלל־המלחמה.

חיים באר: 40°C

... בחזיונות מנוחכים וברורים המפחיי-
דים ומקסימים את המדמדם מתוך חוב.
(ג'. קוגראד : לורד ג'ים)

בְּעֵרוֹת הָרוּחַ
עֵינֵי נָשִׁים נִכְרִיּוֹת חוֹמָס
קָדִים,
שֶׁמֶשׁ בַּחֲרָסִים נִשְׁמָט
בְּעִזּוּבָה. רָחֵם מִשְׁכִּיל
וְשָׂדִים צוֹמְקִים בְּעָרִיָּה הִלְווּ
לְזַעֲוָה. שֶׁמֶשׁ רְדוּף עֲקָרִים
מִתְבּוֹסָסִי בְּטִיט נִחְרָב.
שָׂרָב—
הוֹלֵךְ בְּעֵתוֹת צִהָרִים מְכִים
בְּאַרְץ הַנִּכְרִיָּה הַדְּרוּמִית
אֲצוּרָה עוֹד־כָּאֵב בְּלֵב עֲנָנִים עֵיפִי שֶׁמֶשׁ
מִכָּה גּוֹפֶם הַכּוֹשֵׁל
כְּפוּרָה בַּגַּת
כֵּיין—
תִּמְוִז מִצָּרִים אֶזֶל בְּדַמְיוֹנוֹת נָשִׁים מְצֹחֹת.
מִצְבֶּת
חֲמִנְיָה־מַגְבִּיהִי־לְשֶׁבֶת
מִשְׁפִּילִי־לְרֹאוֹת
דָּמָה נָגַר כְּזָהָב עֵתִיק
בְּרָחֵם מִשְׁכִּיל
וּבְשָׂדִים צוֹמְקִים. חוֹפִיָּה
מְכִי סְגוּרִים
הוֹלֵךְ דָּמָם
הֵלֶךְ וְשָׁחַק
בְּעָרִיָּה הִלְווּ

המחוללת מדבר. על שפתי צמקיו
כשהפליג אל המים המתברכים בארץ הלזו
גוע מבול

בחרבה
בתוך הים. שמש
ועלמות אין-מספר עולות
מתלימות בעקביהן
כגפנים.

ארץ
שפתים נערפות
כענבי נזירים
כרוח
וחרס יקראו לה העיר
לא-נחמה לממשלת ביום
ושמש יומם
הולך למעצבה

וקטב ישד צהרים.
שמש
עונק לקומתן דלקות עקלתון. עקלתון
מסתולל ארגמן-פרפרים בבשרה
ובשרה עשר פלגשים נטוי
לרכסים.

שמש רדוף עקרבים
בתוך הים
בחרבה. נשים נכריות—
שוחקות-ליום-אחרון—

בחזק
נוטעות דמן
כגפנים. בעזובה—

מצעדי-גבר
נשמים כרמונים פעורים
ברחם משפיל
לצלע—

דוד הרדן: כובשי כנען בסופה

"עֲלֵה בָּהָר וְרַעַץ הַכֶּהֱרֹם"

כָּל מָה שֶׁתִּרְאֶה—רֵשׁ!"

ש. טשרניחובסקי

* נוסח ראשון של רשימה זו נכתב אחרי מיבצע סיני, בשנת 1956, ומאז תוקן פעמים אחדות. עורך "קשת" קיבל אותה לפירסום לפני חדשים אחדים, והודיע לי שתתפרסם בחודש אוגוסט.

בינתיים באה המלחמה ונטעה בי הרגשה שרבים מן הדברים שנאמרו, נדפסו או רק נכתבו לפני המלחמה הזאת פג טעמם לגמרי: יש בהם הערכות שנתבדו, נבואות שחורות שהוזמו, דעות וויכוחים ששוב אין להם מקום. והעיקר: המסיבות שגרמו את המלחמה והגילויים שנתגלו בה—שהם אולי פרי שינויים מהותיים שחלו משך שנים, בין בגלוי בין בצינעה—הניעוני להחליט לגנוז את רשימתי זו.

עם זאת נעניתי לבקשתו של עורך "קשת", שעמד על רצונו לפרסמה. השתכנעתי שאין להסמיק את החיוב שנתגלה בימינו לפגמי העבר, ואולי אף תוכל רשימה זו לסייע לנו לעמוד על גודל התמורה. אכן, תקוותי עמי שאצליח, ברשימה או בסיפור, לתת ביטוי—מה לתמורה שחלה בלב גיבורה של רשימתי ולהשפעתה המכרעת על לבטיו.

ד. ה.

"אמנם, הדברים התרחשו לפני זמן רב, בימים שישבתי בקיבוץ", סח לי אותו ערב יעקב הנדל, ידיד־נעורים עמו רקמתי חלומות־גאולה במונטיבידאו, עיר־מוצאנו; "לילה־לילה חזרו והתיצבו בזכרוננו, בכל פרטיהם, כסיוט, ולא נתנו מנוח לנפשי. לבסוף ישבתי והעליתי אותם על הכתב, שלחתים לעתון, אבל העורך ענה לי במכתב מנומס שהדברים נראים לו מוגזמים... מוגזמים! אילו ראה אותם במו־עיניו, כמו שראיתים אני! אילו ידע כמה התלבטתי בהם, כמה השתדלתי להמתיקם, מה־קשה היתה עלי כתיבתם!... אחר־כך, בשנים השקטות־ביחס שבאו אחר מיבצע־סיני, הירפו ממני ורק לעתים רחוקות הייתי זוכרם במעורפל... והנה, שוב!... אולי בהשפעת המצב, האווירה הכללית של היום... כשאני קורא על מעשי־החבלה של 'אל־פתח' ועל פעולות־התגמול, על אף השוני הרב, על אף ההבלגה שנוהגים עכשיו... כאשר שוב עולים ומתרבים קולות תקיפים ודרישות קיצוניות... האמן לי, כל אותם מאורעות חוזרים ומעיקים עלי, ושוב חש אני צורך מחניק להפוך בהם, לצעוק אותם, כאילו אוכל בדרך זו להבינם, כאילו בכוחי למנוע את הישנותם!... זוכר אתה? הפידאיון היו באים מעזה ומבצעים כמעט לילה־לילה מעשי חבלה ורצח. בשעות היום השתדלנו להוסיף ולנהל את חיינו כרגיל, אך עם רדת ערב ניכרת היתה המתיחות. השמירה הוגברה. על אף החום הרב היינו מגיפים את התריסים, שמא ינסו לשלשל רימון אל תוך חדרינו. שוב לא העזנו לצאת לשדות בלילות. תמונה אחת, שהיתה חוזרת לעתים קרובות, נחרטה בזכרוננו בקווים עזים: המטפלות היו מובילות את הטף אל פתחי המקלטים והיו מורידות אותם, אחד־אחד, על־גבי מגלשות שהותקנו שם במיוחד. 'משחק יפה, נכון?' היו מעודדות את הילדים, 'נחזור עליו עוד פעם ועוד פעם, עד שתלמדו אותו היטב!' כל־כך התרגלתי לאותו מחזה עד שנעשה שיגרתי בעיני, כאילו אך טבעי הוא שילדים יגלשו למקלטים...

"אין זאת אלא שהקשיים חיסנו והקשיחו את כולנו. אני עצמי, כידוע לך, באתי ארצה בעיצומם של הקרבות, חלמתי על הקרבה, על גבורה... רצינו להוכיח לעצמנו שיהודים מסוגלים להילחם ככל הגויים; ואמנם, הצלחנו מעל המשוער, ובכל זאת, כשעלינו על הקרקע, אפשר שכבר היינו שונים קצת, ודאי חוללה בנו המלחמה תמורה כלשהי. כלום יש צורך להרחיב את הדיבור בענין זה? הרי התנסית בה בעצמך, והדברים ידועים ונדושים...

"כאשר אני זוכר אותם ימים ראשונים, רואה אני תמיד לנגד עיני את מגדל־המים של חברת 'מקורות', ועליו רובץ לו, נטוי ככובע, חצי־הסהר העולה. מולנו, מעל ראשינו כמעט, מתנוצצים אורות עזה, ומאחרינו, אי־שם במרחקים, מבצבצים אורות חלושים, מועטים, ככוכבי־לכת בודדים שנפלו והתפזרו על גלי החול. היו לנו צריפים אחדים, בנויים כחצי־גורן עגולה וצפופה, חדר־אכילה, גדר מסביב ואורנה, בה עמדה פרדה ואליה לטשו עיניהם המסתננים, שהסתובבו רעבים ומוכנים ליטול כל דבר בכל מקום. העצבנים שבנו היו יורים לשמע כל רחש מוזר, עמדו מתוחים ללא־ניע בפניה אפלה, ליד האורות, או מעל הואדי הצר שהיה פעור לרגלינו, מאחרי הגדר. באותם ימים, בדרך־כלל, לא היו המסתננים באים לחבל או לרצוח. רבים מהם היו מבני הכפרים הנטושים של הסביבה. פה־ושם הצליחו לחדור לשדהו או לחצרו של אחד היישובים ולגנוב דבר־מה: צינור־השקאה, שקי־זבל קרועים, ברוז, פירדה... אלה שנתפסו, הוסגרו למשטרה ונכלאו, ובתי־הסוהר נמלאו והלכו... אלא שלפעמים ארעו גם מקרים חמורים יותר. האם שמעת על המקרה של דניאל וולמן? הפרנו אותו היטב, הוא בא לארץ אתנו, באותה אניה. היה המבוגר שבנו, כבן שלושים. בבוקר, כשהיינו מתעוררים, כבר ישב על הסיפון, מכורבל ב'פונצ'ו' הצבעוני שלו, וכבר מצץ את צינורית ה'מאטה'. גם בחזית היה משכים לקום לשתיית אותו משקה שממנו לא יכול ולא רצה להיגמל. בפל הזכיר לנו את דמותו הטיפוסית של הגאוצ'ו הארגנטיני, את הצד הנחמד שבו, את טוב־לבו, את פשטותו, אותה מנה גדושה של רוח רומנטית, של אידיאליזם תמים ודון־קישוטי. הוא היה בנו של אחד המתישבים היהודים הראשונים, אחד מאותם יהודים שחיו בין נודדי הערבות והושפעו מהם מאד. הוא הצטרף לגרעין אשר הקים באזורנו את המשק 'עין־החמישה'... והנה, נודע לנו שנרצח על־ידי מסתנן, בשדה, עם שחר, בשעה שישב ליד עדרו ומצץ את צינורית המאטה... הוא, שמעולם לא עשה עוול לאיש, שפה נתחבב על כולנו, שכאשר אך הגיעה לירכתי ארגנטינה הידיעה שמתחוללת מלחמה בארץ־ישראל, מיד נטש את שדהו ואת כל עולמו, והפליג... ואותו רוצח התעלל בגופתו, כאילו ביקש לשפוך עליה את כל קצפו וחמתו, ואולי על עוול שנגרם לו, ומי יודע מי היה אשם בו, אך ודאי שהיה רחוק מאוד מכוונותיו ומרוחו של דניאל התם והישר... הידיעה עוררה בכולנו צער עמוק, כעס ומרירות רבה. אי־ההגיין שבדבר צרב בקרבי. מכולם—הוא דווקא! ויתר־על־כן: מאחרי הגב, שפלות, מעשה שרק יצור בעל יצרים אפלים, פרימיטיביים, היה מסוגל לו...

"בעקבות אותו רצח, הגברנו את אמצעי־הזהירות וגברה המתיחות; והנה, כעבור

שבועות אחדים, תפס אחד השומרים שלנו מסתנן צעיר, כאשר ביקש הלה להתגנב לאורוה. הוא בא בלי נשק ולא ניסה להתגונן. הידיעה והרעש שעוררה הקיצו את כולנו משנתנו, ואנו נחפזנו לעבר הצריף בו קשרו השומרים את ידיו של הנער הערבי אל אחד העמודים. עמדתי שם, מצטופף עם שאר החברים והחברות שעמדו סביבי, והתבוננתי בנעשה. התנהלה חקירה. השבוי טען שהוא רעב ולכן בא לגנוב דבר־מה, מזון או רכוש למכירה. שמואל זייד, שלמד ערבית בבית־הוריו, תירגם את דבריו. עמו עמדו שם חברים אחדים מבעלי התפקידים, שאותם ראיתי אך שעות אחדות קודם בחדר־האוכל, בשעה שישבו שם בשלוות־נפש וסעדו את לבם, רחוצים, חייכניים, מוכרים וקרובים לי... אלא שעתה השתנה בהם משהו. עיניהם ננעצו קרות ומתכתיות בפניו של הנער האחר, שהגורל טילטלו מן הארץ אליה באנו לחדש אומה ולחיות חיי שוויון וצדק אל חבל־ארץ צר, צפוף וענני. על־ידי עמדו בהורות אחדות. זוכר אתה את סוניה רוזן, אותה בחורה חולמנית שהיתה קוראת תמיד, שם ב'תנועה', את שירי ראבינדראנט טאגור? שמעתיה מסתודדת עם בנות אחרות. 'איזה עלם יפה!' קראה באותה הגומה נלהבת האפיינית לה כל־כך. 'נכון שהוא נראה כמו איזה בן־שייך תמיר, מאלה שדוהרים במדבר על סוס לבן ושוצף?' אך לפני חודש־ימים באה לארץ והצטרפה אלינו, וראשה הילדותי והיפה עדיין היה כולו בעננים; עיניה עדיין לא ראו אלא מה שדמיונה הפורה הוכיף והכתיב לה. ועם זאת, היה משהו בדבריה. חזרתי והתבוננתי באותו נער, ואמנם יפה־תואר היה, זקוף־קומה, כבן שבע־עשרה או שמונה־עשרה, ועל־אף בגדיו הבלויים, ניפר היה בו שלא תמיד לבש סחבות... נראה שביקש לעשן, כי אחד השומרים שם סיגריה בפיו והדליקה. בינתיים נצטדדו חוקריו והתלחשו שעה קצרה. בתוכם היה גם בנימין פיינרמן. הוא כבר היה נשוי, ובנו הראשון נולד בשעה שהיינו יחד בחזית. רחב־מידות, שתקן, מזיגה מוזרה היתה בדמותו. בשיחה רגילה, בציבור, היה ביישן, נחבא אל הכלים, נבוך ועומד תמיד מן הצד; ובכל זאת, לעולם הרגשת בנוכחותו. לעומת זאת היה מגלה בכל מעשיו תבונה וביטחה בלתי־רגילות, ואפיו השקט והשליו חיבבו על כל מי שבא עמו במגע. כאשר הייתי זוכר את ימי המלחמה תמיד היתה דמותו ניצבת במרכז, נושאת מקלע על כתפיים יציבות, שקטה ורגועה אף בשעות הקרב הקשות ביותר, נוסכת בכולנו בטחון ועידוד בעצם נוכחותה. הוא פרש מן הקבוצה שעמדה בצד והתלחשה, קרב אל הנער השבוי, והתיר את החבל שפבלו אל עמודו של הצריף. אחד השומרים התלווה אלי, ושלשתם ירדו מן המרפסת שעליה עמדו והתרחקו מן המקום, עד שבלעתם החשיכה. נפלה דממה. התפתחות זו היתה בלתי־צפויה. רק סוניה הוסיפה והתלחשה לידי. לפתע בקעה ירייה את הדממה, ואחריה עוד ירייה; ובין ירייה וירייה עלתה צעקה, משפט מקוטע בלשון ערבית. נדמה לי שבתחילה כבדה הדממה יותר, עד שאמר משהו בקול רם: 'הוא צעק' אל תהרגו אותי!'. אחר־כך פרצו קולות רבים בוויכוח. אותי חנק דבר־מה בפנים, ולא יכולתי לדבר. לא תיארתי לעצמי, אף לרגע לא הבינתי שאמנם אירע הדבר. עד שאמר משהו לידי ששמע על סירוב בלתי־רשמי של המשטרה לקבל לידיה מסתננים

שבויים, מפני שבת־הסוהר כבר היו מלאים עד אפס מקום, ובוודאי משום כך נעשה הדבר, שהרי 'פשע יהיה זה לשחררו כדי ששוב יוכל לחזור ולהסתנן'. מישוהו אחר חלק על סברתו, או הוסיף דבר־מה, אך שוב לא הבינותי את פשר הקולות סביבי... אינני זוכר את כל ההירהורים שחלפו במוחי, אבל תמונה אחת חזרה אלי מימים רחוקים, התיצבה ולא נתנה לי מנוח דמותו של אותו חסיד־אומות־העולם, שכה הרבה עשה להקמת המדינה, אותו איש־רוח אורוגוואי, ד"ר ג'ין א'י סילנה. פעם, כשהלכתי לברכו על הופעת מפעל־חייו, ספרו 'תולדות הדת והמוסר של עַם־ישראל', פרץ בינינו דין־ודברים נוקב, שהטביע עלי רושם עז. הוא אמר באזני, בקולו המתון והחרישי: 'הידיעות על מעשי־טרור ללא־הבחנה, על השימוש באמצעי אלימות כאלה בידי יהודים, מחרידות אותי. אני חושש שמא דבק בכם משהו משיטות החיה שביקשה לכלותכם, דווקא מפני שכה נבדלתם ממנה. חושש אני פן תוביל אתכם דרך זו לטישטוש ההבדל שבגללו אתם שונים ונעלים, והוא המצדיק ואף מחייב את קיומכם המיוחד והנצחי. חושש אני שמא שאיפתכם העזה לתחיית הגוף תרצח את עַם־הרוח, ושוב לא תהיו אלא סתם גוי־ככל־הגויים'.

"התקוממתי נגדו. דבריו צרמו את אזני והרגיוזני, כי הוא השמיעם דווקא בימים שבהם ראינו על בדי־הקולנוע את מחנות־הריכוז של הנאצים, את שלדי הטבוחים והניצולים; דווקא בשעה שאנגליה התעקשה ולא רצתה לפתוח את שערי ארץ־ישראל לפני הפליטים. התפרצתי והטחתי בפניו הנבונים, שאותם אהבתי וכיבדתי תמיד: 'זהו! רק כשמובילים אותנו כצאן לטבח אתה מרחם עלינו ומוכן לתמוך בנו! אך כשהצאן מסרב להישחט, כאשר רק מנסה הקרבן לנשוך את ידו של השוחט—מיד הוא נראה בעיניך כזאב טורף! עד מתי? אמור לי, עד מתי רוצה אתה שהיהודים הטובים יושיטו צווארם לתליין, יעצמו עיניים מוסריות ונכנעות, וימותו בשלוות־נפש?! רק מפני שפך הם ראויים יותר לאהדתם של יפ־נפש שכמותך?!'

"אותה שיחה זירזה את בואי לארץ, קם בי מעין דחף מעיק להשיב על דבריו במעשים; אלא שאי־שם בלפי ידעתי שאני גם מבקש לברוח מהם, לבטל את השפעתם המרפה ידיים. כי מעצם הרגע בו סיימתי את דברי תשובתי הבוטה כבר החלו דבריו לכרסם בי ולבלבל את עשתונותי, אף־כי חשתי בוודאות גמורה את חוסר־ההגיון שבהם... והנה, שוב חזרו והידהדו בי כל אותו לילה... שאלתי את עצמי מדוע לא צעקתי, מדוע לא מנעתי את המעשה; אמנם ידעתי שלא תיארתי לעצמי כי ייעשה, אך מדוע לא צעקתי אחריו, ומדוע לא צעקו אחרים?!

"למחרת, כאשר יצאתי לעבודה, דחף אותי משהו לחפש את בנימין פיינרמן, כעין רצון לראות את פניו לאחר מה שעשה; רציתי לראות אם ניפרת בו חרטה, אם גם הוא לא ישן. משהו מוזר היה ברצוני זה, משהו חולני אולי... חשתי צורך לראות את פניו של איש כבנימין לאחר שהרג אדם; חשבתי שיוכל לומר לי משהו, להסביר לי, לגלות לי דבר־מה שלא הבינותיו, להמתיק אי־ככה את אשר העיק עלי... ראיתי בחצר רגוע ושלי. הוא חיך ונופף בידו לעומתי, ואף אני עשיתי כך... לקראתי צעד סדרן־העבודה, משה הולצמן, חברי־לחדר; כל הלילה ישן, ולא ידע שאני

ער. אמר לי: 'יעקב, קח את, ובדרכך לשדה עבור על-יד הואדי ושפוך עליו קצת אדמה...' אני! מכולם פנה אלי דווקא! וגם אז לא ביטאתי את אשר בלבי, לא צעקתי; רק אמרתי לו, בקול מתחמק: 'ששלים בנימין את מלאכתו...' הוא התבונן בי בעיניים משונות, תוהות. פניתי אליו עורף והתרחקתי, אך הרגשתי שעדיין הוא עומד ומתבונן בי. ומוזר מכל הוא שחששתי מפני מחשבותיו עלי. 'האם הוא לועג לי בלבד?'... עכשיו אני מבין היטב מה גרם את חששותי, מדוע שתקתי ושמרתי הכל בלבי. איריה מיוחדת-במינה שררה אצלנו באותם ימים. באותם תנאים קשים, בראשית ימי הקבוצה, ניהלנו כולנו יחדיו, וכל אחד בפני עצמו, מאבק חמור וגורלי כלפי-חוץ וכלפי-פנים. רצינו להוכיח, לעצמנו ולאחרים, שאנו מסוגלים להתגבר על הכל, שמצוי בנו הכוח הנפשי והגופני הדרוש; החולשות היו אויבינו הגדולים, כל חולשה נראתה בעינינו כוויתור, ביטוי לאולת-יד, לחוסר-כשרון, לרכרוכיות... צמחה בינינו כעין תחרות סמויה, כעין פולחן של קשיחות השריר והנפש... ובשעה שהתבונן בי משה הולצמן בעיניים תוהות נמלטתי מעיניו, בטרם יגלה בי אותה חולשה שאחזה בי... זאת לא הבינותי אותה שעה עצמה, אך דבר אחד ידעתי: משהו נפל ביני לבינו וביני לבין בנימין פיינרמן; פתאום באנו אל פרשת-הדרכים, ונפרדו דרכינו; אותו רגע חשתי ששוב איני יכול להבינם כמקודם, והם גם לא יבינו אותי...

"כמה שנים חלפו מאז?... חמש עשרה, שש עשרה... והנה, כל הפרטים זכורים לי עדיין, כאילו אך תמול אירעו הדברים. תופעה מוזרה היא שמתרחשת בי: יש וכמו שוכח אני את הענין כולו, את התקופה ומאורעותיה; ופתאום, כאשר אך חוזר אני ונושם אוויר דחוס, כאשר חל שינוי בנוסח הדיבורים, בעיני האנשים... בא מתיצב הכל בזכרוני מחדש; המעשה עצמו, ואותו ליל-שימורים, ואותם דברים נוקבים שהשמיע באזני אותו איש-רוח. הדברים המתעקשים ואורבים לכל שעה שתהיה כשרה להכניעני.

"המוסדות העבירונו מן המקום בו התישבנו לראשונה, שהיה סמוך מדי לגבול. בנינו את מקומנו הקבוע ליד הכביש, מאחרי גבעה, בשטח פתוח ונוח יותר לשמירה. הוקמו באיזור יישובים חדשים, ההסתננות התמעטה, הרוחות נרגעו. בגרנו, והתרגלנו; שפר חלקנו בדיור ובמזון, פיתחנו ענפים, התרבו הנישואים ונולדו ילדים רבים. ימי המלחמה, דניאל וולמן, המסתנן הצעיר שהומת—הכל היה אפוף-ערפל, מטושטש אי-שם, רחוק, מאד בלתי-הולם את השיגרה השלווה כמעט בה התנהלו החיים. כאשר ישבנו להעלות זכרונות מימים ראשונים לא נגענו באותם מאורעות; לא שאלתי את בנימין פיינרמן דבר, והידידות בינינו גברה והלכה במרוצת השנים. אחר שנעשיתי גם אני בעל-משפחה, מסודר ומיושב-בדעתו. רק לפעמים, כשהיה מתחייך ומנופף בידו לעומתי, מעל גב אותו טרקטור עצמו, הייתי זוכר פתאום, וכהרף-עין היתה קמה ביני לבינו אותה מחיצה, אותה תחושה, ששוב איני יכול להבינו.

והנה, כפי שאמרתי לך, החדשים שקדמו למיבצע-סיני היו מתוחים למדי. התנהלו ויכוחים רבים. חברים טענו שאין השלטונות עושים דיים, שפעולות-התגמול אינן

פותרות דבר, שהרי הפי'דאיון חוזרים ומבצעים את מעלליהם, ואף הגבירו את חומרתם. אך היו גם כאלה שהטיפו להתאפקות. על-כל-פנים, הכל ציפו בקוצר-רוח שיושם הקץ, בדרך זו או אחרת, לאותה מתיחות, שמרטה את העצבים ושיבשה את כל מהלך החיים. על כן, באותו לילה בו נתבשרנו על תחילתו של מיבצע-סיני, שמחתי עם כולם. מטוסי חיל-האוויר הטילו, לקראת הכיבוש, כרוזים מעל ראשי התושבים ברצועת-עזה ובהם הבטחות מפורשות וערבות לרכוש ולסדר, להי אדם ולחירותו של האזרח השליו. וכי קלה היא זו? כלום כה רגיל הדבר בין העמים? כלום אין זו הוכחה ניצחת, שהנה לא 'ככל הגויים' אנו נוהגים? סבלנו, הבלגנו, וכאשר כבר אוחזים אנו בנשק-מגן הנה דואגים מצביאינו לחיי האזרחים החפים מפשע, ופניהם רק להענשת האשמים.

לאחר שחדרו הכוחות הסדירים לרצועה, הורכב גדוד של אנשי-מילואים מתושבי האיזור. היה עליו להשלים את המלאכה, לטהר את המשלטים בפפרים הפבושים, ולתפוס בהם עמדות שמירה ופיקוח. מפיון שנמנתי עם ותיקי מלחמת-השיחרור, הוטל עלי לפקד על כיתה בת עשרה אנשים, ועליתי עמם על מכונית-משא, שהצטרפה לעשרות משאיות מכל יישובי האיזור.

התרכזנו סמוך לפביש המוביל לצפון הרצועה, במקום בו הוקמה האנדרטה לזכר גיבורי המרד בגיטו ורשה. ברגע בו עמדתי לידה חשבתי שבוודאי ביקשו מפקדי הגדוד לעודד את הרוחות בהשראת דמותו של הגיבור המזדקר לעינינו. אבל קשה לומר שאמנם הצליחו בכך. האנשים לא נתנו דעתם כלל לאנדרטה, אולי מפני שנוכחותה שם לא היתה להם בגדר חידוש. רעיון מפתיע עלה פתאום במוחי: 'מה בעצם בינו לבינינו, בין הקרבן לפובש? !' היה זה שוב, כמובן, אותו שריד של ימי-נעורי ושל הזעזוע אשר פקד את נפשי בימים הראשונים של הקבוצה. 'כלום לא אנחנו הקרבן, גם הפעם?' זעקתי שוב בלבי, 'וכלום אסור לו לקרבן לעמוד על נפשו, ולקטוע את ידו של הרוצח? כלום לא חוק מקובל וכתוב הוא, בכל העולם כולו? כלום לא אמרו אבותינו: הבא להרגך, השכם להרגו?' אלא שאותה תחושה, המתעקשת מאז-ומתמיד לנבא לי שחורות, לחשה לי: 'כבר שכחת? האם לא ראית במו-עיניך שרק כפשע בין רוחו של קרבן הקם על נפשו לבין רוחו של תליין? היידע הפעם הקרבן לרסן את עצמו? או שמא שוב יעבור את הקו, המבדיל בין הגשמתו של הצדק לבין לידתו של פשע חדש?...?' צלו של אותו איש-רוח הביכני, וחשתי שהוא מתחיל לסרב לאת מחשבתי ואת תנועותי; אלא שידעתי כי יעילותם ובטחונם של עשרה אנשים תלויים בצלילות-דעתי ובזריזותי. לכן גייסתי את כל כוחות-הנפש שנותרו בי, ובהגיון צרוף ומוצק עקרתי מלבי את הלבטים: 'מה טעם לכל ההירהורים האלה?—הרי אך תמול התגאיתי בהבטחות המפורשות של מפקדי הצבא? אילו קרא אותו "גוי" את הכרוזים הללו! ואחרי כל הרציחות והמתיחות! אילו היה נאלץ גם הוא לראות איך יורדים ילדיו למקלטים, ואיך אשתו מגיפה לילה-לילה את התריסים, מחשש שיבוא רוצח ויטיל בהם רימון...'

שוב נסענו, וכעבור דקות ספורות קיבלנו פקודה לרדת מהמשאיות ולהיערך, בשני טורים, לצדי הכביש.

עמדתי בראש כיתתי, שהיתה משובצת באמצעיתו של טור ארוך, אשר נתמשך מקר הגבול ועד שערי הכפר הראשון של תושבי הרצועה. זכור לי כי ברגעים הספורים של אפס־מעשה שקדמו להתחלת המצעד תרו עיני סביבי, ונתגלו לי דברים שהדהימוני, אף־על־פי שהיו טבעיים למדי: פתאום נוכחתי לדעת שהקרקע עליה אני עומד, האספלט של הכביש, שדות התבואה והפרדסים אשר הקיפוני, מצפון וממזרח לעבר גבולות ארצנו, ממערב עד החול והים, ומדרום לעבר העיר עזה—גונם ומראהם ממש כמראהם וגוניהם של השדות, האספלט והקרקע, שהקיפו את קיבוצי. ידעתי אמנם שאין כל חידוש בדבר, שבעצם לא יוכל להיות אחרת, אך אותו רגע גיליתי שמשך כל השנים שחלפו, כאשר הייתי מפנה את עיני לעבר הגבול הלא־מסומן, היתה בי התחושה שאני רואה כעין קו מפריד, ברור ומוצק, ומעבר לו, גם אם שמש אחת מאירה את המרחב כולו, שונים נראו לי גוני השדות, האספלט והקרקע; כאילו האויר, או משהו אחר שריחף שם, נסך בכל מראה שונה וזר... והנה עתה... ובכל־זאת, היה משהו שונה גם עכשיו: קרני השמש עזות היו יותר, כאילו נהגו שם יחס של איפה־ואיפה; כחיצי־זעם ירדו על גב החולות ונתרסקו בלי הרף לרבבות רסיסים לוחטים ומסנוורים; וגם על ראשי היכו, ועל ראשי הטורים הארוכים, שעמדו חשופים ודוממים. ועוד גילוי גיליתי: עיני האנשים, אותם בני־אדם שעמדו לפני ומאחרי, חברי שאותם הכרתי זה שנים רבות, ואנשי קיבוצים אחרים, שעמהם נפגשתי אי־פה אי־שם—משהו השתנה בהן, דבר משותף עמד בעיני כולם ועשׂאם חטיבה אחת, מעבר להבדלים קודמים כלשהם; כאילו חדרו רסיסי אותן קרניים לעיני האנשים, והתנוצצו שם, וטישטשו כליל את מבע העיניים המיוחד והמופר, שאותו חיפשתי לשווא.

"התחלנו לנוע; משני עברי הכביש חלפו לעיני חצרות ובתים. ריקנות נדפה מכולם. דלתות סגורות, תריסים מוגפים, מחרשות מושלכות, והס בחוץ ובפנים. על אף ההבטחות נטשו התושבים את כפרם. הצבא עבר שם ביעף—סיפרו לנו—וטיאטא באש צפופה מישלטים וקיני־לוחמים. מאחרי הבתים, לפאת מערב, עלו וירדו גבעות־החול, שנתמשכו והלכו עד הים; ושם, במורדות החוף, נעו דמויות קטנות וחיפשו מחסה מן הכובשים. לידנו נסעו ג'יפים אנה ואנה. רצים העבירו הוראות מקצה הטור ועד קצהו. חשופים וגלויים צעדנו, בטוחים. פה־ושם נשמעו יריות בודדות. נאמר לי שחוליות אחדות סורקות ומטהרות את העמדות האחרונות של לוחמים עקשנים. האם אתה יכול לתאר לעצמך אותו מחזה? עלי להודות באזניך שהתרגשות־מה אחזה בי. מבין אתה? לא סתם כיבוש היה זה, לא סתם כובשים הלכו שם, מאחרי ומלפני. רבים מהם חלצו אך אותו בוקר עצמו את מגפי האיכר כדי לחבוש קסדה ולצעוד אל ארץ האויב, לשים קץ לסיוט של חדשים רבים. חקלאים ועובדים שלווים, אך גם אנשים מיוחדים־במינם. חתך סמלי של היסטוריה צעד שם עמי. הנה הלכו שם פליטי גרמניה הנאצית, אשר הקימו קיבוץ למופת לא הרחק מקיבוצנו; ולידם—ניצולי גיטו

ורשה, פּרטיזנים לשעבר; ואנחנו עצמנו—חלוצים ראשונים מיבשת אמריקה הלטינית; ומלפנינו—דור חלוצים מבני־הארץ... מבחר מורכב למדי של מגשימי־חזון, שואפי התעלות חברתית ואישית, אשר ידעו לעמוד איתן, ולהתגבר על פיתויים חמריים ועל מאוויים עזים. לא מלאכים, כמובן, רק בני־אדם. אך, מכיון שידעו לדרוש הרבה מעצמם, אפשר היה לראות בהם, במעשיהם ובמחדליהם, כעין קנה־מידה לשיעור כוחו הרוחני של האדם... שוב זכרתי את נבואתו השחורה של אותו חסיד־אומות־העולם; אך הפעם לא היה בכוחה להביכני כלל. היתה בי כעין תחושה שהנה הגיעה שעת ההכרעה, שהנה מתגשמת והולכת לנגד עיני הוכחה ניצחת שאמנם נבואת־שקר היתה זאת, וסוף־סוף יבוא הקץ, אחת־ולעד, להשפעתה הארסית! "בעודי שקוע בהירהורי, נעצר הטור להפסקה קצרה; פתע עלו קולות סביבי והבחנתי בנעשה: בפתח אחד הבתים הנטושים ישבה ישישה מופלגת, פניה שחומים וקטנים, נטולי־מבע, חרושי קמטים רבים, והעיניים כמו נחבאו מאחרי הקמטים. רק השפתיים בלבד, דקיקות ומהודקות, רטטו קימעה והעידו עליה שאין זו דמות דוממה. ודאי שלא היה בכוחה לנוס לחולות עם בני משפחתה—חשבתי משראיתיה שם, בודדה ועזובה לנפשה. עיניה השקועות, סנטרה הקטן ושפתיה הקמוצות, הזכירו לי את דמותה של סבתי, כפי שנחרתה בזכרוני מימי ילדותי, לפני מותה, כאילו עם הגיל נמחים והולכים ההבדלים בין בני־האדם... הקולות גברו, וגם רעמי צחוק עלו והסבו את תשומת־לבי. מה ענין לצחוק כאן? תמהתי. והנה ראיתי: עיקר ההמולה באה מלפנים, מהמקום בו עמדו חברי הקבוצה אשר גבלה עם קיבוצי, שהיו כולם בני־גילי וגם צעירים ממני. אחדים מהם קראו לעבר הישישה קריאות בלשון ערבית, שאף משמעותן לא הבינתי; אך, על־פי ההדים שעוררו, נתברר לי שהיה בהן משהו מצחיק. אין זאת כי ביקשו להשתעשע על חשבונה. אחד מהם פרש מן הטור ופסע לעברה בצעד נמרץ. בלוריתו הצהצהבה התבדרה ברוח, תת־מקלע התנוודד קלילות תחת בית־שחי, וראשו הזקוף נפנה פעמים אחדות לעבר חבריו, שהשמיעו לעומתו קולות־עידוד רמים. הוא נעצר ליד הדמות, עמד עמידה פשוטה, שם ידיו על מתניו וסקר אותה שעה קצרה. ירדה דומיה סביבי, והשתרר מיתח של ציפייה. רגע נראה מהסס, אך לבסוף הניד ראשו, פנה אל חבריו וצעק: "חבל לבזבז...!" ומיד נכנס לביתה של הישישה, השתהה שם דקות ספורות, בהן גברה המתיחות, ושוב יצא; קרב אל הדמות, שפל אותה עת לא נעה ולא זעה כמלוא נימה, וכהרף־עין התנופפה ידו הארוכה מעל ראשה ושוב ירדה. הישישה התקפלה וגלשה על המדרגות. עתה הבחנתי בגרון הקטן שהיה בידו הארוכה של אותו צעיר, אשר חזר וצעק לעבר חבריו: 'חסכנו כדור, מה?!' לא יכולתי להאמין למראה־עיני. גם היום, כשאני זוכר את התמונה, משהו מתהפך בקרבי, משהו מסרב עדיין להאמין! עצמתי את עיני, או שנעצמו מאליהן; אמרתי בלבי, שרק תעות־רוחי המתלבטת הם אלה, רוחי המתעקשת להכניעני...

"הטורים שוב נעו קדימה; עיני לא משו מאותה בלורית צהבהבה, שהזדקרה מעל כל הראשים, זקופה וחסונה, ומשתעשעת ברוח; ממוחי כמו נמחקו פתאום כל הדברים

שנחרטו בו, ומשהו ריק ואפלולי תפס את מקומם. אט־אט, החלו היחידות מגיעות למישלטים שנועדו להן. לרגלי אחת הגבעות קיבלתי פקודה לעצור, ונצטוויתי לעלות ראשון עם כיתתי, מצד שמאל. אהרון גורביץ, שעמד בראש הכיתה שצעדה מאחרינו, נצטווה לעלות מצד ימין. הוא הצטרף אלינו לאחר מלחמת־השיחרור. בחור חרוץ, בעל כשרון ארגוני. הודות למאמציו הוקם אצלנו ענף־מטעים למופת. היתה בו רגישות רבה, בפרט כלפי העיוותים הקטנים של חיי־הצוות; יש שהיו עצביו בוגדים בו והיה מתפרץ כלפי מישהו, אך בדרך־כלל היה מקובל על רוב החברים. על־כל־פנים, אני חטפתי עמו לא פעם שיחה לבבית, ותמיד גיליתי בדבריו תבונה ושיקול־דעת. מפקד־המחלקה שלנו, אף הוא מחברינו, הזהירני: 'במדרון, בין גדרות־התיל, עלולים להיות מוקשים'.

האחריות שרבעה על כתפי פעלה כמטה־קסם; להפתעתי הרבה נמצאתי פתאום פועל בזריזות ובצלילות־דעת, דרוך ונתון כולי אך ורק למשימה שהוטלה עלי. שקלתי את המצב, והחלטתי להציב מירווח בטחון ביני לבין החברים שהיו בכיתתי. התחלתי לעלות, מתפתל ובודק היטב כל שעל אדמה, בטרם ידרכו עליו ההולכים אחרי; ומשהגעתי לראש הגבעה ציויתי עליהם לסרוק את הביצורים והתעלות, ולתפוס עמדות באותה גיזרה. מן הצד השני עלו והצטרפו אלינו אנשי הכיתה השניה, וכעבור דקות ספורות כבר ישבנו בחפירות ושלטנו על כל הסביבה כולה: על רחובות הכפר, על החולות ועל השדות.

"אינני זוכר כמה זמן עבר, אולי רבע שעה, או חצי שעה; חפינו שתעלינה כיתות נוספות, התפנינו לעשן ולשוחח מעט, והנה פתאום הידהד קולו של אהרון גורביץ באוזנינו; "הביטו!" פניתי לעברו והבחנתי בקבוצת אזרחים—גברים, נשים וטף—שהצטופפו בקרן־רחוב, לרגלי הגבעה. ודאי עתה־זה חזרו מהחולות—אמרתי בלבי—או אולי נשארו בכפר, על סמך אותה הבטחה שנכבד את חייהם ואת רכושם, ופשוט עודם מהססים אם לצאת לקראת הפובשים... 'למטרה שלפניכם!' קרא קולו של אהרון גורביץ, ונקישות בריחי־הרובים ענו במקלה. "עצור!" צעקתי. עיניו פגשו את עיני, וכך עמדנו שניות אחדות. לא היתה לי כל זכות לצוות עליו דבר, ואיני יודע אם אמנם ציויתי עליו, או רק התחננתי לפניו, אולם הוספתי: 'אל תעשה זאת, אהרון, אל תעשה זאת!' הוא החוויר, אחר־כך העלו פניו סומק והוא מילמל לעבר אנשיו: 'הניחו להם...' היה ביניהם גם מרדכי אביר, בן־עירנו... אחר שמנעתי את המעשה, בא אלי ואמר לי: 'אינך יודע מה נוראה היתה הרגשתי! התפללתי שיקרה משהו... לא ידעתי מה לעשות... הייתי יורה, וכמעט עשיתי זאת!!!...' רק אמש ביקר אצלי, ושוב הזכיר לי אותם רגעים, כאשר סיפר לי מה שראה ברמלה. ודאי קראת בעתון, שתושבים אחדים ניסו לעצור את הפורעים שעה שהיו הללו בדרכם לעבר הגיטו הערבי. ובכן, הוא היה אחד מהם, ובגלל זה ספג קללות וגידופים... הוא אמר לי: 'העיניים שראיתי ברמלה הזכירו לי את עיניו של גורביץ כאשר נתן לנו אותה פקודה...'.

על כיתות ומחלקות נוספות, והתרוצצות גדולה החלה על כל הגבעה כולה. רק

כיתתי לבדה עדיין יושבה כולה בעמדות, ואילו כיתתו של אהרון גורביץ' שוב לא נראתה לעין. חברי החלו להתדיין עמי, הצביעו על העובדה שפיתתנו היא היחידה היושבת במקומה, בעוד שאר האנשים כבר מהלכים הפשיים. ואמנם, הצדק היה עמם: צעירים וקשישים, שאך לפני שעה קלה עלו על מישלט נטוש זה, להבטיח ששוב לא יהיה צפוי ממנו איום לחייהם ולחיי ילדיהם; אנשי-עבודה שלווים, מסודרים והגונים, שוללי עוול חברתי ובעלי מצפון רגיש למדי בכל ימות השנה, במסגרות אותו עולם בו שולטים חוק ומוסר—כאילו סרו מעליהם כל הפבלים כולם; לא רק החיצוניים, שאותם אמנם השאירו מאחרי גבם בכניסתם אל אותו עולם מופקר, אלא גם הפנימיים, אלה שתמיד נחשבו בעיניהם מהות ועיקר, והנה נעלמו פתאום כאילו לא היו מעולם.

"כל המחסנים נפרצו, מחסני מזון וציוד, נשק ולבוש. כל איש מצא שם חפצים רבים למדי, לפי טעמו ומידתו. זה נשא בידו תרמיל מלא וזה כבר הספיק למלא שניים, וכולם אצורצו לכל צד ועבר, פן יחמיצו את השעה, או אולי יגלו מכרה-זהב חדש שיפול כולו לידם. אנשי כיתתי היו גם חברי ושותפי בעולם השוויון, ושוב לא היה זה ענין של סמכות... ניסיתי להשפיע ולשכנע, אולם לא היה בכוחי להתמודד עם אותה סערה עזה שהתחוללה סביבי וגרפה עמה את הכל. אט-אט קמו אנשי ואף הם נבלעו בזרם הכללי. נשארתי לבדי. פה-ושם, בגזרות שונות, נשארו יחידים שעמדו אף הם, כנראה, איתנים במקומם, ולא נסחפו עם הרוח. בהם היה גם מרדכי אביר, משה שולר, המורה, עמד לא הרחק ממני, וכשראה שאני מתבונן בו, יצא מעמדתו וקרב אלי. 'ראה את העיניים של חברינו, ראה!' אמר לי, 'ראה איך הן בולטות, ממש דרוכות לזינוק!... דומות קצת לעיניים של עופות-טרף, לא כן?' אתה מכיר אותו: תמיד מרחף על שפתיו אותו חיוך מוזר, ספק-לגלגני, ספק-ציני, ותמיד ימצא את ההגדרה הקולעת... 'מחזה משעשע, בחיי, הוסיף ואמר, 'שמת לב מה הם חוטפים, בתוך שאר דברים? סבונים, משחות, חולצות-ח'אקי... כל אותם חפצים שהם מקבלים דיים בקיבוץ, ללא הגבלה... סתם, מפני שאפשר. משהו עיור שדוחף אותם... ואולי משהו אחר; אפשר, בעצם, שאין זה אלא ביטוי נוסף לשאיפת השוויון העזה המקננת בלבם! הדבר פשוט למדי. בזמן האחרון, מתברר לי יותר ויותר שלמעשה ישנם אך ורק שני סוגים של בני-אדם. יש מי שלומד, מסבלות-הוא, מה טעמו של סבל, ומשתדל למנוע אותו מעצמו ומזולתו; ויש מי ששואף להתחלק בסבל. אינך מבין? אין דבר, מיד אסביר לך! הראשונים, מובן שהם מעטים; אפשר למנותם על אצבעות הידיים. האחרונים—הריהם לפניך, הנה טורחים הם להגשים את שאיפתם עד תומה: גנבו אצלם? חטפו אצלם? הרסו אצלם? התאכזרו אליהם? ובכן, סוף-סוף הגיע תורם, הנה מתחלקים הם שווה-בשווה: הבה נגנוב! הבה נחטוף! הבה נהרוס! הבה נתעכזר גם אליהם! מה יש? וכי רק הללו רשאים להתענג על שוד וביזה? הבה נהיה סוף-סוף כמותם, גוי ככל הגויים!... ובתקיפות הם מגשימים את הצדק, ממש בלהט קדוש! ראית את השנים שעמדו ליד בית-השימוש וצעקו? לא?! ובכן, אני ראיתי וגם שמעתי: שנים אחוזו בתרמיל אחד. 'גנב שכמותך!' הוכיח האחד את

הברור־לנשק ואת שותפו בעולם השוויון המבצבץ שם במרחקים. קולו רעד ממש מרוב התרגשות, ודאי מפני תחושת העול שנעשה לו, הוא אשר בתמימותו הרבה לא העלה כלל על דעתו שיימצא שם, בין חבריו וידידיו, מישהו כה שפל שיבוא ויחטוף את רכושו; גנב! שודד! ועוד הוא טוען, ברוב חוצפה, שזכותו ליטול את התרמיל, שאותו אף לא טרח לשדוד בזיעת־אפו!...

"קולי־רייה קטע את דברי משה ואת ההמולה שרחשה סביבנו. הדממה נתמשכה דקות אחדות. אנשים אחדים קרבו אל פתחו של מקלט, לא הרחק מן המקום בו עמדנו, משה שולר ואנכי. זאב דייג הגיח משם, והאנשים הקיפוהו. הוא בא אלינו מאחת הפרובינציות שבצפון־ארגנטינה, אולי הכרת אותו באחד הביקורים שלך בקיבוץ... איש נמוך־קומה, מגושם; נגר מצוין. תענוג היה לראותו עובד. חבר פשוט, ממוצע, מחוספס קצת במגעו עם הבריות, אך תמיד יכולת לראותו משחק עם שני ילדיו ומוקף ילדים; כשהיו פונים אליו ומבקשים ממנו דבר־מה לבתי־הילדים—נדנדה, מגלשה, תיקונים—לא היה מקפיד על מאמץ ועל שעות־עבודה... בקול רם ובתנועות ידיים עשירות־מבע, סיפר שהנה נכנס לאותו מקלט וחשב שגם שם יימצא דבר־מה מעניין, ופתאום הבחין במשהו זו באפלולית; מיד נצמד לקיר, אימץ עיניו, וראה שם מיטה, ועל המיטה שוכב לו ערבי, גונח ומתהפך. ודאי היה פצוע, או חולה, ומשום כך לא ברח. נראה שחבריו נטשוהו, ואין להתפלא, כי הרי אפילו את סנדליהם נטשו שם, מרוב בהלה... מיד כיון את הרובה, ומובן מאלי שצלף סוג־אל־ף כמותו לא נזקק לכדור נוסף!... רבים נחפזו ונכנסו לראות את הערבי ש'נדפק', ואילו זאב דייג החל להלך ממקום למקום, חייכני ומסביר־פנים, מתעכב, חוזר ומשנן, כנראה, את הסיפור באזני כולם. אחר־כך שוב חזר למקלט ועמד בפתח, וכשיצאו ממנו אנשים אחדים, שחזרו והקיפוהו ושאלו שאלות נוספות, שוב סיפר והאריך דברים ופירט. לבסוף, ואחר היסוס קל, הכניס ידו לכיסו והוציא ממנו ארנק שחור; פתח אותו, והכל נעצו עיניים סקרניות באותו חפץ. 'ראו, זהו הארנק של הברנש!' הצביע, 'זוהי תמונתו; בחר חסון, בחיי! ואלה שיושבים לידו, ודאי הם המשפחה שלו... תראו כמה "ממזרים"! כמו אצל כל הערבים הללו! והאשה!' עתה קרץ בעיניו לעבר מאזיניו, 'חתיכה, מה?? חה, חה, חה...'

"צחוקו לא מצא הד; האזניים שאך לפני רגע ספגו בצמא כל פרט חדש בסיפורו, כמו נאטמו פתאום. שבעת או שמונת זוגות העיניים הסקרניות משהו השתנה בהן, והשתיקה שנתמשכה הביאה את זאב דייג במבוכה. היד שהחזיקה את הארנק התרו־פה ונשארה תלויה, ופתע כמו התעוררה, נחפזה והחזירה את החפץ אל כיסו. מעגל האנשים שהקיפו נפתח ופינה לו דרך. הוא התרחק, וכולם התפזרו בלי אומר, כפופים קימעה. משהו שהעיק כל הזמן בבטני עלה ונתקע בגרוני; נפניתי לאחורי, והקאתי על הסלעים.

*

התישבנו בתוך עמדת־מרגמה, ושתקנו; כאנשים האמורים לשיח זה עם זה ואינם יודעים מה או כיצד יאמרו. דבריו של אותו חסיד־אומות־העולם השמיעו בקרבי

תרועות־נצחון שלוחות כל רסן, והגבירו את תחושת הפחילה שתקפתני. "אני חושש פן דבק בכם טפח משיטות החיה!" הידהד קולו בקרבי, ומכיון שלא יכולתי לגבור עליו, שברתי את הדממה שהיתה בחוץ, ואמרתי למשה: "המרגמה הזאת מכוונת בדיוק לעבר החצר שלנו... ויש גם מרגמות אחרות, שפוונו גם הן לשם ולעבר משקים אחרים; כשרואים זאת..." אך הוא נעץ בי מבט נוקשה והפסיקני: "אל תחפש הצד־קה, יעקב! המרגמה הזאת מצדיקה אולי את המלחמה שבה פתחנו, ואת כל הכיבושים כולם, אך אין היא מצדיקה, בשום־פנים ואופן, את המתרחש כאן; ואתה יודע זאת בדיוק כמוני!"... "נכון", הוספתי להקשות, להיאחז במשהו, "אבל במלחמה, ידוע שאנשים..." "במלחמה כן", התפרץ משה נמרצות, "אחרי שהאנשים מתגוללים חדשים רבים בעפר, ואחרי שהם רואים לנגד עיניהם מחזות־אימים, לאחר ששבעו דם ויסורים... אז מאבדים רבים את צלם האדם, ואולי אפשר להבין, אם גם לא להצדיק... אך כאן?!! הרי רק אמש ישן חברנו זאב דייג בביתו, לאחר שעבד בשלנה בבית־מלאכתו! אפשר, אולי, להסביר; תמיד אפשר; אך להצדיק—לא!"

שוב שתקנו. עכשיו אני מבין שמשהו בתוכי סרב להיכנע, נאחו בכל דבר שעדיין שייך היה לעולם־המושגים בו הורגלתי להאמין. לכן הוספתי: "התנהגותו של אחד זאב דייג, ושל אחרים כמותו, עדיין אפשר להבינה; פשוט, אינם חושבים מה הם עושים, נגררים אחר יצרם; אני רק אינני מבין איך יכלו הדברים להגיע לידי כך, איך המפקד מרשה הפקרות כזאת. הרי נחמן הוא איש רציני, מנוסה ותקיף..." "הוא עסוק", השיב לי משה קצרות, וצליל מוזר, כשל זילזול ובוז, נשמע בקולו. "קודם־כל חייב היה לעסוק בהשלטת הסדר!" התרעתי.

"כן, כמובן", כעת נתוסף שמץ לגלוג אל קולו, וצרם את אזני.

"מה כוונתך?" תמהתי.

"בוא וראה לך".

קמתי והלכתי בעקבותיו. הוא הובילני לקצה הגבעה הפונה לעבר קיבוצי־הגבול, נעצר במורד, שהיה מוסווה בין עצים וצמחים עבותים, הצביע על מרגלות הגבעה, ושאל אותי:

"מבחין אתה במשהו?"

"כן", עניתי, "אני רואה שם טרקטור ועגלה".

"ומה על העגלה?" הוסיף והקשה עלי.

התבוננתי היטב, ואמרתי לו:

"נדמה לי שיש שם חלקים של מכונה".

"נכון! והאם ידוע לך של מי הטרקטור הזה?"

"לא, אינני יודע".

"ובכן, אני דווקא מכיר אותו היטב, וגם את הנהג שלו אני מכיר. שניהם שייכים לקיבוצו של נחמן. עכשיו תוכל להבין במה עסוק מפקדנו. חבריו אינם עוסקים בקטנות, בגזילה שלוחת־רסן, באיסוף מזכרות זולות, כמו חברינו הפהולים והאינדי־בידואליסטים; הם התארגנו היטב, התקשרו אל קיבוצם, גייסו ציוד ורכב, והרי

התוצאות הנאות לפניך: כבר הספיקו לפרק גינרטור שלם; ועוד ידם נטויה, בחסות חברם הנכבד, הוא מפקדנו המנוסה! מבין אתה? לא סחיבה בזויה של יחיד, אלא גזל מאורגן ומשוכלל—למען הכלל, כמובן, ולכן כשר־למהדרים, לגמרי לא בזוי; כי עליך להבין, יעקב, ששוד וביזה למען חברה נעלה מצוות קדושות הן, ומצביא בעל שא־רוח חייב להקדיש להן את כל זמנו ומרצו!"

בלילה נשארנו שם, ולמחרת חזרנו למשקיננו. עוד באותו יום נודעו הדברים בכל האיזור, אף הגיעו לאזני מפקדים גבוהים. היו צעקות, נערכו חקירות, הוטחו נזיפות, ורבים נאלצו להחזיר שלל ולמלמל דברי־חרטה. בזה נסתיימה הפרשה. כמובן, רק מן הבחינה הרשמית נסתיימה; לא בנפשי, לא במוחי. אותו לילה במישלט, ולילות רבים אחריו, חזר הכל וצף בזכרוני ואני הוספתי להיאבק עם עצמי; כי לא יכולתי, ואיני יכול גם עכשיו, להתיחס לדברים כפי שהתיחס אליהם משה שולר. הוא ראה, שפט ושתק; הגדיר לעצמו ולי, והוסיף לחיות בשלוותו הלגלגנית, משלים, מפוכח ושותק. אך אני לא יכולתי להשלים, כי אם אשלים הרי יתנפץ הכל; מבין אתה? הכול סופו שיתנפץ! קולו של אותו אדם רעם בקרבי: "אני חושש פן דבק בכם טפח משיטות החיה!... ושוב לא תהיו אלא סתם גוי ככל הגויים". ואני זעקתי שוב ושוב, ועדיין מוסיף וזועק לעומתו: "ומה בכך? למה סתם? כלום כה פשוט היה להגיע לכך? כלום לא ביקשנו להיות גוי בריא וחזק? כלום לא יצאה נפשו של המשורר שאת שיריו היינו משננים משחר נעורינו אל 'אלוהי כובשי־כנען־בסופה'? ולא זעק, 'דם אתן תחת דם'?, ולא ציוה לנו 'עֲלֵה בְּהָר ורַעַץ הַכֹּהֵן, כָּל מִה שֶׁתִּרְאֶה—רֵשׁ!'?" כלום לא ידע את אשר ניבא? כלום כה תמים היה שלא הבין לאן עשויים להוביל שאיפות וצווים מסוג זה? והוא היה משורר, אי־שִׁרוֹחַ, לא צעיר נמהר, לא סתם נגר פשוט ומחוספס הנמשך אחר יצרו! ובכן, מתקיימת הנבואה ומתמלאת השאיפה עד תומה—ומה כל הרעש? אמור לי אתה, אולי תוכל אתה לענות לי: מה טעם בתוגה ובבחילה? ולמה, למה כה נוקבים הם ומכאיבים, דבריו של אותו חסיד־אומות־העולם? שוב ושוב, עתה כאז, ועוד יותר? מדוע כה מביכים הם, כל־כך הם נוטלים מן המעשים את צדקתם; מדוע כה חשה הנפש שהיא מידרדרת ומידרדרת, מדוע כה מעמיקה התהום ומעמיקה, דווקא אחרי שעלה הגוף בסופה וכבש את ההר?

נושה בן-שאול: שלושה שירי-נוסע

מסעי מיכאל

מיכאל נסע ברפבות מרחקים קצרים ככל האפשר.
דשאים צמחו מתחת לרגליו בין תחנה לתחנה.
הו נשימה ארפה שכזאת.
עוברי-דרך, מוכרי סבון ושרוכים השתאו: מיכאל,
נע נד נע נד. גם סגליות צירו בשמים
בתמים סגלים בשכבו, בראותו מים הפוכים
וצריחים נעים פעומדים לפול.

הוא ראה בחלומו מה שאחרים לא שמעו מעולם.
משלי ערפל על אדמה רחבה, ואת שלבי הסלם
מלחשים חרש
כאנשים מלחשים חרש, מטפסים בהם ללמד
חקרי הזואולוגיה השמימית, מלאכים, וסוד הבהרות
בחוקי-לילה.

כאשר נסע נמכו השמים ושמו נתקצר מפאת הנמיכות.
מיכ, מיכ, שמע קולות רויי שמן-עננים, גופים זרים
עטופי לחות שמו בפיו טעמים מלוחים.

הו נשמה חצויה שכזאת. הוא לא שכח את השבילים המלאות
מקשקשות ברוח, את השלגים בתחנה.
כאשר נסע מיכאל ברפבות היה כלו תחנה.

מסעי הנחליאלי

ואלה מסעות הנחליאלי אני רואה אותו בשכבי, ממסעף
הימים הצפוניים. צפיה מתוקה מתנועת על עצים חלקלקים.
למי? אני שואל, ושומע: רחוקים שלי. רחוקים. והוא עף, עף
מקופנהגן.

הנה אור חבוט שבר את חלוני. רסיס זכוכית זהורי. מקופנהגן
הוא נוסע ומטר חור מלנה את געגועיו:
מלטה, גברלטר, כרתים... רחוקים שלו. רחוקים.
מהרבים המים הירקים אני רואה בשכבי.
אי ועירה דלוחה. אלו צעדיו צבי, או אילה בכרחה
מפני לסטים אדם.

אך התנשמת ארבה לו כל הלילה, והנחש קם עם עיניו
ולשונו הטורפת.
אלה מסעי הנחליאלי צפור נרדפת. ואני רואה בקומי גן-אגם
שומם ברפיון-עשב.

מסעי ילד

ילד על מדרגה ברגלים פשוקות. קונוס של אור אני רואה, וילד
עם דרכיו הענוגות האלה, בשעת צהרים מחרישה.
לרגע יעצם עיניו: אגיות ומגדלים ופעמונים נוזלים
ממרחקים. קולות
מעבי יערות-עד. אחר יפקח עיניו לחצאים, הילד
והשמש מפזרת עיניו בירכתי ארץ קשה,
בלי חלומות.

על חזהו נזרעו שערות פלומיות
מהר. עליו להלקח מכאן אל שדות פעורים כתהום.
הנה ילד,
עצב אחרון בדרכיו העגומות לבוא, ולא בחלום.

גדעון תלפז: ארבעה גמלים כון הנדבר

נתעב מכל היה סרחון הפגרים שעלה מן החולות. המלחמה אצה הלאה ואיש לא נשתהה לקבור את החללים. חודר היה אליך מבעד לתמרות־האבק, מבעד לפלגי־הזיעה, מבעד למשבים הלוהטים של הרוח. וממעל ריחפו ציפרי־פגרים כבדות־כנף ועיניהן צוננות ועוקבות אחרך, מיחלות שתעבור כבר, קצרות־רוח לקראת הפרה בחולות. אחרי כל הקילומטרים הללו כבר הסתגלו עיניך למכוניות החרור כות, לזחל־מים המרוטשים, לתותחים הנטושים, לאופנועים המנופצים, לטאנקים שאתמול צהובים היו כחולות־השימון ועתה השחירו כאודים עשנים בצדי הדרך. המדבר לא הסתיר את עקבות נסיגתו המבוהלה של האויב ולא את השמות שעשה בו חיל־האוויר.

החטיבה דהרה הרחק לפניו ומשהדבקתיה, בשעות הצהריים, כבר נפלה העיר בידינו. דממה מוזרה עמדה סביב. מרגמות לא נבחו, מקלעים לא טירטרו. המלחמה התגלגלה הלאה ולאזני הגיע רק הד רעמם המתרחק של הטאנקים הדולקים אחר האויב. דגלים לבנים התנוססו על הבתים. החלונות היו מוגפים. מגבעות־החול הסמוכות עוד ניתכו יריות־פרידה של צלפים שמיאנו להניח את נשקם. במבוא העיר נחו שלושה מצרים הרוגים. אחד מהם החזיק פצצת־מרגמה בשתי ידיו, השני לפת את הזביל, והשלישי היה מוטל בפישוט ידיים על צוואר המרגמה. נעצרת ליד שוטר צבאי שניצב ליד אופנועו בכיכר־המסגד.

"איך מגיעים לבית־החולים?"

"סע אחריי", קרא אלי בהתניעו את אופנועו.

בכניסה לבית־החולים קידמני סמל חיל־רפואה, אדם כבד־גוף, תפוח־פנים, שבגיל־גולו האזרחי עשוי היה להיות באותה מידה פקיד מס־הכנסה או רוכל־ירקות. "נעים להכיר, סמל בשן", התוודע במיבטא עילג שלא עמדתי על מוצאו. "אתה בטח הדוקטור שמחכים לו".

בלא שביקשתנו נסתפח אלי במסדרון הארוך, קולו מהדהד וצורם בדממת־הרפאים שעמדה בבנין. החדרים היו ריקים. המיטות עמדו פנויות וסדיניהן מעוכים ומוכתמים.

"אין כאן אף אחד?"

"כולם ברחו. כל אלה שיכלו לקחו את הרגליים בידיים וברחו".

"ואלה שלא יכלו?"

"מתו. עשרים־ושלושה במשך הלילה", אמר בשן, מגחך וחושף שיניים צהובות.

"כמה?" נעצרתי.

"עשרים־ושלושה. לא היה מי שיטפל בהם. המיטות עוד היו חמות כשבאנו".

נכנסנו לחדר-הניתוחים.

"את זה השארתי בשבילך", אמר בשן.

גווייתו של חייל גלוח-קדקוד היתה מונחת על השולחן. על הריצפה, בתוך שלולית-ידם קרושה, התגוללה ידו הכרותה.

"השאירו אותו ככה, באמצע הניתוח, וברחו", הסביר בשן. "נגמר לו הדם, ומת".

"קבור אותו", אמרתי. "מדוע לא קברתם אותו?"

"חשבתי שתהיה מעוניין לראות איך מצאנו את הבית-חולים".

"אני לא מעוניין. סלק את הגויה. חטא את החדרים ודאג שישטפו את הרצפות ויחליפו את הסדינים".

הבנין היה מצויד במיתקנים חדישים ומלאי-התרופות שבו הניח את הדעת. סימני מנוסת-הפתע ניכרו בכל פינה. במסדרונות עמד ריחו המוכר של בית-חולים, כשאליו מתלווים ריח העיר הכבושה, ריחו האפייני של יישוב ערבי, צחנת הפגרים המתגוללים בחוצות, עיפוש האשפה שלא אוספה, וריחו המלוח של הים. ראיתיו מבעד לחלון שבקומה העליונה, מבליח בשמש המסמאת, שוקט, חלקלק כמעט, ומפוספס רצי-כסף. בעבר האחר היה המדבר, ובין המדבר והים בתי העיר. קטנה היתה משדימית, לא עיר — עיירה. מבואות צרים, סמטאות, בתים שפלים ושטור חים שלבנוניתם מתמזגת בכחלולית הרקיע והמים, כיכר, מסגד, ונקודת-חן בודדה, הדקלים שעל החוף.

קימעה-קימעה החלו התושבים להגיח מבתיהם. בהיסוס, בעיניים שחות ומתרוצצות. משנוכחו לדעת כי אין הכובשים טובחים, התאוששו, לבשו עוז וגררו רגליהם לכיכר, להציץ בכובשים מקרוב. ג'יפים תרו בסמטאות ורמקוליהם סואנים. הדגלים הלבנים התנופפו ברוח החרישית שבאה מן הים. זהו איפוא המקום שכדי לבוא אליו אכלתי אבק-מדבר שעות ארוכות. לא ציפיתי שתהיה זו מונטה-קארלו. אבל אבל נעים היה להביט בים ובדקלים שעל החוף.

הרחש שמאחורי היה כה חרישי, השד יודע איך הגיעני. נפיתי לאחור ויבבת-בהלה פרצה מפני הנערה. נצמדת היתה אל הקיר, בלחייה השקועות חורון-מוות ועיניה מבועתות.

"אל-נא תהרגני", ליעלעה באנגלית, שולחת יד רועדת אל צווארה. "אנא —"

"מי את?"

"שמי מונה ג'אבר, אני —"

חשתי לתמוך בה אך היא כבר התמוטטה. אחזתי בה ונשאתיה אל המיטה. כחושה היתה ולבושה חלוק גדול ממידותיה. עלפונה לא ארך. עיניה נפקחו והיא התבוננה בי בעת שרכנתי עליה. לבה הלם פרא.

"הירגע", אמרתי. "הירגע".

"אתה רופא", לחשה, "אינך כמותם. לא תעשה לי זאת, לא כן?"

"לא אעשה לך מה?"

היא מיצמצה בעויות, משרבבת לשון ללוק את שפתיה. "נשארתי האחרונה", אמרה בקול שלא גבה מלחישתה. "הם שכחו אותי. האמבור-לאנסים המתינו בחצר. הכינונו את חפצינו, אך לפני שירדנו ראינו אותם מן החלונות, הרופאים והאחיות, הם נדחסו כולם לתוך האמבולאנסים. הפצועים ייללו, החולים רדפו אחריהם וידו בהם אבנים. האמבולאנסים הגבירו את המהירות. הם נעלמו מן העין".

ואז החשתה. היטבתי את הכר תחת ראשה ושאלתי:

"למה הכניסו אותך לבית-החולים?"

"אולי תאמר לי אתה?" האנגלית שבפיה היתה צחה ודשנה. עיניה היו נבונות והחורון העז של לחייה, השקופות כמעט, הבלית את גזן הפחוס. "אני מאושפזת כאן יותר מחודש ימים. חמישה רופאים בדקו אותי. אולי תאמר לי אתה מדוע".

"מה הם אמרו לך?"

"הם לא אמרו לי". עתה עצמה את עיניה, לאה ממאמץ השיחה, אך גם נסגרת-והולכת מפני. "לא גילו דבר, או שגילו והעדיפו שלא אדע".

"בת כמה את?"

"אני זקנה. זקנה מגילי".

"אינך נראית כך".

"אני נראית בת ארבעים, אני יודעת. אינני מעיזה להביט בראי. אני נראית בת

ארבעים. אני בת תשע-עשרה. ממה אני סובלת, לדעתך?"

"זאת אדע רק לאחר בדיקות".

"זה מה שהם עשו לי כאן. יום-יום, במשך חודש ויותר. בדיקות, בדיקות, בדיקות".

הדלת נפתחה. בשן ניצב על הסף.

"היי, מי זאת? איפה מצאת אותה? הרי עשינו סריקה יסודית. איפה מצאת

אותה?"

"אל תצעק", אמרתי.

"איפה מצאת אותה?"

"כאן".

"איפה כאן?" משתאה ומתרעם סקר את פניה, שהאימה חזרה והציצה מתוכם.

"בתוך אחת המבחנות". הפסעתי אל המסדרון.

"לא, באמת!" החיש צעדיו אחרי. "בלי צחוק, דוקטור. תגיד איפה".

"מה זה חשוב?"

"זה חשוב".

נעצרתי.

"למה זה חשוב?"

בשן לא ענה. הוא שאל, "מה אתה מתכוון לעשות בה? אתה לא יכול להשאיר

אותה".

"וכי מה עלי לעשות?"

"תמסור אותה לצלב־האדום. שהם ישברו את הראש".

"היא תישאר".

"זה בניגוד לפקודה, דוקטור".

"היא תישאר", הפסעתי הלאה. "אל תטריד אותי עוד עכשיו, טוב? יש לי עבודה רבה".

הפקודה היתה לטהר את בית־החולים ולהכשיר את המיטות לקליטת הפצועים שיישלחו מן החטיבה המדרימה. אך כבר למחרת נתברר שכוננותנו היתה מיותרת. אבידותינו היו קלות. כמה פצועים קל בתאונות־דרכים, שנים שנפגעו ביריות־צלפים, ואחד שנפצע מפליטת כדור של רעהו. המקום שימש תחנת עזרה־ראשונה בלבד. את כל הפצועים שניתן לטלטל שלחתי צפונה. מונה היתה המקרה החמור ביותר. רק אחרי שעשיתי לה ספירת־דם ובדיקת מוח־עצם גיליתי את כרטיסה במשרד. חששותי נתאשרו. אבחנתי תאמה את זו של רופאיה. שמונים אחוז ממוח העצם היו לויקמיים. בינוניים לא היה מקום לחרדה. מלאי התרופות וזכיל קורטזון בכמות מספקת.

חפשי הייתי אותו יום אחר־הצהריים ונעניתי להזמנתו הטלפונית של רב־סרן מואב, המושל הצבאי, לסור לשיחת־היכרות על ספל קפה. אך לפני צאתי נכנסתי לחדרה. שוכבת היתה אינ־ניע, עיניה נעוצות בתקרה, פניה חתומים.

"איך את מרגישה?"

היא השיבה בניער־ראש סתמי.

"זקוקה למשהו?"

שוב השיבה בניענוע, אלא שהפעם בכיוון הפוך.

"לא משתפת פעולה, מה?"

לא ענתה.

"מה חסר לך?"

"מאומה".

"מה זה?" אמרתי ומשכתי מתחת לכרה ספר שקצהו בלט החוצה. "גאוה ומשפט־קדום".

ובכן כך את מבלה את הזמן".

מונה החרישה.

"מדוע ג'ין אוסטין דווקא?"

"היא מן הסופרים שעלי ללמוד". ועדיין לא הביטה לעברי.

"איפה את לומדת?"

"במכללה, בקאהיר".

"אז איך התגלגלת לעיירה נידחת זו?"

עתה תלתה בי מבט שחציו נכלם וחציו מתחנן. "אתה סקרן מאד לגבי, דוקטור".

"סקרנות אינה פשע".

"באתי לביקור אצל משפחתי ונפלתי למשכב".

"משפחתך גרה כאן?"

"מאז ארבעים-ושמונה. יש לאבי-נכון יותר לומר: היה לו-בית-מסחר לאריגים ברחוב הראשי. כשתעבור שם תוכל לראותו, אם עדיין נשאר על תלו".

"ומדוע לא יישאר?"

"לילה לפני כניסתכם עברו כאן חיילים בורחים ובזזו את הבתים והחנויות שנעזבו. ראיתי אותם מלמעלה, מהחלון. ראיתי איך פרצו לחנותו של אבי".

"הוא לא הגן עליה?"

"מונה החוותה בידה תנועה אין-אונים. "אין זה חידוש בשבילו".

"למה את מתכוונת?"

"אתה שואל שאלות רבות כל-כך, דוקטור. אני חייבת לענות על כולן?"

"לא. אינך חייבת לענות בכלל".

"אבי כבר רגיל לברוח מכם. אין זו הפעם הראשונה. בארבעים-ושמונה ברח מירושלים. גם שם היתה לו חנות גדולה של אריגים".

"נולדת בירושלים?"

"כן".

"גם אני".

"האמנם?"

"כן", אמרתי. "איזה ספרים אחרים את צריכה?"

"שום ספר".

"אמרי רק את השמות, אני אשיג לך אותם".

"אם אתה מעוניין כל-כך, אשמח אם תוכל להשיג לי את גולסוורת".

פשטתי את חלוקי וירדתי לחצר. הגיפ חנה בצל הדקלים. קפצתי וישבתי ליד ההגה.

"זהירות, דוקטור", שמעתי את בשן מאחרי. "הצלפים המחורבנים שלהם עדיין

שורצים בסביבה. לא נעים לחטוף כדור בתחת, מה?"

רב-סרן מואב הסב באכסדרת בית-העיריה בחברת קציניו. בעל קומה ממוצעת היה,

כבן ארבעים-וחמש, קריר-הליכות. פניו גרמיים, שפמו דק, שפמו של ותיק-מל-

חמות, מהללו שנלחמו עם המחנה השמיני במדבר המערבי וכתום המלחמה נעשו

קבלני-בניין. לובש היה מכנסי-חאקי קצרים וגרביו הגיעו עד ברכיו. ריח של

טבק סקוטי משובח, שנתערבב בריח זיעה גברית, נדף ממנו.

"מאושר לפגוש אותך", אמר אגב לחיצת-יד איתנה ונעיצת-מבט ישר לתוך עיני.

"האם אינך צעיר מכדי להיות רופא? מתי הספקת לסיים את חוק-לימודיך? אתה

מכיר את הנוכחים?" ומשווידעני אל פמלייתו הוסיף: "אני שמח שלא איחרת

להצגה היומית".

למטה, ברחבה הגדולה, התגודד ערב-רב של גברים, מהם לבושים פיג'אמות מפוס-

פסות ומהם עטויים עבאיות צחורות. הערבי הקשיש שישב עמנו היה מצביע כלפי

מטה, פעם על זה ופעם על זה, ואחד הקצינים היה סח באלחוט לשוטרים הצ-

באיים. הללו היו נבלעים בהמון ומושכים את החשוד החוצה.

"שיחק לנו המזל הבוקר", אמר רב־סרן מואב בהגישו לי ספלון־קפה מהביל. "גילינו באחת הסמטות חוטי הטלפון שהיו מונחים על האדמה והולוכו כולם לאותו כיוון. הלכנו בעקבותיהם. החוטים הסתיימו באחד המרתפים, שלא היה אלא מטה הפידאיון. על השולחן מצאנו כרטסת מפורטת של כל הג'מאעה".

"איך נכנס זה לתמונה?" הצבעתי על הערבי הקשיש שסקרני במבטים מלוח־לחים.

רב־סרן מואב פימפם ואמר, "הוא מסייע לנו בציד".

"אולי הוא מנצל את ההזדמנות לחסל חשבונות אישיים עם בני חמולה אחרת?"

"אל דאגה", אמר רב־סרן מואב. "גם להם ניתן הזדמנות".

העוצר נכנס לתקפו בצאתי משם. התושבים הסתגרו בבתיהם. הסמטות התרוקנו. נסעתי ברחוב הראשי. חיילים ניצבו ליד החנויות הפרוצות. רק חנות־ספרים אחת נקרתה על דרכי אך לא היו בה ספרים באנגלית. כתבתי לאשתי על מונה ובי־קשתיה לשלוח אלי מה שתמצא משל גולסוורת־י. ואכן באמצעות מכר־שכן הגיעתני כעבור ימים מספר חבילה שהכילה את "ההגדה לבית פורסייט". נכנסתי לחדרה הנחתתי את החבילה על מיטתה. מונה הודתה לי ולא טרחה לפתוח את המעטפה. הנחתי לה ויצאתי.

הזמנתו של רב־סרן מואב לסיור במדבר באה בעתה, משהחלה תחושה של בזוז לאחוז בי. מימי לא ביקשתי להיעשות אלברט שוייצר של המדבר. אמנם לא לבדי טיפלתי בחלאיהם ובמדווייהם של בני־המקום, שהחלו להתדפק עתה על דלתות המרפאה של בית־החולים. נמצא שם רופא נוסף, עולה־חדש מארגנטינה, וכן מספר סאניטרים, אך עיקר הנטל היה עלי. כתבתי למפקדי וביקשתי העברה. בקשתי נדחתה. כתבתי שנית ושוב נדחיתי.

"בוא הצטרף אלינו", אמר רב־סרן מואב, "ותראה שאין דבר נקי ונאצל מן המדבר".

נסענו למרגלות גבעות־גיר קירחות, במשעולים נפתלים בין מכתשי־פרא, בין צוקים וכפים, בין שיח־ירותם דלי־קומה, עשבים כמושים, צמחיית־ציה דלילה, צמוקה ומאובקה. להט־סנוורים עלה מן המדבר. פה־ושם צצו בקתות עזובות, אהלי־קידר שחורים, ובינות הגממיות שגממה רוח־הקדים במישטח החולי גראו נעלי־צבא מושלכות, חלקי־מדים, תרמילי־צבא, ועקבות, עקבות רגליים יחפות, שהתמשכו הרחק אל הגבעות שבאופק.

השמש עמדה עוד ברום שמיים כשגילינו במרחק של קילומטר דמויות משתרכות בחולות. היינו ארבעה. רב־סרן מואב ישב ליד הנהג והסגן ואני ישבנו מאחור. הגיפ דהר בדידוי על־פני המהמורות ותמרות־אבק התאבכו מאחרינו. שניים מן הנודדים עטו עבאיות בדוויות ועל גופו של השלישי היו תחתונים בלבד. משקרבונו נשא לבושה־תחתונים את רגליו ורץ. השנים הנותרים נשארו על עמדם, ידיהם מורמות. הסגן פתח באש. הנמלט נשתהה, השתופף, ושב וחדש את ריצתו בזיגזג, הירות פיצפצו את הקרקע מימינו ומשמאלו,

"חדל", אמר רב־סרן מואב.

"אני כבר משכיב אותו", אמר הסגן.

"תן לו לרוץ", אמר רב־סרן מואב. הוא סקר את השנים שהיו שחומים כאפר ואישוניהם בלטו בתוך חלבון עיניהם. "מי אתם?"

"מי? אנחנו?"

"כן, אתם."

"בדווים אנחנו, יא ראיס. בדווים אחים אנחנו."

"זההוא?"

"מי?"

"ההוא שבורח שם."

"ההוא? ההוא?" הציצו הצצה חטופה לעבר הבורח הקרב אל הערוץ. "לא מכירים."

"אבל הלכתם יחדיו."

"המדבר גדול, יא ראיס."

"לאן אתם?"

"שמה", היטו סנטריהם כלפי האופק.

"מה שם?"

"איפה? אבינו שם. לתומנו אנו הולכים. לפקוד את אבינו השוכב על ערש־דווי."

"הם בדווים כמו שאני הוטנטוט", קרא הסגן. "שאל אותם לאן זרקו את המדים. תזכיר להם שחייל הזורק את גשקו האישי דינו מוות."

רב־סרן מואב התבונן בשנים והחשה.

"אני שופך אותם לוואדי", המשיך הסגן בקול חמום ונישא, מתקשה למחול לעצמו את מנוסת השלישי, שנבלע עתה בערוץ ונעלם.

"בדווים אנחנו", אמרו השנים. "בדווים תמימים, יא ראיס."

"יאללה", הפטיר רב־סרן מואב.

הסגן בהה אליו. "ולא נקח אותם?"

"בשביל מה? יש לנו אלפי אקומפלרים כאלה."

הנהג התניע את הג'יפ.

"יאללה, יאללה", הרים את קולו להטותם מדרכו. הצמד לא זע ולא נע. בעיניים קרועות לרווחה עמדו והביטו בנו. ידיהם פשוטות מעלה, רגליהם מרטיטות.

כנסות הערב הגענו לנווה־מדבר קטן עם מעין מפכה וחורש מצל של עצי־תומר. עמד שם מבנה קטן שלא מכבר עלה בלהבות. מתחת לעצים התגוללו גוויות חיילים מצרים. ערימות תרמילי־הכדורים העידו על קרבי־הדמים שהתחולל כאן. פשטנו את בגדינו ורחצנו במי המעין. הדקלים היו עמוסים תמרים, יכולת לשמטם באבן. אט שקעה השמש, ועם בוא החשיכה ירד על המדבר רוגע מוזר. החום פג. כיפת־השמיים נגלתה עתה זהובה ומנצנצת מאופק אל אופק, משובצת כוכבים לבלי הותיר ריוח פנוי.

שכבתי מכורבל על החול, בוהה אל הכוכבים ואל הירח המגיה כפים רחוקים. רב־סרן מואב נחר בתוך שק־השינה שלו. לא זכור לי מתי נרדמתי. למישמע האוושה התרוממתי ושלחתי יד אל תת־המקלע. רגע ארוך שהיתי כך, מצותת לחשיכה. החול חרק. מישוהו היה קרב־ובא בצעדים גסים ומשמיע בתוך כך נהמה עמומה, מחלחלת, מלווה קולות חירחור על־אנושיים. משנסתמנו ארבע צלליות־הענק בין הדקלים דימיתי תחילה כי תעתוע־חושים הוא זה או דמויות שגלשו מחלום לא־גמור, ורק על־פי הדבשות הכרתים. ארבעה גמלים שבאו מן המדבר. בחירחור הרכינו את צוואריהם הארוכים ותחבו את ראשיהם לתוך פחים חרוכים, לתוך קופסות־השימורים הריקות, וחזרו ומשכום באנקה. זמן־מה סובבו בין עיי־החרבות, מיטרפים מריח המים, עד שמצאו את הרהט ועמדו ללוק. שעה ארוכה לגמו, מגר־גרים ומחרחרים, אחר הזדקפו, שוטטו כה־וכה בין הדקלים, שברו את רעבונם בתמרים שנמצאו להם על החול, העלו גירה, ובבת־אחת נפנו יחד לאחור וחזרו אל המדבר.

עוד נותרו שעות ספורות עד עלות־השחר. מעל לדקלים עוד הבליחו כוכבים. שעה מוזרה ומקום מוזר היו אלה להרהר בה. ארבעת הגמלים כאן, מונה שם. איזה צד הם במלחמה זו? איך עלה בידה לעשותם קרבנותיה? לא היה דבר בהישג־יד לעשות למענה. ימיה ספורים היו ממילא, וכל קשר בין גורלה ובין המלחמה היה מקרי בלבד. לעולם יש פרחים המקדימים לכמוש, עתים אף בטרם יגיעו למלוא פריחתם. אך אין זה משכנע, אף לא מנחם. מחשבות נואלות כאלו התרוצצו בי, ובניתיים היו הכוכבים דועכים בזה אחר זה והירח מחוויר־הולך. עמוד־השחר עלה בעצלתיים. תחילה היתה זו קרן־אור חוריינית כעין החלב, מהוססת ורועדת, שפילחה את המזרח ונתקעה ברפיון, ואחר פשטה־והלכה והיתה לזוהר. עצמותי רחפו מצינה. קמתי ורחצתי פני במי־המעין. הנהרה גלשה חיש על־פני הערבה. השיחים והצוקים החלו להסתמן בבירור. ועדיין היה האור רך ולוטפני. שעות תחלופנה עד שיתקשח ויהיה עז, מסמא ויוקד. הראות הצטללה. יכולתי לראות במרחק להק של רחמים מתקבץ ליד נבלה, לזבח של שחרית. בדרך בחזרה סחתי לרב־סרן מואב על מונה. הוא זיקף את גבינו והקשיב רוב־קשב.

"מעניין", פלט. "חשבתי שבית־החולים עמד ריק כשקיבלת אותו לידיך".

"היא הפאציניטית היחידה שהמצרים הורישו לי".

"ממה היא סובלת?"

"סרטן־הדם".

"באיזה שלב?"

"די מתקדם. המחלה נמצאה בה זמן רב לפני שנתגלתה ואין לדעת כמה זמן תימשך".

"אם, לדעתך, ניתן לעשות משהו למענה, אני מוכן לשלוח אותה צפונה, לבית־חולים מתאים".

"תודה. אשקול את הדבר".

בשובי לבית-החולים נוכחתי לדעת כי הייתי פזיז מדי בהערכת מצבה של מונה. מצבה היה אקוטי יותר. פניה לבשו יותר ויותר גוון של שעווה. לחייה החלולות ותנוכי-אזניה היו שקופים והיא איבדה בהתמדה ממשקלה. זקוקה היתה לטיפול כימותרפי. היא חייכה אלי חיוך נכלם כמנסה להסוות מעיני את ייסוריה.

"מן הראוי שאשלח אותך לבית-חולים טוב יותר", אמרתי.
רושם דברי עליה היה מדהים. פניה השחירו, היא התרוממה, ובטלטה ראשה לכאן ולכאן באנקה, "לא! אל תשלח אותי! אנא —"
"אני רוצה להציל אותך, אבל אינני מומחה".
"אתה מספק אותי".

"יש שם מומחים גדולים ממני".

"לא! אל תעביר אותי! הם יחסלו אותי כמו שחיסלו את—"

"את מי?"

מונה חזרה וצנחה על הכר, מכסה בכפה את פיה. לא אמרתי דבר. בעיניים מת-רחבות הציצה כה-רוכה. לא היה איש בחדר מלבדנו. חיכיתי.
"אתה אינך יודע על כך", הפטירה. "באת שעות אחדות לאחר-מכן. אולי מוטב שלא תדע".

"ואולי מוטב שאדע".

היא בלעה את רוקה והשתהתה לברור את מליה.
"לאחר מנוסת הרופאים והאחיות נשארו כאן רק הפצועים קשה, שלא יכלו לרדת מעל מיטותיהם. החיילים שלכם נכנסו בבוקר השכם. התחבאתי בתוך אחד מאורינות-התרופות. הם לא הבחינו בי, הם לא ידעו שראיתי—"
קולה נסדק לפתע. היא לא יכלה להמשיך.
"מה ראית?" לא הנחתי לה.

היא התרוממה ואחזה בידי בכוח. "אנא, אל תניח להם לקחת אותי מכאן!" חזרה וטילטלה ראשה נואשות. "אנא, אנא, אנא!"
הזרקתי לה זריקת-הרגעה. אחר-כך שקטה. במפתיע החל אפה לזוב. היא איבדה דם רב עד שפסק הדימום והיה עלי לעשות לה עירוי-דם.
"לא אשלח אותך מכאן", הבטחתי.

יצאתי אל משרדי ושלחתי לקרוא לבשן.
"אמרת שהיית מן הראשונים שנכנסו הנה", אמרתי בהיכנסו.
"מדויק, דוקטור. הייתי כאן כמה דקות אחרי שכבשנו את בית-החולים".
"אמרת שראית כאן עשרים-ושלושה מתים".

"מדויק, דוקטור".

"כולם היו מתים?"

"מדויק, דוקטור".

"מה היתה סיבת מותם?"

פניו הצבויים של בשן צבו כפליים.

"מותר לשאול למה אתה שואל, דוקטור?"

"אני שואל כי אני רוצה לדעת".

"אמרתי לך, דוקטור. הרופאים המצרים הסתלקו. לא היה מי שיטפל בהם".

"איך זה קרה שכולם מתו בערב אחד?"

בשן התגרד בפדחתו מקורזלת-השיער.

"אם אני הייתי הולך שש שנים לבית-ספר לרפואה אולי הייתי יכול לענות לך, דוקטור".

אחר הרצין ואמר, "הפצועים היו זקוקים לטיפול מיוחד. הם לא קיבלו

אותו ונגמרו. אז מה הבעיות?"

"ואולי להיפך?"

"סליחה?"

"שמעת אותי".

"מה-ז'תומרת להיפך?"

"אולי הם נגמרו דווקא בגלל הטיפול? אולי הטיפול המיוחד הוא שגמר אותם?"

"לא תופס".

"אני חושב שאתה תופס דווקא די טוב".

"זו הערבושית הקטנה שבילבלה לך את המוח, בטח", אמר בשן. "זו שמקשקשת

אנגלית ויש לה ראש מלא פנטזיות!"

"אתה חפשי", אמרתי.

מצחו של בשן נחרש קמטים-קמטים.

"שמע לי, דוקטור", אחז בידו. "תשמע, אני מדבר אליך כמו חבר—"

ניערתי את ידו.

"שמעתי אותך די-והותר. צא".

הוא הצדיע בתנועה מגוחכת. "איך שאתה רוצה, דוקטור". ויצא.

ביגשתי אל החלון והשקפתי החוצה. עיירה ערבית קטנה ומכונמת, מסגד לבן,

סבך-סמטות, זאטוטים מפריחים בועות-סבון, כיכר של עפר עם גמלים וג'יפים

ושני בתי-קפה עם מעשני-נגילות, שוטרים צבאיים המהלכים בצמדים, זקנים

בקומפאזים, הבתים השרועים, שפת-הים עם חורשת-הדקלים, סירות-הדוגה המ-

קורקעות, הפוהק החם, הכסוף, של הים המתנמנם תחת שמי-סנוורים. העשרים-

ושלושה הללו. מדוע לא השאירם בשבילי כמו שהשאיר את זה שעל שולחן-

הניתוחים? עשרים-ושלושה! הו, לעזאזל, חשבתי. המדבר זרוע גוויות. ראיתי

אותן בכל מצבי הזוועה. ראיתי אותן שרופות, מרוטשות, מבותקות. המוות איבד

את משמעותו וצלם האדם את כבודו. לא השתהיתי אף להרהר כמה מהם נקטלו

חפים, כמה מהם היו זקנים, נשים וטף, ואם בכלל היתה סיבה מוצדקת להרג,

להרג כלשהו. ואם הייתי משתהה להרהר, אז מה? מה היו הרהורי מעלים או

מורידים? אתה נותן רובים בידי אנשים ולמה אתה מצפה? האצבע המונחת על

ההדק תמיד פזיזה היא, וכל השאר פיתפותי-ביצים. אבל עשרים-ושלושה, חשבתי,

עשרים-ושלושה! אבל מה אם היא דיברה מתוך תעתועי-חושים? מה אם הצדק עם בשן? מניין שאין זו סתם הזיה שנרקמה במוחה הקודח? שכח זאת. במחשבות ממילא לא תוכל להשיבם לתחייה. שכח זאת. אין לזה שום משמעות. לעובדה איך התרחש הדבר. או למספרם. זו סתם שיטה אחת נוספת של המלחמה. המלחמה קטלה אותם וזוהי האמת האחת-והיחידה. המלחמה הארורה והגרגרנית. שהרגה בהם ושהרגה בנו. ושתהרוג ותהרוג. שכח את זה. מה-זה-השוב מי באמת תקע בהם את הכדור האחרון? כל העסק מסריח. מכל הצדדים. מכל הבחינות. שומר נפשו ירחק.

לא חלפה שעה קלה ומצאתי את עצמי מרים את האפרכסת ומחייג ועוד לפני שאפצה פה כבר התחרטתי.

"עשרים-ושלש הגזירות הללו, שנתגלו בבית-החולים כשנכנסנו לתוכו, מה בעצם ידוע לך עליהן?"

קולו השקול והמתון של רב-סרן מואב השיב בלי שהיות ויכולתי להריח בעד הטלפון את הטבק המשובח שקיטר עתה במקטרתו.

"האם יש משהו שעלי לדעת עליהן מלבד מה שידוע לי?"

"האם ידוע לך שתיכנן אפשרות אחרת להגדרת מצבן?"

"כלומר?"

"האפשרות האחרת היא שהאנשים הללו לא מתו—"

"אלא?"

"הומתו".

"בידי מי? בידי חבריהם או בידי אנשינו?"

"נחש".

בדומיית-הפתע שהשתררה הרהרתי רק בדבר אחד, בטבעת-העשן הכחלחלה שהפ-ריח עתה רב-סרן מואב לחלל האוויר, בצד השני.

"ידידי, מה שאתה אומר הוא חמור מאד", ננער רב-סרן מואב משתיקתו. "יותר מחמור. אתה בטוח בכך?"

"יש עדות".

"אזרה לפתוח בחקירה מיידית. מעשים מסוג זה אסור שיתרחשו אצלנו. לא בצ-באנו. לא, פשוט אין להעלות זאת על הדעת. אין דבר המכתיב יותר את טוהר נשקנו. אם יתברר שנכון הדבר, אדאג לכך שהאחראים יועמדו למשפט וייענשו בכל חומר-הדין".

הנחתי את המכשיר וניגשתי לכיור. חשבתי שאקיא.

אחר-הצהריים התיצבו שני שוטרים צבאיים במשרדי. לקחתים אל חדרה. הם חקרו בערבית. מונה היתה חסכונית בתשובותיה.

"היכן היית כשכוחותינו חדרו לבית-החולים?"

"בארון-התרופות".

"מה עשית שם?"

"התחבאתי".

"מדוע?"

"פחדתי".

"ראית משהו בלתי־רגיל?"

"אי־אפשר לראות דבר מתוך ארון־התרופות".

"ראית משהו מחיילינו נוגע לרעה בפצועים?"

"הייתי בארון־התרופות".

"ולא ראית מאומה?"

"מאומה".

יום תמים לא הסתכלה בעיני. כל־אימת שנכנסתי העמידה פני נמה. רק למחרת

פתחה את פיה.

"הם האמינו לי?"

"כן", אמרתי.

"עניתי בסדר?"

"כן".

"ההיה עלי לענות אחרת?"

"לא".

"עליך לשכוח זאת. לא רציתי לסבך אותך. אולי מצצתי הכל מן האצבע".

היא החרישה רגע והביטה אל החלון. אחר חזרה והפכה פניה אלי.

"התוכל לברר אם נשאר משהו ממשפחתי בעיר?"

"אשתדל".

"אינני יודעת איך להודות לך על כל טירחתך למעני, דוקטור".

"אל תודי לי".

כשבישרתי לה למחרת כי איש מבני משפחתה לא גותר בעיר, לא משה ארשת

האדישות מעל פניה.

"ניחשתי", אמרה. "הם בוודאי עזבו ברכבת האחרונה למצרים. לאבי היו קשרים

טובים עם הקצינים המצריים".

שלושה שבועות לאחר גיוסי אושרה לי חופשה ראשונה. אולי היתה זו הפעם

הראשונה ששמתי לב למעלותיה של דירתנו הקטנה, שהבחנתי ברכות המזרון,

באינטימיות של פריטי־הריהוט המוכרים, צבע התקרה, חמימותה של הנברשת,

כוננית־הספרים, הקטטוסים שבמרפסת, סבון־התמרוקים שבאמבטיה, ריחות המטבח.

מצאתי עונג אפילו בקולות השכנים שמעבר לקיר, בהמתנה במכולת של השיכון,

בשמיעת נחרת האוטובוסים. אשתי נטלה לה חופשה ממקום־עבודתה להיות עמי,

ושתיקותי לא הפריעה. השד יודע, אולי צריך הייתי להיות רומאנטי יותר. לצאת

עמה למסעדות, לקולנוע, לתיאטרון. דברים כאלה. אבל כה נוח היה להיות בבית

ולהשאיר הכל בחוץ. לפני פרידתנו הכינה אשתי חבילת־ממתקים ונתנה בידי וכך

חזרתי למדבר.

"מסור תודה לאשתך בשמי", אמרה מונה. היא הניחה את החבילה בצד. "נחמד מצדה לחשוב עלי".

"מה זה?" אמרתי. "אשתי טורחת וקונה לך שוקולד, אני מטלטל את זה לאורך כל המדבר, בלי לשים לב שמא ימס בידי, ואת אינך פותחת את החבילה".

"אין לי תיאבון", התנצלה.
"ממתי דרוש תיאבון בשביל שוקולד?"
מונה התרוממה, נטלה את הכר ממראשותיה, תחבה אותו בינה לבין משענת המיטה ונסמכה עליו.

"הייתי בטוחה שלא תחזור". הבטתי בה והיא המשיכה. "אינך אוהב להיות כאן".
"מניין לך?"

"אני יכולה להבין דבר מתוך דבר".
"את מפתיעה אותי בלי הפסק".
"כשהייתי ילדה ניבאו לי עתידות. אתה רואה, יש לי ריוח בין שיני הקדמיות. זהו הסימן. אבי רצה לשלוח אותי להשתלם באמריקה. יש לו שאַרייבשר שם. תיכננו שאסע לשם בשנה הבאה".
"עד אז ודאי תחלימי".

"תודה, דוקטור".
"מה תלמדי שם? ספרות?"
"אתה כה חביב אלי, דוקטור". פניה היו מוסבים אל החלון. "לעולם לא אלמד עוד שום דבר".

קמתי והכנסתי את הממתקים לתוך הארון. מונה עקבה אחרי מזווית עינה.
"יש לך תצלום שלה?" שאלה.
"ואם יש לי?"
"מותר לראות?"

הוצאתי את התצלום. מונה התבוננה בו.
"היא יפה", אמרה בהחזירה לי את התצלום. "בעיני", מיהרה להוסיף. כף-ידה היתה לחה ודביקה. רגע ממושך השהתה אותה בידי ואחר החלה ידה לזוע. מונה עיפעה. משכה את ידה וכמסה אותה תחת הסדין. "היא נראית בדיוק כמו שחר שבתי שתיראה", אמרה. אחר החליקה מטה ומשכה את הסדין עד עיניה. "אני עייפה", אמרה. "אני חושבת שאחטוף תנומה קלה עכשיו".

בצאתי למסדרון כמעט התנגשתי בסמל בשן.
"היי, דוקטור", קרא אחרי. "תגיד, זה נכון מה שמספרים על הערבוסיות הקטנות?"
נעצרתי.

"מה מספרים עליהן?"
"שהן לא יודעות להגיד 'לא'?"
בשן נדהם קמעה מן הסטירה הראשונה ועדיין ניצב תוהה ומשתאה כשחלקתי לו את השניה.

"מה אמרת?" אמרתי.

"בוק ג'זנס!" הוא נצמד אל הקיר, שפתיו סוגרות על שיניו הצהובות. "מה יש? אסור כבר להרביץ בדיחות בבית-החולים המקולל הזה?"

"מדויק", אמרתי וסרתי מעליו.

הוספתי לתת למונה את הטיפול הרגיל בסטרואידים. אמרתי לה שיש לה סיבוך בכלי-הדם. היא לא שאלה עוד, אך ידעתי כי לא היו לה כל אשליות. משקלה פחת והלך. כוחה לא עמד לה לרדת מן המיטה וגם ראייתה החלה להתערפל. היו ימים שבהם סבלה יותר, ואז הייתי מרבה לשהות ליד מיטתה. אך היו ימים שבהם פחתו כאביה ונוכחותי לא היתה לה כה נדרשת, כבאותו יום שבו ערכו זקני-המקום סעודה לכבוד קציני המימשל הצבאי, שאליה הזמינני רב-סרן מואב. ישבנו על כרים ומרבדים ורב-סרן מואב התנועע על כרו, וגיהק, ושיחק, וליקלק אצ-בעותיו, ומצץ שפתיו, ומשך בשפמו, ופלט כל הזמן אהלן-וסהלן. כטוב לב הסר-עדים בבשר הכבש ובקפה השחור, קם הנכבד שבמארחינו, שלף צרור-מפתחות, ופנה אל רב-סרן מואב ואמר:

"אחינו היקר לנו כבבת-עיננו, יום גדול הוא לנו היום הזה, כי מאושרים הננו להפקיד בידך היום את מפתחות עירנו! את המפתחות הללו השאיר מאחרינו המר של המצרי שנוא-נפשנו—קבלם-נא מידנו בהוקרה ובהערכה ובאחוה, כי אחינו אתה, עצם מעצמנו ובשר מבשרנו, ולך יאה גם נאה להיות בעליהם!"

הערבים קמו על רגליהם למחוא כף. רב-סרן מואב נטל את המפתחות ונשא נאום-אחיה קצר ונמלק, עם הבדיחות הנאותות, עם אמרות-הכנף המעלות חיוך ונעי-נועיה-הסכמה. עתה בא תור התשורות למוזמנים האחרים; אותה תשורה לכל מוזר-מן-חרב הדורה בעלת גדן מקושט.

סירובי הרחיש התלחשויות והסתודדויות בקרב מארחינו.

רב-סרן מואב זיקף גבינו:

"מה עקץ אותך? אתה לא רואה שאתה שובר את לבם?"

"תסביר להם שאני רופא".

"אל תהיה פוץ. קח את החרב".

"כרופא אין זו מחובתי לקבל מכשיר המיועד להריגה".

רב-סרן מואב התנצל. הזקנים הינהנו במנוד-ראש ובמשיכת-זקן, והבטיחו בתקיעת-כף לשכוח את התקרית. ברדתנו במדרגות אמר רב-סרן מואב:

"ידידי, לא התכוונתי להיות גם כלפיך".

"זה בסדר".

"אין כמוני המבין לרוחך. אל תחשוב שאני מתנגד לך. אני יודע שאסור היה לנו לקבל מהם מתנה זו, או כל מתנה אחרת. שלא יתארו לעצמם שאפשר לשחד אותנו בטריקים המזרחיים הללו. אבל לא זאת השאלה. השאלה היא אם אפשר לחנך אותם ביום אחד, לשנות בבת-אחת את דרכם, הדרך שבה נהגו עם התורכים ועם האנגלים ועם המצרים ועכשיו אתנו, ואללה-יודע שבזה לא נגמרה הרשימה".

עמדנו בחוץ, ליד כלי־הרכב. רב־סרן מואב הניח כפו הרחבה על כתפי. "תבין", אמר בקולו המתון, הסמכותי, "צריך לדעת לקבל אותם בהומור המתאים, לשחק במשחקים שלהם, לפני ש—" "מה זה? 'שעת המחנך'?" שמטתי את ידו מעל כתפי.

רב־סרן מואב בחן את פני מקרוב. "כשביקשו אותי להמליץ אם לתת או לא לתת לך חופשה, נעניתי בחיוב. חשבתי שהדבר יועיל לך. חשבתי שהחופשה תועיל לעצביך. האם שגיתי?" "מדוע אינך אומר ישר מה שעל לשונך?" "היום הוא לא יום הנימוסים הטובים שלך, אני רואה." "מצטער, המפקד. העור שלי דק מדי היום."

רב־סרן מואב החליק אצבע על שפמו האנגלי ואמר: "הוגשה אלי תלונתו של סמל בשן. הוא טוען שתקפת אותו בתוך בית־החולים בלי שום סיבה."

"מדוע אינך פותח בחקירה?"

"ידידי הצעיר", אמר רב־סרן מואב. "בל נגזים בסממן הזה. נראה לי שכדאי ללמוד מנסיון העבר. אינך סבור כך? ניפרד כאן. כל־טוב לך." נהגו התניע את הג'יפ. רב־סרן מואב עלה והתישב על מושבו. הוא נופף אלי לשלום. הג'יפ קירטע ונבלע חיש במבוך הסמטות.

השמש עוד היתה גבוהה אך הדימדומים כבר היו ממשמישים־ובאים. ועמם השעה הקשה שבכולן. במשך היום היה הדבר פשוט יותר. עשוי הייתי למצוא לי פעילות כלשהי בבית־החולים. אך עתה, בנסות היום, היו הפרופורציות משתנות. עתה, בעמדי כך בטבור העיירה, יכולתי לרחרח את הערב המגניח ממרחבי המדבר אל עבר הים. עוד מעט יתחלפו צבעי־השמיים. ברקיע ישתרר מיגוון־צבעים לוהט אך רך. האוויר יימלא דריכות וקשב, ואי־השקט שבועזועיו ידבק בי. מן הנמנע היה להימלט מהשקיעה, מצבעי המדבר והים של סתיו מזור זה. בשעה זו מוטב היה לחמוק מן המיטות הלבנות, מהחדרים שריח חיטוי נודף מהם, אל שפת־הים. לחלוף ליד הדוגיות המושבתות, בתוך מטעי הדקלים, ליד הדגים המרוטשים שהתנפצו אל השונות המזדקרות במים ונסחפו אל החוף. האדווה החרישית מור סיפה היתה לקסם הדממה היורדת במפתיע על העיירה, בשעה זו של בין־ערביים, בהתכנס התושבים אל בתיהם, באין יוצא ובא. ירח ערירי היה מטפס, ירח חם ומדברי, המטיל ריצודי נגוהות על־פני המים. צריח המסגד היה מתנשא דמום ועוזב וצלליתו מלבנה ברפה. גם נביחות הכלבים היו מדמימות והולכות. וריחות התבשילים היו מסתננים החוצה מן החלונות המוגפים ועומדים באוויר הכבד, הכלוא בחלל הסמטות. בשעה זו היית חש כפל־כפליים את תיפלות שהייתך בעיירה כבושה זו ואת חוסר־ההגיון שבנקיטת עמדה כלשהי כלפי המסיבות שמעולם לא היתה לך שליטה עליהן, המסיבות שטילטלוך מביתך להווייה נכרית זו וכפו אותך לשהות בה.

והמגוּחַך ביותר הוא שאז כבר ברור היה שלא נישאר כאן לאורך־ימים. די היה שתאזין לראדיו או תקרא עתונים. כל הנצחונות המזהירים במלחמה המהירה והוירטואוזית הזאת התמססו והלכו בין אצבעותינו, פרחו כעשן, ובינתך לא היתה ערוכה לאבסורדים כאלה ולכן לא יכולת אלא לחרוק שיניים ולגחך, לגחך, ואולי לדמות שיש בכך כדי להסתיר את הריקנות המחליאה שבלבך. אך כמה זמן תוכל להסתיר דבר גלוי לעין? האוכלוסיה המקומית זריזה היתה בריחרוח התמורה. הללו שעוד אתמול כרעו לפניך ונשקו את כפות־רגליך הזדקפו עתה בגאווה משונה; עיניהם התקשו ויכולת להרגישם נטענים יותר מקורטוב עזות־מצת. דווקא לכן היתה אותה פארסה תפלה וקלוקלת של הענקת־המפתחות תפלה וקלוקלת שבעתיים.

"אתה ודאי מרוצה", אמרה מונה. "לא ירחק היום ותשוב הביתה. האם גם שאר החיילים מרגישים כך?"

"אני לא חייל. אני רופא."

"אבל אתה לובש מדים מתחת לחלוק."

"לגביך אני רופא בלבד."

שביב של ליגלוג ניצת בעיניה.

"אם כן, אולי תוכל לומר לי כמה זמן עוד נותר לי לחיות?"

"אמרתי שאני רופא. לא אמרתי שאני נביא."

"אתה חושב שאני מפחדת מן האמת?"

"אין לי כל אפשרות לדעת, גם לו הייתי סקרן."

מונה החרישה. אצבעותיה מוללו את שולי הסדין. היא לא הביטה בו.

"אהיה בודדה לאחר שתעזוב", היא אמרה.

"משפחתך תחזור. הוריך יהיו אתך."

"לא אגרום להם נחת."

"מניין לך?"

"הכל משתנה כשאתה שוכב על ערש־דווי. הדבר העצוב ביותר הוא המחשבה שלא ניצלתי את חיי כמו שהייתי צריכה. אך האם יכולתי לעשות זאת, גם לו ידעתי לפני שנים רבות שאמות עכשיו?"

"חדלי מן השטויות. את אינך הולכת למות."

"לא איכפת לי אם אמות מחר. התרגלתי לרעיון. אך עדיין לא התרגלתי לפחד. עדיין אני מפחדת. אני רועדת מפחד. איך אוכל להתגבר על הפחד הזה, דוקטור? אינני רוצה להתבייש ברגעי האחרונים, אך מניין אקח את האומץ? אינני גיבורה."

המלים נתקעו בגרונה. ציפרניה ננעצו בסדין, גופה התעוות מנחשול־כאבים חדש. הזרקתי לה מורפיום ונשארתי ליד מיטתה עד שנעצמו עיניה. תרדמתה היתה עמוקה. היא לא יכלה לשמוע את השיירות העמוסות שנעו צפונה על הכביש למטה, והיא לא יכלה לשמוע את הרכבות התכופות, רכבות־הפינוי הדוהרות במלוא הקיטור, והיא לא יכלה לשמוע את שאון השריונים העושים דרכם הביתה.

בכביש שלמטה. ערי־הכיבוש שמדרום פונו בזו אחר זו. בעוד יום־יומיים יבוא תורנו־אנו.

הופתעתי לראות את רב־סרן מואב בבית־החולים. לא נתקלתי בו מאז הסעודה בבית הנכבדים הערבים. קודם־לכן מעולם לא הראה כאן את פרצופו. הוא ביקש לראות את החולים, ולאחר שעברנו ליד המיטות נכנסנו למשרדי.

"ובכן, ידידי, המסך יורד", אמר ותוך כדי פיטום המקטרת נשתבשו אצבעותיו. "אומר לך בגילוי־לב, זהו אחד הרגעים האומללים ביותר בחיי. קשה עלי להוריד את דגלנו מעל תרני העיירה הזו. אבל פקודה היא פקודה, ואף כי הייתי נותן את ידי השמאלית שלא לקיימה, אני חייב לקיימה. אנחנו יוצאים מחר".

"אין לי חפצים רבים לארוז".

"עבודה נאה עשית כאן".

"אני שמח להשאיר את בית־החולים במצב טוב יותר משהיה כשקיבלתי".

"אולי זה יעודד אותך לדעת שהמלצתי עליך לרשימת המועמדים לציון מיוחד על הישגך בתקופת הכיבוש".

"רק מילאתי את חובתי".

"מילאת אותה על הצד הטוב ביותר".

רב־סרן מואב הצית את מקטרתו ושאף את העשן הריחני בהתרכזות.

"דרך־אגב", אמר, "לא הראית לי את הפאציינטית שלך. עדיין היא גוססת?"

"מצבה איננו מעורר תקווה".

"דרך כל בשר. מקווה שאינך מתרגש מזה יותר מדי".

"שכחת שאני רופא".

"לא, לא שכחתי. אבל אני גם יודע שהתקשרת אליה קצת". רב־סרן מואב הביט

בי מעבר לעשן. "אי־אפשר למנוע ממנה את המכאובים הנוראים האלה?"

"אינני יודע אם יש עוד משהו שהייתי יכול לעשות למענה ולא עשיתי".

"אינני מטיל ספק בכך. אמרת שהיא לא תאריך ימים. האין זו אכזריות להניח

לה להתיסר בכאבים מיותרים?"

"איש לא יוכל לעזור לה".

"האם זה בדיוק כך? האין מי שיוכל לעזור לה?"

"מי?"

"אתה".

"אתה מחניף לי כשאתה מחליף אותי באלוהים".

רב־סרן מואב הניד את ראשו. "אתה יכול לעשות עמה חסד".

הבטתי בעיניו ולא אמרתי דבר.

"לא נולדתי אתמול", אמר רב־סרן מואב. "כשפלטת את יללתך הראשונה לתוך

אוויר העולם המחרבן הזה כבר מלאו לי חמש־עשרה. אל תספר לי על שבועת־

אסף־הרופא. אני יודע הכל על אחריותך ותפקידיך. אני שואל אותך שאלה אחרת.

איך תדע מי יטפל בה מחר, לאחר שתעזוב, אם בכלל ימצא מי שיטפל בה? הבנת?"

"לא. מהי מטרת כל השיחה הזו? אינני מבין".

"חשבתי שאתה מחבב את מונה. שאתה חס עליה".

קמתי ממקומי. בקושי ריסנתי את העווית שבאצבעותי. בקושי ריסנתי את קולי. "באמת חשבת שתוכל לקנות אותי בתחבולה הזאת? אתה לא רוצה שאחסל אותה מתוך רחמים. אין כך אף טיפת רחמים כלפיה. אתה רוצה שאחסל אותה מתוך מניעים אחרים".

רב־סרן מואב עקר את המקטרת מפיו. שפתיו היו הדוקות. עיניו היו מקשה כחולה ומאימת. הוא לא אמר דבר.

"ומהם המניעים האחרים?" המשכתי. "אולי אני מסוגל להבין איתם בעזרת בינתי הקלושה. אחד ועוד אחד הם שנים. אנחנו מפנים מחר. האו"ם יכנס לכאן מחר. האו"ם יתעניין בכל מה שאירע כאן בעת הכיבוש. יתחילו בחקירות. מונה ראתה דברים אחדים מיותרים. האו"ם לא יעלה בדעתו שאולי אלה רק תעתועי־חושבים. השאר מובן מאליו".

"אתה מטורף", סינן רב־סרן מואב, מתוך־מתון, בלי להרים את קולו. "דעתך נתבלעה עליך. אתה פשוט מטורף".

"אם אני מטורף, יש סיבה מספקת לכך".

"ראשך דחוס כלי־כך הרבה קש וגבב עד שלפעמים אני תמה באיזו חממה גידלו אותך. נמאס עלי לאלף אותך בינה. עברת נסיון כביר, אבל מה נשאר כך? אתה מפנק את עצמך בשנאת־מלחמה וטופח על גבך כשיפיה־הנפש שלך מגיע לנקודת־הרתיחה. אבל מה אתה יודע על המלחמה? מה?"

לא עניתי. לא על זה דיברנו.

"אולי היה צריך לשלוח אותך לקור־האש. אולי זה היה עוזר לך לצאת מקליפתך".

"אם תפגע בה, זה יהיה רצח", אמרתי. "ועל רצח נותנים את הדין".

רב־סרן מואב הזדקף ותחב את המקטרת לכיס־החזה של חולצתו.

"לא שמעת אף מלה ממה שאמרתי לך", פלט. הוא נפנה אל הדלת, אך ליד הסף נעצר ונסוב אלי. "אין לנו דבר להסתיר מן האו"ם. אף אחד משליטיו הקודמים של המקום הזה לא הירבה לעשות למענו כמונו. אדרבה, יפתח האו"ם בחקירה. אין לנו במה להתבייש, אלא רק—" עתה פתח את הדלת, השתהה רגע וסיים, "אלא רק ברופאים שבמקום לב יש להם אבן בחזה".

"תוציא אותי מהרשימה שלך", אמרתי. "לא מגיע לי כל ציון".

"על כך ישפטו האחרים", אמר רב־סרן מואב ויצא.

לפנות־ערב הורע מצבה של מונה. חששתי להזריק לה מנה נוספת של מורפיום. גופה המדולדל לא היה עומד בכך. שעות ארוכות נשארתי ליד מיטתה. מבחון נשמעו קולות־נפץ אדירים. החבלנים פוצצו את המחנות והמיתקנים הצבאיים. כתלי בית־החולים רעדו. שמי הלילה האדימו מן הלהבות. בעלות השחר שככו כאביה קימעה ותנומה קלה אחזה בה.

יצאתי את חדרה והפסעתי החוצה. פס־אור לבנבן ניצת מעל המדבר ופשט כבהרת

ורודה-כתומה. אופק חירור נתגלה בים סתווי, ירקרק-דהוי. הרקיע האפיר מעשן וריח-גפרית עמד באוויר. בכיכר-המסגד נערך טור של משאיות ופניו צפונה. תרנגולים קראו. כלבים נבחו. קריר היה. עיני היו מלוחות. רקותי הלמו. חזרתי לחדרי והתחלתי לארוז. משסגרתי את המזוודה והבטתי סביבי נוכחתי לפתע שלא הטבעתי בחדר שום חותם משלי. על הכתלים עדיין היו רישומי-הפירמידות שתלה קודמי, הרופא המצרי. על השולחן עמד תצלומי המשפחתי, נתון במסגרת-כסף. הוא, משופם ונאה ונבון-עיניים, אשתו הצעירה ושני ילדיו. לא שיניתי דבר בכניסתי. ואינני משנה דבר עם צאתי. לכשיחזור המצרי לכאן ימצא את החדר כמו שהניחו. עליתי על המיטה. נרדמתי מיד.

משהתעוררתי היה החדר מוצף אור. קריאות בשפה סלאבית נשמעו מלמטה. קמתי וניגשתי לחלון. למטה, בחצר, חנו שלושה קומנדקארים לבנים. בתוך הקומנדקארים ישבו חיילים במדי-תכלת. בצד השני, סמוך לשער, נערכו שני האמבובי-לאנסים שלנו. יצאתי אל המסדרון. החולים היו נרגשים. עברתי בחדריהם והם לחצו את ידי ונשקוה. לא הבחנתי בבשן עד שנכנסתי לחדרה, ואז כבר היה מאוחר מדי. הוא שלף את המזרק מזרועה וניגבה בצמר-גפן.

"מה אתה עושה?"

"היא התפתלה מכאבים. לא היה לי לב לראות אותה ככה."

"מי נתן לך רשות?"

"מה יש? מה אתה צורח? רק המתקתי לה את הרגעים האחרונים."

בוריזות מפתיעה לגבי גופו המסורבל ניתר ונס החוצה. נטלתי את ידה. היא הציצה בי מעיניים מוגפות-למחצה. דפקה היה חלוש, שפתיה לעו. בעיניה המת-ערפלות הופיע ניצנוץ של בת-שחוק, ולא ידעתי אם היתה זו בת-שחוק של תודה או של מחילה.

יצאתי והפסעתי לאורך המסדרון. חזרתי אל חדרי, נטלתי את המזוודה וירדתי במדרגות אל שער בית-החולים. הרופא הארגנטיני והסאניטרים כבר ישבו באמבולאנס השני. נהג האמבולאנס הראשון שמר בשבילי את המקום שלי. עליתי לתוך האמבולאנס והנחתי את המזוודה מאחור. הנהג הציץ בי מזווית עינו. מכיס-חולצתו הוציא חפיסת סוכריות-לימון והושיטה לקראתי. ביקשתי לקחת סוכריה אחת, אך הוא תחב לידי את החפיסה כולה.

"זה טוב לגרון."

"ואתה?"

"סמוך על הדוד", טפח על כיס-חולצתו. "הכנתי לי מלאי מספיק בשביל המדבר."

"סע", אמרתי.

הנהג לחץ על הדוושה. האמבולאנס גנח והחל לנוע לעבר השער. הבטתי בראי האחורי. האמבולאנס השני נע אחרינו. חיילי האו"ם קפצו וירדו מעל הקומנדקארים הלבנים. ראשוניהם כבר דילגו במהירות במעלה מדרגותיו של בית-החולים.

נורית זרחי: דלעת (שירים)

הריון של שמש,
יהירות של דבש,
אטימות של קיץ בשדות.
וקצות אצבעותי מעלפים מחם.
בבשרה,
צפרני מכשפה ירקח,
מטרונית של שמש
והזהב של גופה,
שקט! היא חולמת כפר,
שביליו עשן, מקורי
אוזני כפרחים
על שמורות עיני
ראינוע כתמים ירקים.
במעיה זרעים,
בדמם הצהב סודות השמש,
קיטנות-קיטנות של שמש
בשדות.

כענבי האשכול הברורים

הימים כענבי האשכול הברורים,
השינה, הורדים עצורי קלסתרים.
שוב לא אכפת שאינני יפה,
שיפי לא פותח שערים.
ימי חשון הרעים רגישים וגרוזים
כמו באר ישנה בסתרי פרדסים,
שאיננה בוכה, והמלך נסע עם רכבו להרים.
שוב אינני בונה לו בירות לבקרים
אנייה מהלכת על מים קרים,
מטבעות הזהב מטלות במצולה
הזהב הנשחק במסתורין.

הדה בושם: שני סיפורים

סיוטים

הסיפור אינו סיפור בשבילכם. הוא אינו סיפור. לנו אין שמות בסיפור. הסיפור הוא פצע זב־מוגלה. המוגלה ניגרת על פני ועל גופי. יש לה ריח חמוץ מעובה, והיא נקרשת בבועות דביקות וחמצמצות על עורי. רציתי לכתוב סיפור והמלים השתלטו על פניהם של אנשים. המלים רודפות אותי. הסיפור גם אינו בשבילי. לו היה שלי לא הייתי נותנת למלים שליטה עליו. אני חוזרת אל העיר שאהבתי, גם אם לא בה נתרחשו הדברים. אינני רוצה לספר את האמת. האמת היא הרגע בו הצהיבו פניו של אבי המת. האמת היא הרגע בו אני הופכת חלל שחור ורטוב ומחכה רק לך. הסיפור אינו בשביל אף אחד, אבל הוא נכתב והוא גם אינו שלי.

החזרה (א)

חזרתי אל העיר. העצים ברחוב היו עמוסים בריח הזרע. העיר היתה שרועה מיוזעת כבדה ומעורטלת, ורחובותיה חשופים, פשוקים, פעורים לרווחה והזרע מרוח על פניה ורגליה בנחילים קטנים ודביקים, יבש לפתע בקווים לבנים מקוטעים. חזרתי אל העיר ואל הריח המסחרר, כשם שחזרתי אל חדרי ילדתי השנואים ואל הדלתות הפתוחות לרווחה ואל לילות הסיוטים ואל פניו הלבנים של אבי המת. פני המתים היו קרובים אל פני והקירות הגבוהים הלבנים עטו עלי עד למחנק והצעקות מתו בגרוני.

חזרתי אל העיר כשם שחזרתי אל פניהם החלולים של הגברים אתם שכבתי ורק את גופותיהם רציתי לזכור.

אתה היית בעיר, ובריח הזרע, ובנחילים הדביקים המרוסקים, ובסיוטים, ובגופות הגברים שלא היו. לפניך היו הרוחות הלבנות ללא ימים, ואחריך יהיו פני אבי לבנים ומפחידים.

לדבריהם אין התחלות אבל המלים תשמנה להם קץ. אני חוזרת אל מלות הזכרונות כאל הסיוטים, ואני רוצה לשכוח את טעמם העכור ואת ריחם הדביק.

החזרה (ב)

חזרתי מדרכי־העיניים שלך. מן הגרדומים וחבלי־התלייה ובורות הירי. חזרתי מן הציורים הזועקים והשסועים ומדמם האדום המכתים של הצבעים. חזרתי מן הלילות ללא סוף ומן הימים המתקצרים, ומהפדים הקרועים והמאוחים. חזרתי ולא היה דבר מלבדי ומלבד עיניהם העיירות האטומות של האחרים. איש לא שאל דבר והתשובות נעזמו בנשמתי כבדות כברזלים המוחלדים, וחוטי התיל קרעו בבשרי.

לא אמרתי דבר, ואיש לא הבין. איש לא ראה אותנו בתחילתה של הדרך, ואיש לא שמע כשזעקנו לעזרה. אמרת: הם אינם רואים, הם עיוורים. אתה שנאת דמעות, ואני בכיתי בחשאי.

המלים רדפו אותי כאז כן עתה. במלים היו האהבה והבגידה, האכזבות התפלות שלעת-ערב והתקוות הדביקות של הלילות החמים.

אתה שכבת בחדרים המכוערים ועיניך הפכו בהירות יותר ויותר. ידעתי שהגיעה השעה ללכת, אבל שכבתי והסתכלתי כך כבתמונות האבירים הטבטוניים. ולא היה יום ולא היה לילה, ואיש לא שמע, ואתה היית בודד ויחיד וגופי הכביד עליך קר ונוקשה. ולבדך היית עם גוף אשה כבד וקפוא ועם הגוססים על הצלבים שלא ימותו לעולם, ועם נחילי הדם האדום המסנוור, ועם עיניהם המתות כל-כך של הילדים, ועם הגולגולות המרוסקות ומכשירי העינויים, ועם צבעי הזהב העמום המחניק ועם החדרים החשוכים והמנהרות האפלות, ועם רעשו של הים בלילות סערה.

לבדך היית עם העצמים המהוקצעים החלקים, ועם הזוויות החדות המרוסקות, ועם סימני הדרך שאינה מוליכה, וכתמי הדיו המותזים בחימה. ואני רציתי ללא גבול רגע בגופך ורגע בנשמתך, והייתי רק גוף אשה מת מונח לידך, מצפה לידך, ועדיין לא אמרת לי דבר.

הפגישה (א)

אנחנו זוכרים על מה דיברנו. אנחנו לא שכחנו את המלים, ואת הפנים שלא היו, ואת המלאכים שלא עפו. עדיין יכולתי לקום ולעזוב את השולחן בבית-הקפה בלי לראות את פניך, ובלי לדעת שאולי התחילו הדברים בערב חג רועש אבל סוף לא יהיה להם. עדיין לא ידעתי שתמיד אֵלך אליך בדרכים שאינן מוליכות, במנהרות צבועות שחור, ושוב תחלקנה האצות המתות על גופי, וחודי ברזלי הפסלים שלך יינעצו בבשרי, ושוב ישימו לי מחנק הצעקות האלמות והמתים בהם בגדתי.

הפגישה (ב)

זאת היתה הארץ הלא-נודעת. בחלומות היו פניו של אבי לבנים ומתים וידיו לא נגעו בי. טיפסתי במדרגות אין-סוף וידעתי שעלי ללכת מפה. מישהו חיכה לי ואני פחדתי למות. זאת היתה ארצם של המתים, מופרה מחדרי ילדותי, וריחה כריח גופות הגברים אתם שכבתי. זאת היתה הארץ הנודעת, ושדרות העצים לא נעו ברוח. כשפגשתי בו לא ידעתי דבר. ישבנו ליד השולחן בבית-הקפה וברחוב היו הפנים הרבים של האחרים. הוא דיבר על כנסיות ופיתוחי הבארזק הקפיאו לפתע את פני, אך עדיין לא ראיתי אותו. ריח הזרע היה באפי וריחן של האצות הכחולות המתות על החוף. הערב ירד על העיר, ועל הכנסיות ועל הרחובות ועל המלאכים בעלי כנפי האבן, ואני עדיין פחדתי למות. הערב היה ברחוב ואני אחזתי בפניו החלולים של גבר אחר וידיו שלו היו מונחות על השולחן הדביק בבית-הקפה.

לא אמרתי דבר ולא ידעתי שגבולותיה של הארץ הלא־נודעת ממני והלאה, וחלומות־הסיוטים שלו ימחקו את פניו המתים של אבי.

הפגיש (ג)

זה היה בערב חג. הרחובות רעשו. הרחובות אבדו בין האנשים. אנחנו ישבנו ליד השולחן בבית־הקפה והוא דיבר ולרגעים הביט בי. אני הייתי כולי רצונות קטנים. היה גבר אחר ליד השולחן. היום אינני זוכרת את פניו. בלילות חלמתי ובבקרים שכחתי את החלומות. היה ערב חג. אנחנו שתינו. איש לא רצה לזכור ואיש לא ידע אם הוא שוכח.

געגועים (א)

גופי מרוטש על האדמה היבשה. המלים עזבו אותי. אני יכולה לחזור עוד אל ארמנות־החול שעל החוף, ומבצרי המלים חלולים ועזובים. הקוצים הצהובים צומחים ועולים מגופו המת של אבי. אני רוצה כך, באבי. אני רוצה לנעוץ את ידי בפניהם החלולים של הגברים אתם שכבתי. אני רוצה בריחו המסחרר של הזרע. אני רוצה לדעת רק אותך ואת ידיך. אינני רוצה מאומה. גופי שסוע כבדי הציור הקרועים שלך. הגוססים על הצלבים לא ימותו לעולם. אני גוססת על החוף ואיש אינו מבקש על נשמתי. האצות מחליקות ומכסות את פני בתכלת בהירה שקופה, ברגעי בדולח. הבדולח הופך זכוכית עמומה כבדה. הקוצים פורחים באשכולות של פרחים סגולים. אתה אינך. ידיך פצועות. אני מתפתלת בינות לקברים ולמצבות המעוקמות על האדמה השחורה הכבדה. האור הלבן מסנוור אותי. אני זוכרת אורות ורודים אפורים ועיר אחרת. אני זוכרת רגעי זהב עמום. אינני זוכרת דבר ולא שכחתי כלום. המלים בגדו בי. האהבה הדביקה זוחלת עלי מפוטמת ולבנה כתולעי המתים. אין תהומות ואין גופים. גופי מרוטש, וכמו הגוססים שלך אני מחכה.

געגועים (ב)

מיום שפגשתי בו לא הלכתי לבית־הקברות. אינני רוצה לדעת שגם המתים קיימים. עורו נושם חיים, ואני טועמת את טעם המלח בו. אני מחכה לו בחדרים סגורים אפלים. האנשים ברחוב אינם הוא. אני מחכה לו רגעים שעות ימים. כשהוא בא הרחוב ריק מאדם והבתים חדלים מלנשוף עלי את חומם. כשהוא בא אני שוכחת את קבר אבי ואת הקוצים הפורחים בצדי הדרכים ואת צבעם של אשכולות הפרחים. אני מחכה לו והמלים אינן הופכות משפטים. אני מחכה לו ואיני צועקת לחלל הרחוב.

געגועים (ג)

הייתי אתך בכל חדרי הייסורים שלך. בחדרים בהם עטו עליך קירות החדר עד מחנק ועיניך הפכו בהירות יותר ויותר, וידיך הפכו חיות יותר ויותר, עד שאחזו

בי, בדברים, מחפשות מוצא, כואבות אנושות, מבקשות את הדברים שלא יכולת לומר, שלא היו להם מלים, ואני לא ידעתי מה לעשות בגופי ולא מצאתי את ידיך. הייתי אתך בחדרי הייסורים שלך, כשברחת אל הרחובות, והנערות ברחוב היו ארץ מקלט, ואני הייתי כולי תאוות מרוטשות, ורצונות שוטפים פראים. הייתי אתך בחדרי הייסורים שלך, כשדבר לא קרה ללילות, והם קפאו כבדים על פניך. אז כבר לא ראינו דבר וריח הזרע לא סיחרר אותי עוד.

הבגידה הראשונה

מלאכי האבן אינם עפים. בפנסיות מבקשים על נפשי. המדרגות מתעקלות ומגיעות אל ראש המגדל. אינני יכולה לקפוץ למטה. פעם קראתי סיפורים על אהבה. ריחו של הזרע מסחרר. לאהבה אין ריח. החדרים הסגורים המעופשים סגרו עליה. אני בגדתי בהם. בחלומות-הסיוטים אהבתי את המתים, היום אני יודעת רק את פניך ואת ידיך וידיך חיות-להכאיב. ידיך מענות אותי כשהן רחוקות ממני. כשראיתי אותך נעלמו פני אבי והסיוטים היו חוטי התיל בבשרי, והברזל השחור הקר, ועיני הילדים המתות, והגוססים שאף פעם לא ימותו והדם שפרץ אדום כצבע על בדי הציור. הסיוטים היו עיניך ההופכות בהירות יותר ויותר, והדברים שלא אמרת. רק המלים רדפו אותי כאז כן עתה, ולא עוד היה אבי מחכה לי מת ולבן.

הבגידה האחרונה

פעם קראתי סיפורים על אהבה, היום אני כותבת אותם. המלים אינן רודפות אותי עוד. המלים הקפואו את פניך ואת הציורים ואת הפסלים. המלים הם ממלכתי הקטנה. במלים אני שמה קץ לך ולאבי. אני כותבת סיפור בשביל כולם, והם כולם נכנסים אל החדרים הסגורים האפלים. אני חושפת את גופי הערום ואת ידיך הכואבות והפצור עות למענם. הם נוגעים בך ובי. אתה שונא דמעות ואני אינני בוכה. אני חוזרת אל בית-הקברות במושבה ושמה פרחים על מצבות-הקברים המעוקמות. אני חוזרת אל העיר שאהבתי, אל צריחי המסגדים וכפות המנזרים, ומריחה את ריח הזרע בשדרות העצים הפורחים ברחוב. אני שבה אל בית-הקפה ויושבת עם האחרים. אין עוד חג. מלאכי האבן שבורי כנפיים וברחובות שכחו כולם מה שהיה. אני גוססת על-יד השולחן הדביק בבית-הקפה בו נפגשנו. הקוצים הצהובים סומרים ברוח ומשירים את הפרחים הסגולים. נשמתי חלל שחור אין-סוף. גופי קר וכבד כברזל השחור. התולעים הלבנות השמנות אוכלות בו בכל פה. אל תגע בי. איני יודעת עוד את צבע עיניך ומגע ידיך לא יחזיר אותי לחיים. בעיר האחרת הוורודה מצלצלים פעמוני הכנסיות. האור הלבן מסנוור את עיני העיירות ואבי צהוב מתנשם על פני בפפור. אתה מרטש את גופי וטובל את המכחול בדם האדום כצבע. אני מתה ורק הפסלים והתמונות הם שלך. אנא בקש על נשמתי.

למות מאהבה

כמו תמיד נסענו לבית־הקברות בשיירה של מכוניות. איש לא הלך. הצופים הצעירים במדי הח'אקי המגוהצים נשאו את זר הפרחים הנובלים בפנים אטומים ועיניים בוהות, והסרט השחור לא התנופף ברוח. בבית־הקברות עמדנו סביב שורת הקברים, העשויים כולם במתכונת אחת: ריבועי שיש ורדרד, ואותיות־ברונזה. דודתי, אשתו של דודי המת, נשארה יושבת במכונית ליד הכניסה, לבושת שחורים, מביטה ואינה מביטה, בעיניים מימיות־חירות, מבעד לזוגיות־משקפיים מעוגלות, נתונות במסגרת מכסיפה. היא פחדה מן האבק. סיפרו עליה שמעולם לא נסעה באוטובוס מפחד חיידיקים, ומעולם לא נכנסה לחנות־המכולת. בצעירותה פרטה על פסנתר, ובבית הוריה היו כולם אוהבי־מוזיקה. עכשו הטילו הפועלים את רגבי האדמה השחורה והכבדה על גופתו של בעלה, רגבים מפצחי־עצמות, ומישהו אמר בהתלהבות, "ימתקו לך רגבי עפרך", והיא כיסתה את פניה במטפחת של מלמלה לבנה ודקה, מפני הרעש והאבק. "זה אצלה עדיין מן הטרוסו שלה", לחשה מישהי לידה.

מסביב עמדו האיכרים והאיכרות שעדיין לא מתו. הנשים עבות־בשר ושדיהן ובטנן נוגעים אלה באלה, ורגליהן כבדות ושזורות ורידים תכולים, והגברים צמוקים, כחושים ומקומטים, חבושים קובעים טרופיים לבנים רחבי־שוליים. לנו לא היו קרובים במושבה. סבתי שלחה את בניה ללמוד באוניברסיטאות בצרפת, והם לא חזרו למושבה, והיו מדברים צרפתית רהוטה עם נשיהם מן העיר. אני הייתי באה לבית־הקברות לפעמים, ויום אחד הבאתי שמה גבר שאהבתי. הוא שאל אותי אם אני רוצה לשכב אתו על קבר אבי. רציתי לשכב אתו, ואולי כך הייתי מחזירה את אבי לחיים, אבל היה יום־קיץ, והפרפרים התעופפו בכנפיים מנומרות באוויר הקיצי השקוף, ובשביל־העפר עברו האיכרים בגיפים חלודים, ואני נשקתי את הגבר שאהבתי ליד הברושים הקופאים ברוח, ואֶהְבְּתִי מתה, ואבי לא שב לחיים מעולם.

הפועלים הוסיפו להטיל את רגבי־העפר על לוחות העץ, שכיסו את גופתו עטופת התכריכים הלבנים של דודי; לוחות־עץ שנלקחו מארגזי־תפוזים ועדיין נשתמרו עליהם סימני אותיות בכחול. האיכרות השמנות מחו את הזיעה מעל פניהן במטפחות צבעוניות, והביטו בנו בעיניים קטנות וחודרות. איש לא בכה. אחד קצר־קומה עמד והספיד את המת בשפת־עילגים. זה היה מנהל בית־הספר. העברית של בני המושבה היתה מהוקצעת ומודגשת.

אחד מהם הספיד עכשיו. קמוט ושזוף. הוא היה ידיד־נעוריו של דודי, ויחד גמאו השנים את מרחבי השדות (כך סיפרו לנו) על סוסים ערביים אצילים וחלמו על ימים בהם ימשלו בני־האיכרים הגאים בארץ, ובפועלים העבריים. עכשו סיפר

החבר, באותיות גרוניות מודגשות, על מעלליו שלו, ועל גיסו שהכיר את ראש-הממשלה, עבד יחד אתו והיה חברו הטוב. דודי נשתכח מן הלב, ורק הפועלים המשיכו במלאכתם, כשהם ממלאים בסבלנות את הבור העמוק שהיה לו לקבר. ליד קברו של דודי היה קברה של דודתי, אחותו. היא לא נישאה מעולם. פניה היו מכוסים שערות זיפיות וקשות, והיא היתה מגלחת אותן. השערות הקצרות היו דוקרות בפני כשהיתה מנשקת אותי, אבל היא אהבה אותנו, ובדירתה, ברחוב מוצל בעיר, שעל קירותיה היו תלויים ציורי-נוף צבעוניים, נמלטתי לעולמות רחוקים. סיפרו עליה שבצעירותה היתה יפה, ובתמונות היתה מחייכת עדיין בבת-צחוק ביישנית, בשערות מסולסלות ובשמלות פרחוניות מכווצות. כשהיתה בת שבע-עשרה התאהבה בסופר עברי, מגודל-בלורית, שבא למושבה עם בנו הקטן, ומעולם לא אהבה עוד גבר אחר. אותו סופר נשא שלש נשים אחרות, ולעת-מצוא היה מטיח בהן בקבוקי דיו, אבל היא שמרה לו אמונים וטיפלה בבנו הקטן מאשתו הראשונה. אני זוכרת אותו כשבלוריתו הפכה שיבה והוא היה בא יחד אתה לבקר אצלנו ומביא לי תפוזים. לא ידעתי אם עלי לקרוא לו דוד ולנשק אותו, ומדוע הוא נמצא תמיד בביתה של דודתי. אמי היתה לוחשת בחמת-זעם שהוא חזר אליה כשהיה זקן וחולה, אבל איש לא דיבר בפרשת היחסים ביניהם, ולולא זיפי-השער שעל פניה היתה הופכת להיות בעיני סמל של אהבת-אמת.

רק לאחר שנים, כשעמדתי ליד קברה ושכחתי את המגע הדוקרני של שפתיה, חשתי כמוה באותן תולעים לבנות רוחשות על בשרי ובאותה תשוקה ממיתה לגבר אחד בין אלפי הפנים שעברו לידי ברחוב, וגם אם כיסיתי את עיני במשקפי-שמש כהות בכיתי כמוה בלילות, וחיכיתי.

לא היה סוף לשורת המספידים. דודתי היתה מחזיקה עדיין במטפחת-המלמלה ליד פניה, נושמת את ריחם הרחוק של פרחי לבנדר שצמחו בארצות זרות, חולמת בעיניים מימיות פקוחות על פסנתרים שחורים מבהיקים ועל נשפים בהם ישבה לבושה שמלה לבנה, לחוצה אל הקיר, מפחדת מפני מגעם של אנשים.

בתה, שהיתה מבוגרת ממני, נישאה כבר לשני גברים עבי-בשר. היא עמדה לידי, מלאַת-גוף, נקיה ומצוחצחת, נושמת את אבק הקברים בפנים חלקים ובהירים, בשערות הדוקות לראשה, ובחליפת בד אירי ממין משובח, מתכננת לפרטיה את חתונתה הבאה, לבעל שלישי, עשיר ועב-בשר.

ידיד-נעוריו של דודי בא ועמד לידי. הוא היה נמוך-קומה ופניו רשת של קמטים. הוא הסתכל בי ולא הכיר אותי. עד היום שנא את הפועלים העברים שעלו לשלטון לא-להם, ובסתר-לבו חלם על הימים בהם היו הפועלים הערבים ממלאים את פקודותיו והוא היה מושל בהם ביד חזקה ובמקל נטוי, ונוסע לכפר הערבי הסמוך, אורח-כבוד בכל החגיגות.

שנים לאחר-מכן היו הוא ודודי יושבים יחד, בערבים הארוכים, ומעלים זכרונות מאותם ימים, כשהם קוראים בלעג לאלה שעלו לשלטון, חברי "הקבוצה", פועלים רעים ובלתי-אחראים, בשמותיהם הפרטיים, ומלגלגים על מנהגיהם.

ליד קברה של דודתי היה קבר אבי, אבל הוא לא היה שייך להם. באלבום-התמונות הופיע לבוש חליפה כהה, עונד עניבה רחבה, ושערותיו נופלות על פניו. למושבה בא יחד עם הפועלים העברים, חברי "הקבוצה", אבל הוא פגש באמי והיא כתבה לו מכתבי-אהבה ארוכים. לאחר-מכן היה יושב עם סבתי על מרפסת-העץ ויחד היו מצטטים, ברוסית, משירי לרמונטוב ופושקין, והדי השפה הזרה היו מכים בקירות החלולים ואובדים בעשן תנורי-האפייה, אבל הם חזרו וציטטו את השירים, ואבי רכב על סוסי-העבודה העייפים, ולבו נקרע בין המושבה לחבריו שעזבו את "הקבוצה", ועלו לקיבוצים רחוקים. לימים היה פוגש בהם, ואולי גם החליפו דברים, אבל הוא נקבר במושבה והם לא באו להלוויה שלו.

חם היה והם עדיין היו מספידים את דודי. דודתי ירשה במכונית, כפסל-שענה, לבושה כולה שחור, צרת-מתניים וגופה מתרחב והולך כלפי-מטה, והנעליים האורתופדיות מגיעות עד לקרסוליה העבים, מביטה ואינה רואה את דרך-העפר הכבושה, את הגפנים הפורחות, ואת יריעות הפלאסטיק הלבן המבהיק באור-השמש, שכיסה על הנטיעות. בצעירותה לא אהבה איש, ורק את המנגינות הזרות של הפסנתר, וגם כיום לא ידעה אם היה דודי צעיר נלהב ונאה או זקן צולע בעל כרס ועיניים זעירות.

בתה השעינה את כל כובד גופה על רגל אחת בנעל מעור נחש, ומחתה את זיעתה במטפחת מעלה ריח-בושם. במשפחה אמרו עליה שהיא בת מסורה, כשהם מביטים לעברי במבטים מלאי-משמעות. אמי שכבה חולה ומשותקת בכל גופה וסיפרה על הימים בהם היתה צעירה ורוזה, וטיפסה על עץ-האקליפטוס שליד הבית. ואני באתי לבית-הקברות רק עם הגבר שאהבתי, והוא לא רצה לחזור עוד אל קבר אבי. ידיד-נעוריו של דודי הכיר אותי וטפח על גבי. הוא אמר שגדלתי, ובלי ריוח של נשימה, בעברית המצוחצחת שלו, הוסיף משהו על הפועלים השולטים בנו ובפרמים ובפרדסים, ועל דודי שמת מזה.

קברם של סבא וסבתא שלי היה הראשון בשורת קברות-המשפחה. היתה להם מצבה אחת, שלא כמו המצבות של ילדיהם, מצבת-אבן כבדה עליה חרוט סמל האגודה, יד אווזת יד, והמלים "בית יעקב לכו ונלכה". סבא שלי היה חירש והביט בפוכבים. סבתא שלי ציטטה שירים רוסיים וקראה רומנים רוסיים; לימים היו תלמידי בתי-ספר עולים לרגל להסתכל בה, והיא הביטה בהם בעיני-תכלת וחלמה על ערבות שטופות-שלג, ועל נשים אוהבות אהבת-אמת המשליכות עצמן מתחת לגלגלי רכבת. אני הוספתי לחיות, אולי מפני שלא הגעתי אף פעם לתחנת-הרכבת. עכשו הספיד את דודי אחד שמשך באפו ואיחל לו איחולים, אבל מכל האבלים. הוא הכיר אותו רק בשנותיו האחרונות, כשעבדו יחד במשרד בעיר. חלומות-המלכות הפכו מחברות מלאות דפים ארוכים של כתב-יד נקי ומסודר, ומכתבי-לונות, אל אלה שתפסו שלטון לא-להם. הסוסים האצילים מתו מכבר, הפועלים הערבים גססו במחנות-פליטים, והפועלים העברים מן "הקבוצה" נסעו במכוניות שחורות מבהיקות, שהתזו את מיהגשם מן השלוליות על דודי שצלע ברחוב.

דודתי עדיין היתה מביטה בעיניה הלבנות ולא ראתה דבר. האיכרות השמנות נעצו בה מבטים עוינים בעיניהן הקטנות החדות. הן קינאו בטרסו שלה, הרקום כולו ריקמתי-יד, שהובא לכאן מאחת הערים במדינה זרה, בריח הלבנדר שעלה מן המכונית והגיע עד לקברים, בפסנתרים השחורים המבהיקים בבית הגדול שאליו לא נכנסו מעולם, ובנשפי-הריקודים בהם ישבה בשמלתה הלבנה ליד הקיר ואיש לא הזמין אותה לרקוד.

אמי היתה צוחקת צחוק רע כשהיתה מספרת איך נפגשו דודי ודודתי לראשונה כאילו במקרה. אמי רכבה גם היא על סוסות אצילות, ולעגה לגברים שנעצו בה מבטים עורגים, עד שהופיע אבי ברחוב-המושבה (גם הוא רכב על סוסה, אבל היה זה גזע אחר של סוסים), ובערבים הארוכים היו יושבים יחד על הספסל ליד הבית ולא ידעו מה לומר זה לזו. עכשיו היתה גוססת בבית-חולים שריחו ריח שתן וחמרי-חיתוי, וחולמת על אהבות בצלו של עץ האקליפטוס.

אני העליתי את צרורות המכתבים שכתבה לאבי מן המרתף, וקראתי אותם בלילות-הקיץ החמים, אבל לא מצאתי אף מכתב שכתב אבי אליה מלבד אחד שסיפר עלי. אני הייתי בתו, והוא לא ידע מעולם שבאחד הימים אוהב גבר אחד ואשכח אותו. אבל אז כשכתב את המכתב לאמי היו לי עיניים נוצצות. היום כשעמדתי והרחתי את ריח הזיעה המעורב בריח שער, שעלה גלים-גלים מגופותיהן של האיכרות השמנות, ואת ריחם הצמוק והיבש של האיכרים הגרומים, היו עיני כבות וברחובות חיפשתי רק גבר אחד, שאתו לא שכבתי על קבר אבי.

היה חם, והמלים נבלעו באוויר השקוף כאילו לא היו מעולם. הכל נעלם כלא-היה. אהלי הבדווים על הגבעות, צהלות הסוסים, עשן התנורים, ויללות התנים בלילות.

על קברה של סבתי פרחו ורדים אדומים. היא קראה לי סיפורים ארוכים, ורצתה שגם אני, כמו הנערות בספרים, יהיו לי פנים לבנים וחיורים, וכמוהן אחלום על אביר-אהבתי. אבל כשהיתה מסתכלת בבתה שלא נישאה לאיש היו הדמעות עולות בעיניה הבהירות, גם אם נשקה לסופר המזדקן כשהיה בא לבקרה. רציתי לדעת אם אהבה את סבי, וכיצד ילדה לו שמונה ילדים, אבל אצלנו לא שאלו שאלות ורק הילדים ברחוב סיפרו לי יום אחד איך נולדים ילדים, ואני הסתכלתי בסבתי שישבה בכיסאה, יפה מכל בנותיה, ולא האמנתי שגם לה קרו הדברים האלה בלילות החמים. עכשיו כשהסתכלתי בעצמי ניסיתי לזכור מתי אחזו בגופי ידיו של הגבר שאהבתי, ולא זכרתי דבר, רק הכמיהות היו עולות בי כצמא לכוס מים קרים.

ידיד-נעוריו של דודי עדיין היה עומד לידי. הוא מחה את מצחו בידיים רועדות ולא אמר עוד דבר. כתמי זיעה הופיעו על חולצתה הדקה של בת-דודי, וחליפת הבד האירי לא היתה עוד מגוהצת למשעי. היא היתה דומה לאמה, אבל בצעירותה יצאה לרחוב, נסעה באוטובוסים, הגיעה לחנות-המכולת בפינה, ופגשה את הגברים עבי-הבשר שהיו לה לבעלים. אנחנו כמעט לא דיברנו זו עם זו. היא בזה לי ולדודתי בעלת זיפי-השער, והגברים עבי-הבשר הביטו בלעג על חזי השטוח.

אבי חי במושבה שנים רבות. הוא לא דיבר צרפתית, אבל דודותי היו מזמינות אותו, כפעם-בפעם, לנשפים בבתיהן בעיר, והיו מביטות בו כשהיה מתווכח עם אחד האורחים, או מעלעל בדפי הספרים שלא נגע בהם איש. הן החליטו שהוא בא ממשפחה טובה, ואמי הרי לא נשלחה לאוניברסיטאות בערי-שדה צרפתיות, כאִחיה אשר להם נישאו הללו. שנים לאחר-מכן היה גם הסופר המזדקן, מאהבה של דותי, בא לנשפים. הוא ואבי היו יושבים בפניה על כיסוי-הקטיפה המרופט שעל הספה ומשוחחים על מונחים חדשים בעברית. דודותי לא פרטו עוד על פסנתרים, ואפילו דיברו עברית עם העוזרות ועם הילדים. אבל בת-דודי חזרה ודיברה צרפתית עם הבעלים עביהבשר, ועכשיו כשעמדה ליד קבר אביה רטנה משהו בצרפתית והביטה בי כאילו ראתה אותי בפעם הראשונה.

כמה מן המלווים החלו לזוז ממקומותיהם, לעבר קברות-המשפחה שלהם. קטפתי ורד מקברה של סבתי ושמתי אותו על קבר אבי. הם דיברו זה עם זה רוסית, ובערבי-השרב הלוהטים ציטטו שירים על סופות-שלג ונהרות זורמים וגואים. אני שאלתי מה זה שלג, והם הסתכלו ברגלי היחפות ובפני השרופים משמש, וסבתי לימדה אותי לקרוא, ואבי קנה לי ספרים בהם חיפשו ילדים וילדות ארמונות כשופים ופיות אהבו נערי-רועים, אבל ריפרה הערביה השמנה, שמתה מעבר לגבול, זרקה את הספרים, ולקחה אותי אל החצר לכבוש זיתים וחצילים בפחים, ולמלוק את נוצותיהן של היונים שחוטות-הצוואר.

דודתי זאת שמתה ולא נישאה לאיש למדה הכל בעצמה (כך סיפרו לי). היא עבדה בעיר כפקידה ופירנסה את הסופר המזדקן שכתב ספרים על מונחים חקלאיים בפניו על מנעול ביום שמתה, וכשבא לנחם את סבתי הטיחה בפניו האשמות בעברית, אבל אמי לחשה שיש לו כסף רב משלו, ואת דירתה של דודתי סגרה צרחניות על אהבה חפשית ונישואים, וסבתי הביטה בה נדהמת ולא ניסתה אפילו להרגיע אותה, והסופר אמר שדעתה של אמי נטרפה עליה בגלל אבי שמת שבועיים קודם-לכן.

לא היו עוד מספידים. דודי הצעיר אמר "קדיש" על קבר אחיו הבכור, והביט לעבר אשתו השניה, שהיתה בוגדת בו עם שותפו התעשיין העשיר. דודתי שישבה במכונית הפנתה ראשה לעבר בית-הקברות והביטה בנו לפתע, כאילו היינו אורחים לא-קרואים לאחד הנשפים בביתה. הסופר הזקן, מדדה על קביים, בכה בדמעות על קבר דודתי, שלא פירנסה אותו עוד. בת-דודי הוציאה מניפה סינית מצוירת וקירבה אותה אל פניה. ידיד-נעוריו של דודי צעד לעבר קבר הוריו ואחיו. האיכרות השמיעו אנחת-רווחה חשאית ושדיהן עלו וירדו, והאיכרים דישדשו ברגליהם.

החזן סילסל בקולו "אל מלא רחמים", והפועלים עדיין היו זורקים את רגבי האדמה השחורה היבשה על דודי, ועל הקברים סביב. היה חם, וזיעתו של החזן נזדחלה בפלגים זוהרים על פניו ונספגה בזקנו השחור והמדובלל. שני צופים שמנים הניחו בחיפזון את זר הפרחים הנובלים על הרגבים, והסתלקו מבית-הקברות. מישהו

ביקש עתה סליחה ומחילה מדודי, אם נעשה מה שפגע בכבודו, ובת־דודי אחזה בידה המטופחת, הענודה טבעת־יהלומים, מברק שנתקבל מאחד הפועלים שהיה לשר, וכשראה את מודעת־האבל בעתון אולי התחרט לרגע על שלא ענה לדודי על מכתביו הרבים.

בני־המשפחה קרבו פתאום זה אל זה ועמדו בקבוצה אחת. הגברים בעלי הפנים הפשריים ועיני־התכלת, בחליפות כהות שמתוך כיסיהן מציצות מטפחות לבנות, שראשי־התיבות שלהם רקומים בהן, והנשים בעלות המתניים הצרות והקרוסוליים העבים, שמטפחות־תחרה ספרדיות שחורות מכסות את שערן המלבין. הם פנו מן הקברים כשהם צועדים לעבר המכוניות בין האיכרים והאיכרות שעמדו משני צדדיו של השביל. משהו נפנה לקרוא לי, אבל נשארתי עומדת ליד הקברים. בת־דודי הניעה את ידה בתנועת ייאוש, ודודתי הביטה בי לרגע מן המכונית מבעד למשקפיה ומחקה אותי אחת־ועד מרשימת האורחים המוזמנים. רק ידיד־נעוריו של דודי טפח עוד פעם על כתפי ואמר שגדלתי.

שיירת המכוניות התחילה לעלות כתמיד בדרך בחזרה אל המושבה. הפרפרים המנומרים התעופפו באוויר השקוף, ויריעות הפלאסטיק על הנסיעות זהרו באור השמש וסינוורו את עיני. כולם הלכו, ובית־הקברות היה יפה ושקט.

ואז בכיתי פתאום. בכיתי מפני שידעתי שאף אחד, אף אחד לא מת עדיין מאהבה, אף לא דודתי בעלת הפנים השעירים, ואני, גם אני, לא אמות אף פעם מאהבה, גם אם תכרסמנה התולעים הלבנות בתאנה את בשרי.

חיים ויינרב: אני רואה וחש

שירים למרי

א

אני רואה וחש בלבן ובִּרְיָקוֹן
את־אֲשֶׁר אֶשְׁמַע וְאֶמוֹשׁ בִּשְׁקֵט בִּלְבָד
ואין מַעֲכָב בִּידֵינוּ
לִילָה מִתַּח אֵלַי אֶת גְּחוֹנוֹ
וְאֶף אֶסֶף בִּשְׁתֵּי יָדָיו
וּבְתוֹךְ פִּי־הַדָּגָה הָאָדָם אֲשֶׁר לוֹ
לֹא לֹא־כְלוּם נִטְעָתִי בְּךָ פֶּרַח

את חֲשַׁבְתָּ שְׁזָה הָיָה פֶּרֶפֶר
בְּקֶר לֶבֶן יוֹדִיעַ וִיסָכֶם אֶת אָנוּ עֲכָשׁוּ
לִיל לֹא־כְלוּם וּמָה שְׁלִיל לֹא־כְלוּם
הוּא שְׁאוּלִי יֵהִיָּה בְּבִקְרָה לֶבֶן וּמִחָר
אֲבָל

אני רואה וחש בלבן ובִּרְיָקוֹן
את־אֲשֶׁר אֶשְׁמַע וְאַחוּשׁ בִּשְׁקֵט בִּלְבָד
ואין מַעֲכָב בִּידֵינוּ
עַל הַבָּתִּים יוֹשֵׁב אוֹר
וּמֵאֲזֻנֵּי־הָאֱלֹהִים בִּידוֹ עוֹד
יִרְעָמוּ גִלְגְּלֵי־רֶכֶב בְּלִיל
נִקִּירְתִּי יָאִיר וַיִּרְאֶה רַק דָּגָל לֶבֶן

אֲבָל הַמִּפְתָּח גָּדוֹל וְשָׁחַר
לוֹ אֶחָזְנוּ בְּסוּדוֹ
לֹא שָׁמַעְנוּ יִלְלַת מִגֶּן־דָּוִד־אָדָם
בְּלִילָה יָאִיר וַיִּרְאֶה צָלָב זָהָב
שֶׁלְךָ

לומר:

אבותי

ואבותי

אבותי ואבותיהם הריני!

עפר תחת פות-רגליכם

הנה נולד הבן למות

יולד הנכד למות אבותי

ואבות-אבותי

הריני עפר תחת פות

רגליכם

המתות

הצהבות

היבשות...

ב

הקצתי אבל באמת רק חלמתי שהקצתי וטכסתי עצה בחלומי
בכל פחשכלי להנצל מחבלי-החלום באמת. אני מושיט ידי אל
מחוז לחלון-חלומי—מרי אוחות בידי באהבה. אפקח בקשי עין
אחת מעמצת אני מוצא את מרי מחיכת נצבת לידי וידה בידי אבל
אינני בטוח אם גם זה לא היה חלום. אמרתי לה: מוזר מתק אבל
בדיוק עכשו חלמתי עליך ועכשו פשאני מקיץ אני מוצא אותך
מחיכת עומדת לידי וידך בידי הצפרים היפהפיות והעצים השרים
מכל צד. נעים כאן בפרוגנל.

שמועון בלס: שוב נפלטתי לרחוב

כשאמר לי מחמוד "בפתים" והגיש את הצרור, מיהרתי להנהן בראשי ולפלוט: "אני יודע".

עמדנו בקרן רחוב שומם, מכורבלים במעילים והבל מיתמר מפינו. מעבר בית־הקהה דידו אלינו אנחותיו של זמר חולה־אהבה ובקצה הרחוב התנצנצו אורותיה של הפיפר, שמכוניות סובבות סביבה בלא חסך. הישיבה בבית־הקהה ארכה כשעה לבד, ואף פרק־זמן קצר זה הופרע תכופות. תחילה עמד עלינו המלצר ותינה צרותיו מבנו, אחר־כך הצטרפו אל שולחנו מכרים שלא זומנו לישיבה. השיחה התחבטה במבואות עקלקלים ואת תוכן הכרוז לא ידענו. לבסוף עמד מחמוד ממקומו: "אתה הולך לקול־נוע?" "כן", השיבותי ועמדתי גם אני.

כשנפרדתי מעליו שמתי פני אל הכיכר. ספר־שירים דק נשאתי עמי ורוח־שבט הצליפה בכף־ידי החשופה והדמיעה את עיני. אחוז־דימדומים הייתי וכמו מתוך חלום הסתכלתי אל הסובב אותי. לזה חיכיתי. ידעתי שצריך לבוא, אף־כי—חובה עלי להודות—לא פיללתי שפה ימהר לבוא. עדיין חיה היתה בלבי ההתגלות של פיסת־הנייר המקופלת על מפתן ביתי, עדיין אפוף מסתורין היה כל אותו עולם שנכספתי לבוא בשעריו—והנה כבר... על סף המבוכה הייתי, משתאה ומלא שביעות־רצון עד להתפקע. במוחי שאגו מנגינות־לכת, קולות־המון הקיפוני. צעדתי בסך. ראשי מורם, פעמי נוקשים על האספלט וכל חושי דרוכים אל רבבות המבטים המרוכזים בי. מסכת־זכרונות משוחה חיוך סלחני ושמה־לאיד חלפה לנגד עיני: מריבות עם הורים, תקריות עם ידידים, מחלוקות עם מורים ומחנכים. קולו של דודי רטט באזני: "אל יחפנים תתחבר!" הה־הה. עוד ישוך את אצבעו, עוד יבוא ויבקש על נפשו: "לא ידעתי, לא הבינותי".

עמדתי וצפיתי אל העולם האץ מסביב לפיכר, אל זרמי האור השועטים על הגשר שממול, אל הולכי־הרגל המחישים צעדיהם לכיוונים נעלמים. זכרתי ימים בהם צעיתי על מדרכות הכיכר או ישבתי בבית־הקהה שלצדיה וחלמתי חלומות. הנה אני בראשית הדרך—אמרתי—העבר מאחרי גבי; הוא רחוק, רחוק מאד! פרמתי את כפתורי המעיל ושאפתי מלוא ריאותי את צינת הרוחות. אחר־כך הפכתי גבי אל הכיכר והמשכתי בדרכי לעבר שכונתי. מבטי רחפו על־פני בתי־המסחר הנעולים, על דירות־המגורים המעטות שמעליהם. הירהרתי בשוכניהם, תהיתי על מעשיהם בשעת־לילה צוננת, ומיד נמצאתי חודר אל עולם הדמיון המבלבל עלי תדיר מציאות וחלום. ריגשת־רוחי פגה פתאום ודימיתי בלבי שאני ישיש שעון אל מקלו, המתבונן בעולמו מאתמול. רעה חולה היתה בי לראות עצמי זקן שבע־ימים הצופה אל העולם מפיסגת דרכו הארוכה. בילדותי סברתי שהורי ישובו להיות פעוטות כאשר אגדל, ואז

אלמדם לקח על כל הצרות שהסבפו לי. לימים זנחתי סברה זו ודימייתי עצמי אב למופת המחנך את בניו לעיניהם המעריצות של הוריו. אותו לילה לא נזקקתי לדמיון ילדותי. התשובה להורי, לדודי ולכל עולמם, סברתי, היא במעשה-הרב שיירד עליהם כמפה המקיפה נרדמים. בן ט"ז הייתי. לא עוד ילד הרוקם חלומות ורודים אלא גבר שהבשיל בטרם-עת ובמורידיו סלל את דרך חייו. שוב נגלתה לעיני אותה פיסת-נייר מקופלת שמוטלת היתה על מפתן ביתי ומצפה לשובי. הוי, מה-נכספתי לצילוליו של הדוור המהדסים מירפתי הסימטה! מה-נסערתי לחבטתו ברתוך הדלת! אהבתי לקבל מכתבים, וכשהיו מתמהמהים—שיגרתים לעצמי ושמחתי לקבלם מידו. אבל השמחה שפקדה אותי למראה פיסת-הנייר המקופלת עלתה על כל שמחה. שעת-לילה דמומה היתה ובסימטה לא ריחף צל איש מלבדי. בידיים רוטטות נטלתה ונחפזתי להצניעה בכיסי. לא לי היתה מיועדת, שמי לא נרשם בה; אך בכל מלה ממלותיה שמעתי קריאה עזה בשמי. לפני פחות מחדשיים היה הדבר והנה כבר...

נשאתי עיני אל אווירון תלוי על חזיתה של חנות ומדחפו סובב ברוח. זכרתיו בעודו כסוף ונוצץ—סמל לאוויריה החדשה. גדל-ממדים היה וממרחקים לכד את עיני, ומדי עברי משם הסתכלתי אליו בהתפעלות והצטערתי על שהוא כבול לתקרה ואינו יכול להתעופף. מאז השתנתה צורתו: זיוו הכספי הועם, כנפיו פשטו את לבושם הזוהר וגילו את העץ הצרוב, מדחפו חרק כגלגל של עגלת-משא. התבוננתי בו בחמלה, הת-בוננתי בחנות הנעולה, נפניתי לעבר המדרכה המקבילה וקראתי את כרזת הסרט "דמעות האהבה". פניו המחייכים של הזמר היו זכורים לי אף הם מן הילדות הרחוקה. הם נשקפו מעל הכתלים ברחובות ובשווקים, חייכו מעל-גבי מעטפות תקליטים. לפתע הגיחו מן האפלולית עיניה היוקדות של ריבה בהולת-סבר. היא אימצה אותי אל חיקה ואני פירפרתי בו המום ואינני מבין את טיב מעשי. קולה שנצטרד הפליג בשיר ידוע של הזמר ובאפי עלה ניחוח בשרה... מה לי ולכל זה עתה!—אמרתי בלבי והמשכתי דרכי. אני צועד אל הגשמת חלומותי, כל השאר תפל הוא וחסר-חשיבות. כן, כל השאר היה חסר-חשיבות בעיני אותו לילה. הרגשה היתה בי אז שאני חוזר אל שכונתי שידעה אותי בעודי נישא על זרועות הורי, כדי לכבשה כגבר. איש מאוכלוסייה לא ידע את שהתחולל בי. הם עדיין ראו בי נער מנערי השכונה שתשומת-לב רבה אינו מעורר. ואילו אני רציתי שיידעו, רציתי שיגלה מישהו את אזנם ושהם יפערו פיהם: האמנם? כן, כן. שיחדלו לראות בי סתם ילד שהיה לנער, כמוהו כאחיו, כמוהו כבני-גילו. רציתי שדודי יחרוק שיניו ויחדל מהטפותיו המגוחכות. מחשבתי נסוטה אל אמי. היא היחידה שתשלים בלב דואב, היא היחידה שתשמיעני תוכחות בקול רפה: למה לך צרות? שקוד על הלימודים, סיים את בית-הספר, וכשתתחיל לעבוד ולהתפרנס... כמה מסכנה היתה כשהודעתיה על המפנה שהתחולל בי! "אם פעם לא אשוב הביתה, אל תדאגי. יש לנו עורכי-דין שיטפלו בשחרורי". היא תלתה בי עיני-בעתה ורגע ארוך רטטו שפתיה ולא יכלה להוציא הגה מפיה. וכשאצה לספר לדודי, התיפחה מרה. "אתה מלכלך את שם המש-פחה. לא נתן לך להיפנס לביתנו! אל היחפנים תלך! ברחובות תישן!" הוי דודי,

מה־עלוב היית! ראיתי את אצבעותיך שפה התאמצת להעלים את רעדתן. אני כלל לא התרגשתי. אפילו חייכתי. "אנו נשחרר את הארץ", אמרתי. מי? אתה? את! כן, אני! העם כולו! איזה עם? היהפנים! צחקתי. וכי מה יכולתי לענות לעלוב־נפש זה? לא הוא שיכול היה להסיטני מדרכי, לא נימוקיו המגוחכים, לא צעקותיו הנרגזות, בוזתי לו. בוזתי לכל סביבתו המתאדרת באצטלה של כבוד מדומה, של אצילות מדדה על ברכיה, של נביבות מתנפחת כתוף. דרכי סלולה היתה לפני והוקרתי כל מי שהלך בה.

הגעתי למבואות שכונת־הנוצרים. הרחוב התרפק לו באפלולית. המדרכות שממו. תריסי החנויות היו מוגפים ומחלונות הקומות העליונות לא הבליחה קרן־אור. כפעם־בפעם חלפה מכונית בודדה או נגרר אוטובוס מתנשף. מפאת מרכז־הבנקים נודחלו דינודוני כירכרות מתרחקות. אי־משם עלה ההמנון המלכותי. בבתי־הקהה אנוסים היו הבריות לעמוד על רגליהם. ברחובות עוברים השוטרים לדום ומצדיעים. אבל במקום שבו הלכתי אפשר היה אפילו להשתין בקיר. אברהם היה עושה זאת. ודוקה במקומות שעוברים אנשים! אדם מופלא היה אברהם בעיני. התגאיתי בו. התגאיתי גם באחרים—במחמוד, באסמאעיל, בכל חברי החדשים. אבל עם אברהם נפגשתי יותר מאשר עם השאר; הוא היה המקשר הישר שלי וחיש נרקמה בינינו ידידות. פעמים אחדות במשך השבוע היה פוקד אותי בביתי ומשתהה עמי בשיחה בדוחה וקולחת. כשסיפרתי לו יום אחד על חיבתי לשירה, פרץ בצחוק. שירה? בכינותם של משוררים? הוא לא היה פנוי לדברים כאלה. טרוד היה כל ימיו. אפילו בשבתו בבית־הקה ובשחקו בדומינז עם ידידים, לא לשם בידור עשה זאת. הוא מילא תפקיד. אבל לי היה פנאי. סבלתי מעודף פנאי. קראתי, קראתי, ומשהייתי מתעייף יצאתי לרחובות, סרתי לבתי־קולנוע. בפגשו בי בדרכים היה אברהם נוטל מידי ספרים שנשאתי, מעלעל בהם וממלא פיו צחוק. הבלים, הבלים! גם אסמאעיל מבטל היה את הספרות שקראתי. אבל הוא לא צחק. הוא דיבר נכבדות, הסביר, הסביר. כל משפט שהוציא מפיו ערוך היה כפסוקי־הטפה מנומקים. קולו רך היה, עמוק, תכליתי. מעולם לא בא במבוכה, בכל נושא ידע להביע דעתו, בכל שיחה ידע למשוך את החוטים אל עיקרי אמונתו. מחמוד הירבה להקשיב, הירבה לחייך, הירבה להצדיק. "אתה צודק... נכון. כל מה שאמרת אמת, אבל..." משפטיו קצרים, קטועים, לפעמים אינם ברורים די־צרכם, אבל חיוכו היה כובש, מעורר אמון. להביאו לדיבור על שירה אי־אפשר היה. הוא היה מחייך, מהנהן בראשו וקם. פגישה. תמיד פגישה! כולם רצו מפגישה לפגישה ואני נפלתי לרחוב...

עמדתי בראש סימטת הנזירות. צעדי אדם קרב נשמעו מעבר לצלע אחד הכתלים שאצלו נפתלה הסימטה שמאלה והפליגה בחשיכה. הקשבתי רגע לצעדים ואחר־כך נפניתי לאחור וחשתי אל עמוד־ביטון שבסף המדרכה. גבר חמור־סבר יצא מן הסימטה וחלף על פני בל־כסנו אלי מבט של סקרנות. הסתכלתי אליו כשהוא מתרחק והולך בצעדים מדודים, וכשדמותו ניטשטשה באפלולית הרחוב חזרתי אל הסימטה.

לפתע זכרתי שעדיין לא קיפלתי את הכרוזים. בהלה ירדה עלי ואני הפכתי במחשבה אם מן הדין לסור תחילה הביתה ולקפלם. אך דבר זה עלול היה להעיר את אמי והיא תתחיל ליסרני בשאלות. מחמוד אמנם לא אמר לי שצריך לקפלם, אך ברור היה לי שפך עושים. כך גם מצאתי את הכרוז על מפתן ביתי. פסעתי לתוך הסימטה. ריח חריף של שתן עלה באפי. נדחקתי אל גומחת-הכניסה של בית עזוב והוצאתי כמה כרוזים מפסי. קיפלתים במהירות. הרישרוש החרידני. רגע עמדתי דרוך ואיני מניע אבר בגופי. מעבר לצלע הכותל בא אל אזני רחש מתמשך. כאילו חפץ נגרר או נשימת חיה רובצת. התכנסתי כולי לתוך הגומחה וחיפיתי. מחשבה מבעיתה סימרה את בשרי. נפניתי אל הדלת הנעולה שמאחרי ושוב לא יכולתי להישאר בגומחה. נשאתי פני סביבי. הכתלים סגרו עלי משלושה עברים. רק לנוס בחזרה לרחוב. הגבהתי מבטי אל-על. פיסת-רקיע שחורה נשקפה מבין הגגות. כוכבים ניצנצו במר-חקים. בדידות היתה בי. ברפי פקו. מישוהו אורב מאחרי הצלע? האכפה עוד? המשכתי. ראיתי פס-אור חיוור ולפתע נתרגשה עלי מקהלת צרצרים. הסתכלתי נכחי. אצל חומת המנזר שוב נפתלה הסימטה שמאלה. כתפי נתחפכה בשלט נחושת קבוע על דלת חומה ומבהיקה. ביתו של קצין-משטרה בדימוס. פסעתי הלאה. התבוננתי סביבי בלי הרף ולתדהמתי גיליתי דברים שלא השגחתי בהם מעודי. חדרים הפורצים אל חלל הסימטה, גגות נמוכים שריקועי-פח נקשרו אל מעקותיהם, עלוות-דקל שהציצה מאחד הבתים. מן הבית שבקירבתי נשתלחה קרן-אור. נעצרתי. דממה בפנים. ביתן של שתי אלמנות. מצוי מישוהו בשעה זו, או שמא נוהגות הן להשאיר אור כל הלילה? רבים משאירים אור בלילה. השתופפתי אל המפתן והשחלתי את הכרוז פנימה. הן לא תדענה מה טיבו—הירהרתי—אך ודאי תמסורנה אותו למישוהו. גל צונן זחל לאורך גבי. הכרוז הראשון! זה פשוט כל-כך. בבית שממול התגורר תלמיד מפיתתו של אחי, טיפש וגס-רוח. מה יכול אדם כמוהו לתפוס מן הכרוז? אך שהות לפיקפוקים לא היתה לי. שלפתי מפס המעיל כרוז לא-מקופל ודיחקתיו בסדק שבין שתי הדלתות. מחר יראוהו במלואו ואין ספק שיקראוהו, אמרתי בלבי. סוף-סוף, זוהי המטרה. יקראו, העיקר שיקראו. לא כל האנשים מסוגלים להצטרף למאבק. לא לכולם אומץ להצטרף. אני, זה משהו אחר. אני ציפיתי לו. אני רציתי להצטרף, רק לא ידעתי איך. עכשיו אני כבר בפנים. אני בתוך השורות. ממלא שלי-חות! חיוך פשט על פני. העליתי בלבי את השיחה העתידה עם אברהם, כשיבוא להתעניין אם הכל בסדר. אולי גם מחמוד יבוא? ודאי יהיה מעוניין לשמוע בעצמו. כמה פעמים ראיתיו מחלון הבית עובר בסימטה, אך אף פעם לא נקש על הדלת. יום אחד אף פגשתיו פנים-אל-פנים והוא שם עצמו כאילו אינו מכירני. נעצבתי, אבל הבינתי את טעמו. גם אסמאעיל ושאר החברים לא בירכוני בדרך. שוב שמעתי צעדי אדם. מאצל חומת המנזר הגיחה דמות גבר לבוש שלמה צחורה ומצנפת עוטה את ראשו. הישרתי צעדי לקראתו, ומשחלף על-פני המשכתי עד למפנה הסימטה, שם נשתהיתי עד שנבלעו צעדיו בדממה. שבתי בטפיפה חפוזה על בהונות רגלי ועמדתי ליד דלת קלופת צבע שחור שמוגבהת היתה כדי זרוע מן הקרקע. זה היה ביתן של

שלש היפהפיות. כך נהגנו לכנות את שלש האחיות שהתגוררו בו. ז'אנט, הפינונית, זה-כבר עזבה את הבית. מאז נתלתה תמונתה בחלון-הראנה של "ארשאק" נפוץ שמע יפיה בכל העיר. הוריה לא ידעו עוד דרך לשמירתה והיא פרוחה לה. את אודט הצעיר רה הייתי פוגש בדרכה לבית-הספר. דקת-גו ובהירת-עור היתה. פניה עגלגלים ועיניים שחורות ניבטו מתוכם. שונה היתה משתי אחיותיה בקולה המאנפף והחרישי, בהילוכה הצנוע ובשמץ של אדישות כלפי הסובב אותה. ערב אחד פגשתי בקירבת ביתה והיא שאלה אותי מה השעה. על פניה משוך היה חיוך ואור נדלק באפלוליותיה. מבטינו נצטלבו, אבל לשניה בלבד, כי חיש נכבשו פני בשעור שפידי ורגלי החישו הילוכן. את תשובתי הפלטתי בקול עגום אחרי שכבר חלפתי על פניה. מעשה אוילי ומרגיז. החמצתי הזדמנות שלא במהרה היא עשויה לשוב. אודט לא נהגה להלך בסימטה לבדה בשעת ערב. בכלל לא הרבתה לצאת מן הבית. גם בחלון הבית לא ישבה אלא לעתים רחוקות. קירבתי את הכרוז לדלת ורעיון תמוה נבזק בראשי. שלפתי עט מכיסי ורשמתי בראש הכרוז: "לאודט!" הכנסתיו מתחת לדלת ונשאתי פני אל החלון החשוך. חייכתי. בעוד שעות אחדות יגלו אותו. אביה יגלה אותו ראשון. הוא משפם לצאת מן הבית. ודאי יבהל. יקרא לאשתו, יעירו את אודט. והיא מה תגיד? מיהו שרשם את שמה על הכרוז הרי זה בכל-זאת יותר מדי! הם עלולים לחשוד שהדבר נעשה בכוונה להזיק. אולי יספרו לשכנים. ואם יגיע הדבר לאזני המשטרה? מה עשיתי, וכי נטרפה דעתי! רכנתי בבהלה אל המפתן. אבוד. שריקה עזה ניסרה לפתע בדממה. נחפזתי לפרוף את כפתורי המעיל ולעקור משם. חלפתי על-פני המנזר ומשהגעתי למסעף הסמטות פניתי ימינה. צעדי הנוטר הלמו בכבדות מאחרי גבי. התחככתי בפתלים. קיפלתי את הכרוזים בעודם בכיסי ותחבתים בחרפים. פעלתי בקדחתנות. לא הרביתי להביט סביב, גם לא הקפדתי לדחוק בנייר עד שייער-לם. אם התקשיתי למצוא בדלתות חרפים, הטלתי את הכרוז על האסקופה והתרחקתי. נתתי דעתי על הנוטר שוודאי יעבור בעוד זמן-מה והניירות המבצבצים ימשכו את עיניו. חשבתי אפילו שהוא מתחקה כבר אחרי או אורב לי באחת הפינות החשוכות, בכל-זאת לא טרחתי להעלים את הניירות מעיניו. להיטות היתה בי לסיים את תפקידי במהרה. גם השלמה היתה בי עם מה שעלול לקרות. בתעתועי-רוחי חזיתי שוטרים מובילים אותי למעצר ואנשים רבים עומדים בחלונות ואצל הכתלים ומס-תכלים בי. חזיתי שאני בבית-המשפט, משיב בהטעמה ובלשון נקיה לשאלות התובע ומיד לאחר-כך פותח בנאום נלהב ומאשים את השופטים שהם משרתיו של השלטון העריץ. בתוך כך החזירני דמיוני אל הורי, אל דודי. אחוזי-בהלה נצטיירו כולם בעיני רוחי, מקשיבים לנאומי בבית-המשפט, קוראים את דברי בעתונים וממאנים להאמין שאמנם אני ולא אחר אומר דברים אמיצים אלה. והנה מציץ אני לביתה של אודט. האב מגלה את הכרוז וממהר להעיר את אשתו. השנים מחליפים ביניהם דברים של מאמינים-ואינם-מאמינים למראה עיניהם. הבת הגדולה מתעוררת ומפ-ריחה קריאה. לבסוף מתעוררת אודט. הכל מביטים אליה. היא תתבונן בכרוז ותתפלא.

אחר־כך תצחק. כן, היא תבין שזה אני. אני ולא אחר הוא שרשם את שמה. אני הוא שהביא לה את הבשורה. הבשורה? נתתי עיני באחד הכרוזים: "הלאה ממשלת הדיכוי! למען חופש הארגון והשביתה!" אכן, זהו. שביתת פועלי הטבק. מחמוד התחיל לספר לנו על השביתה וכבר עמד עלינו המלצר ובאו אחרים והפריעו ואת תוכן הכרוז לא ידענו. מנהיגי הפועלים נחבשו, אמר, והמשטרה עצרה גם את ראשי האיגוד המקצועי שקראו לשביתה. אני מוכרח לקרוא את הכרוז—אמרתי בלבי. אשאיר אחד בשבילי. לא? למה לא? מישוהו אמר שאין משאירים. לא זכרתי מי אמר. כאשר שמעתי זאת רציתי לשאול מדוע, אך השיחה קלחה במהירות ובפני איש מן השומעים לא ראיתי אותות תמיהה; מן־הסתם ברור היה הדבר ומובן לכל. ובכל־זאת אשאיר—החלטתי. שאם לא כן לעולם לא אדע מה כתוב בכרוז שאני מפיץ. ושנית, הלא אוסף אני את כל הכרוזים מאז אותו כרוז שמצאתי על מפתן ביתי. יש לי כבר ארבעה בארון. ארשום עליו את התאריך. הוא יהיה נקודת־המפנה באוסף! אודט! הה. היא נורא תתרגש. מיהו האלמוני הזה? ומה־גם אדם שאינו פוחד להפיץ כרוזים בלילה! היא תחשוב עלי. מי אם לא אני יכול לרשום את שמה על הכרוז? הרי אני שונה מן האחרים. היא יודעת זאת, הכל יודעים זאת. היא גם מסתכלת בי לא כמו שהיא מסתכלת בשאר בני השכונה. מסכת האדישות שעל פניה מיטשטשת תמיד בפגשה בי, ומבטיה מתלכסנים לעברי במין מבוכה. וכי לא היא שפנתה אלי ראשונה בשעה שלא היתה עין אדם מביטה בנו? וכי לא ראיתי את האור שנדלק באפלוליו־תיה? סתם לשאול מה השעה בקירבת ביתה? אף אם יצאה בלי לדעת את השעה יכולה היתה לספק את רצונה בחנות שבראש הסימטה, ששם תלוי שעון גדול לעיני כל העוברים־והשבים. טיפש גמור הייתי. הנחלתי לה אכזבה בלי ספק. אבל בינה לבין עצמה ודאי חייכה, אולי גם סלחה לי. עכשיו תדע שאני הוא. רשמתי את שמה. זו התשובה שלי. היא תבין את הרמז. אודט, אודט, זה אני. זה אני. הה, מחר אפגוש אותה בדרכה לבית־הספר! אחכה לה. "ראית את הכרוז?" היא תחייך. אולי תקשור את גביניה. "את ודאי כועסת עלי." — "עליך? למה?" אולי תזעיק פניה ותרחק ממני? אבל היא אינה כזאת. היא נוטה לחייך. "רציתי שתדעי שזה אני". לא. לא כך. פשוט אגיד לה: "בוקר טוב, אודט", ואראה איך תגיב. אם תחייך, אוסיף: "אני רוצה להגיד לך כמה מלים. את מסכימה?" ובטרם תשיב: "אל תכעסי שאני נטפל אליך..." לא. לא! צריך לגשת ישר לענין. אקדם אותה בחיוך: "קראת את הכרוז, אודט?" זה ידהים אותה קצת ולא תענה. "זה אני. בלילה כשישנת הכנסתי לכל הבתים!" כן. כך בדיוק. היא חייבת לדעת מפי, אפילו לא ימצא הדבר חן בעיניה. לא סתם בחור שהוקסם מיפיה; רבים המוקסמים מיפיה. גם לא סתם להוט אחרי ספרים, שאינו משתף עצמו בהמולת בני גילו. אני אחר. ואם יתפסו אותי? הו, אז היא תדע בלי שאסביר לה. היא תחרד לגורלי. אכתוב לה! מבית־הסוהר אשלח לה מכתב בו אסביר הכל. מה איכפת לי הוריה. אהיה ידוע. שמי יתפרסם בעתונים. אלפים יידעו את שמי. זו תהיה התחלה נפלאה לחיים סוערים. חיי יהיו סוערים. אני מורד.

מורד!

שלושה כרוזים נותרו בכיסי. הגעתי אל ירפתי הסימטה. לפני גרה שם סבתי. מול ביתה התגוררה אלמנה אחת עם שתי בנות מגודלות-אברים וכן הלומד רפואה. שתי הבנות, שהירבו לגלגל צחוקן ולפצח גרעינים בחצר הבית, נהגו להלעיטני ממתקים ולהרעיף עלי נשיקות. ז'וזפין, הצעירה, היתה לוחצת ראשי אל דדיה ומבקשת שאספר לה סיפורים. האלמנה התהלכה תמיד בשחורים ולא התרועעה עם שכנים. מחדרה של סבתי ראינו אותה מתבודדת בחדר נעול, מעמידה תמונה לפנייה ומתיפחת. במרפסת הבית תלוי היה שלד-אדם שעצמותיו קירקשו ברוח וחורי גולגלתו העבירו בי חלחלה.

עמדתי מול חורבה שרויה בעלטה. ביקת-טיט היתה שם לפני. להקות יונים התעופפו ממנה ושירתן נישאה למרחקים. אשה בודדה התגוררה בה, שהיתה מתקינה תה שחור ונותנת קולה בשיר-תוגה עצוב. אשה שמנה היתה, בעלת פנים מקועקעים ועיניים מכוחלות. נמשכתי להיפנס אל ביקתתה העלובה, הרבודה לשלש כבושה ויבשה, ולהתבונן בלהקות היונים היפות. היא היתה משקה אותי תה חריף ומתוק ומלהגת דברים שנשתכחו מלבי. אמי אסרה עלי את הכניסה אל ביתה. שמועות הילכו בין הבריות על סגולותיה ומגעה עם בני-שטן. מה אירע לה מאז, לא ידעתי. סבתי עזבה את הסימטה, ואני חדלתי לעבור משם. הביקתה חרבה, להקות היונים פרחו להן או נשחטו. מתוך גלי הטיט והלשלשת ציקצקו צרצרים. מבט-חתול זרחני ננעץ בי. זכרתי לילות-קיץ על הגג. אשה עוטה אדרת לבנה ועטרה מתנצנצת לראשה, עולה היתה מארובת של שכנים, נועצת בי מבטים זרחניים ומשלחת זיקים לשמים. "אמא, תראי. היא שוב עלתה!" הייתי אומר לאמי. אבל אמי היתה מסתכלת לעבר הארובה ומפטירה: "אין שם אשה. לך לישון". פני האשה היו נפנים אלי פנייה חדה, ראשה היה נד תנודה רבת-משמעות, ובמבטיה קראתי תוכחה. מדי-לילה ראיתייה עולה מן הארובה; תחילה זיקים צבעוניים מזנקים ואחר-כך היא מגיחה לאט-לאט ועומדת בפלג-גופה העליון מחוץ לארובה. היו לילות שהתבוננתי בה זמן רב מאד, עד שראיתייה אוספת את זיקיה מן השמיים ושוקעת בארובה. לפעמים הייתי מקיץ משנתי בשעות הדמומות של הלילה ורואה אותה עוטה גוגה זוהר ועל פניה חיוך מנצח. אז הייתי נתקף בעתה ומבקש את חום זרועותיה של אמי.

רחושים עלו מן העלטה. עיני-החתול לא נגרעו ממני. נגוהות נדלקו וכבו מתוך התלוליות. משפן בני-שטן ניטש ואיש לא העז, כנראה, לסלק את שרידיו ולבנות בית חדש תחתיו. נשאתי פני אל הבתים הסמוכים. נפניתי אל פנס קבוע בפותל שאורו העמום אך הוסיף לעלטה צללים כבדים. לפתע גיליתי בקצה הסימטה דמות אדם חובקת עמוד-חשמל ומשתופפת אפיים. צעדי הנוטר שקעו זה כבר בדממה. שוב ירדה עלי תחושת-הבדידות ונחפזתי לעקור רגלי מן המקום. שילשלתי בדרכי את שני הכרוזים שנותרו והשארתי את השלישי בשבילי. סיימתי את תפקידי! הבטתי בשעון. שעת-חצות חלפה. גלי חום פשטו בי, מצחי נתלחלה. במוצא הסימטה נתקלתי בתיבת-העץ של שאפר. ניחוחי לחם טרי גירו את חושי. בעוד שעות אחדות הוא יבוא ועמו סל הלחמניות, יישב על התיבה הקבועה שלו ונשים תשחרנה את פניו. שוב

צעדתי ברחוב. עקפתי את סימטת הנוזירות והרחקתי עד המבוא הקיצוני של שכונת הנוצרים. הייתי עייף והרעב החל להציקני. מאז הצהריים לא בא אוכל אל פי. אחרי הארוחה נסעתי אל שני תלמידי שבדרום העיר ובשעת הדימדומים ישבתי על ספסל בטיילת ועיינת בספר השירים. אחר־כך נכנסתי לקולנוע וראיתי סרט תפל. הייתי דרוך ציפיה לקראת הפגישה השבועית בבית־הקהה והזמן עבר בעצלתיים. הרגשה ליותה אותי כל אותן שעות שדבר־מה בלתי־רגיל יקרני; והנה כאשר קם מחמוד ואמר: "אתה הולך לקולנוע", ידעתי שהרגשתי לא הכויבה. הה, עמדתי במבחן—אמרתי בלבי. מעתה לא אהיה עוד חבר חדש וחסר־נסיון, מעמד שווה יהיה לי עם השאר. אולי יימסרו לי תפקידים קשים יותר. מחמוד כבר רמז על כך בפגישה הקודמת. הוא שאל על בית־הספר שלי, התעניין בדידי והוסיף שיוועץ באחראי בארגון התלמידים ואולי יפגיש אותי עמו. שעות־הפנאי שלי תתמלאנה ולא אשוטט עוד ברחובות באפס־מעשה. אהיה כמו אברהם, כמו מחמוד, אץ מפגישה לפגישה, מפעולה לפעולה, ומדי־פעם אשלוף פנקס מכיסי ואחלק את עתותי! לפתע קרעה את אזני שריקה אימתנית ונמצאתי עומד פנים־אל־פנים מול הנוטר. הוא דרך את רובהו והתבונן בי באיבה. הייתי קרוב אל ביתי וחשתי שרשרות־ברזל רובצות על רגלי ומסמרות אותי לקרקע. "מרחבה", הגיתי בקול בהול וגררת רגלי אל הבית. אחזתי ברתוק הדלת ושמעתי את פעימות לבי הטרופות. הנוטר ירה בי את מבטיו ודרך את רובהו בלי הרף. חשתי ששעתי קרבה ולבית לא אפנס. חבטתי חבטות ממושכות ברתוק ולא הרפיתי עד ששמעתי את חריקת החבל שמשך בבריח. חמקתי פנימה ומיהרתי לטפס בסולם העץ אל הדיוטה השניה. פשטתי את מעילי, פרמתי את רכסי הפתונת ומחיתי את הזיעה ששטפה את פני ואת צווארי. בחוץ עדיין היה הנוטר חובט ברובהו. אחר־כך בטשו רגליו בקרקע ונעצרו ליד הבית. "הדלת!" קרא בקול עבה ועוין. קפאתי על עמדי. נחשול מחשבות ניתך עלי בהיעלם אחד. נפניתי אל חדר־השינה. העוזרת שבה אל משכבה אחרי שמשכה בחבל. אם יקרא עוד קריאה היא ודאי תתעורר. גם אמי תתעורר. איך אסביר להן? לא תהיה לי שהות להסביר. תמיד הדברים מתרחשים בצורה בלתי־צפויה ביותר! הכרוז! נזדרזתי להוציאו מכיס המעיל ולרדת בחזרה אל חצר הבית. נכנסתי למטבח והשלכתי מאחרי ארגו מפויח שפתליות עמדו עליו. אחר־כך יצאתי לפתח ושירבבתי ראשי החוצה. גבו השחוח של הנוטר רחק והלך בקצה הסימטה. עמדתי נדהם ומתקשה להבין דבר. רק משנבלעו צעדיו בדומיה תפסתי שמרוב בהילות שכחתי להגיף את הדלת!

בשעה מוקדמת מן הרגיל יצאתי למחרת מן הבית. רפה הייתי כולי וחשתי בראשי מחמת נדודי־שינה שפקדו אותי. מיהרתי אל סימטת הנוזירות וליד ביתה של אודט התעסקתי בנעלי ופזלתי אל החלונות. אחר פסעתי לאטי והצצתי לתוך הפתחים. המולת הרחוב קידמה את פני ולרגע עמדתי במדרכה וחככתי בדעתי כיצד עלי לנהוג. לבסוף שמתי פעמי אל המוצא השני של הסימטה. שאפר ישוב היה במקומו ולפניו סל הלחם. בירכתי במועל־יד והוא חייך ונתן ידו על לוח לבו. התבוננתי במקומות

שהטלתי כרוזים. לא היה זכר להם. אנשי השכונה כבר קראו בהם. בולמוס־סקרנות תקפני והייתי מפנה ראשי אנה ואנה ומטה אוזן לקולות הבריות. במסעף הסימטות עמדתי ועילעלתי בספרים שהיו בידי. אנשים חלפו על פני ואני הצצתי אל פרצופיהם מתחת לגביני. שבתי ונכנסתי לסימטת הנזירות. דלת ביתה של אודט היתה פצויה מעט, אבל לא יכולתי לראות דבר בפנים. ושוב מצאתי עצמי ברחוב. נשענתי אל עמוד־הבטון העגול ורצון עלה בי להצית סיגריה; לא מפאת רפיוני וכאב ראשי אלא כדי להעסיק עצמי במשהו. אבל אז עדיין לא הייתי להוט אחרי עשן וחפיסות סיגריות עדיין לא מצאו דרכן אל כיסי. תלמידים מבית־ספרי עברו על המדרכה. חשתי צריבה בגרוני והתחלתי לפסוע לכאן ולתת עיני בחלונות־הראנה. לבסוף נכנסתי לסימטה. הדלת היתה פתוחה לרווחה והאם טיאטאה את החצר. לפתע הבחנתי בשולי שמלתה של אודט מרחפים אצל חומת המנזר וחיש נעלמים. דלגתי אחריה. בהגיעי למסעף ראיתי מהלכת בחברתה של אחת מבנות השכנים. ילקוט תפוח תלוי היה בידה ומטה קומתה הצדה. חברתה דיברה בתנועות־ידיים והיא חייכה ונדה בראשה. האטתי צעדי ועקבתי אחריהן מרחוק. הסמטות הלכו ונתרחבו, הלכו ונתישרו, ויכולתי לראותן ממרחק רב. אבל במבואות השוק רבו הולכי־הרגל ואנוס הייתי לתמרן הליכה פתלתלה בתוך דוחק. בין־כה־וכה נקלעתי לתוך חבורה מן הכיתה שלא הניחה לי להמשיך את דרכי. צדודית־פניה המחייכת של אודט עדיין נגהה עלי מבעד להמון הרועש, אבל היא הלכה ורחקה, הלכה וניטשטשה, עד שנעלמה כליל.

אותו בוקר ישבתי בכיתה ולא הקשבתי. קולו של המורה היה לי לזרא; לחשושיהם של חברי לספסל, שברגיל היו מעוררים בי צחוק שאנן, לא עוררו בי אלא שאט־נפש. בהפסקה הראשונה עזבתי את בית־הספר. "המורה לא בא", אמרתי לאמי בכניסתי. עליתי אל הקומה השניה וישבתי אל שולחן־הכתיבה. הוצאתי מכיסי את הכרוז וקראתי שנית. כרוז קצר היה, שאמש קראתיו בהיעלם אחד ומיהרתי לכפות את האור. ביקשתי למצוא בו משהו חדש, ולא מצאתי. רשמתי בראש הדף את התאריך וקמתי אל הארון. היה זה ארגז זעיר מעץ לבן שהתקנתי לו דלת ומנעול. הוא עמד על לוח־שיש של שולחן־תמרוקים ישן מתחת לסולם העץ המוליך אל הגג. בתוכו שמרתי יומנים ומכתבים, ומתחת להם הסתרתי את הכרוזים. שעה ארוכה עמדתי אצל הארון וקראתי את כל האוסף שצברתי. בשובי אל השולחן ביקשתי להעסיק עצמי בקריאה, אך לשווא. חזרתי אל הארון ונטלתי את היומן. "פרק חדש בחיי", כתבתי. אני מתקדם בדרך שהועדתי עצמי ללכת בה". האספר הכל?—תקף עלי הירהור. ואם יעשו חיפוש? נתתי ראשי בכפי ודממתי. שוב לא היה בי רצון לכתוב. השתטחתי על המיטה וביקשתי להביא סדר במחשבותי. הירהרתי באברהם. הוא חייב לבוא. אולי הגיעו אליו תגובות מהפצת הכרוזים? אספר לו בקצרה על ההפצה ולא אזכיר את הנוטר. וכמובן, גם לא את אודט. אבל אם ישמע על מעשי לא תהיה לי ברירה אלא להודות. הוא יצחק. לא, ודאי יכעס. יספר למחמוד, והלה עלול להשמיעני דברי־תוכחה. זרמי דם שטפו אל ראשי וחשתי צביטה בלב. התרוממתי וביקשתי

לשוב אל השולחן, אבל חיש יצאתי מן החדר וירדתי לחצר. אמי ירבה שם והתקינה מעשה-מרקחת. העוזרת ירבה אצל הפתילות במטבח. "אמש חילקו כרוזים בכל הבתים", אמרתי.

שלחה בי אמי מבט ארוך. "שוב כרוזים?"

"את לא שמעת?" פניתי אל העוזרת, שכבר הספיקה לשוטט בשכונה וודאי פיטפטה עם הבריות כדרכה.

היא לא השיבה, ואני חזרתי על שאלתי.

"איזה כרוזים?" אמרה.

"על שביתת פועלי הטבק. המשטרה עצרה את מנהיגי הפועלים".

"צרות. צרות", מילמלה. "וכרוזים מה יכולים להועיל?"

"הממשלה תשחרר אותם. היא מוכרחה לשחרר אותם!"

"מבלבלים לכם את הראש", הוסיפה העוזרת למלמל.

רציתי לספר להן שגם אני חילקתי בבתיים, אך משום-מה נשתהיתי ובינתיים שבו הללו ומשכו בשיחן. נאלמתי והקשבתי לדיבורן בנפש נכאה. שעה ארוכה ישבתי במחיצתן ולא קמתי עד שלא אמרה לי אמי: "אין לך שיעורים?" עליתי שוב לקומה השניה וישבתי אל שולחני. בצדעי חשתי את דופק דמי ומלח נזרה כביכול בעיני.

עד הצהריים לא בא אברהם. סעדתי עם אחי וכעבור שעה יצאתי אל שני תלמידי שבדרום העיר. בתום השיעורים נחפזתי לשוב הביתה. איש לא שאל עלי בעת היעדרי. שעות הערב זחלו בכבדות והרגשה היתה לי שאני קודח. בשעה תשע יצאתי ושוטטתי ברחובות עד אחת-עשרה. בשובי שאלתי את העוזרת אם ביקשני משהו. "גם בלילות אתה רוצה שיבואו אליך!" סנטה בי. ישבתי אל השולחן והאהלתי על המנורה כדי לא להפריע לאמי ולאחותי הישנות. ביקשתי לקרוא בספר השירים הדק שזה יומיים גררתיו עמי, אך חיש סילקתיו מלפני והוצאתי מן המגירה ספר "איגרות נבחרות" של וולטר. פתחתי במקום שמונחת היתה מחברת וערכתי לפני את המילונים. בשעת פיזור-הנפש היה לי התרגום תרופה מהנה ומאלפת כאחת. לשונו של וולטר ומשפטיו הארוכים והמהוקצעים היו לי כאגוז קשה לפיצוח; אבל ככל שהתקדמתי בתרגום הרגשתי שקימעה-קימעה האגוז מסיר את קליפתו ומגלה לעיני עולם קסום. הנאתי הגיעה אותו לילה לדרגת התלהבות משתירגמתי אותו משפט נפלא שנחרט בזכרוני: השור הרתום למחרשה והמוצלף בשוט למען יכפול מאמציו אינו יודע כי השוט והרתמות כאחד עשויים מעורו שלו!

סמוך לאחת קמתי מן השולחן, סחוט אך שבע-רצון; ומשעליתי על משכבי נרדמתי מיד. בבוקר חזרתי על נסיוני לפגוש את אודט. עמדתי במסעף הסמטות וחיכיתי, אך משהופיעה חלשה דעתי והייתי נאלץ להישען אל חומת המנזר. אודט שלחה בי מבט של השתוממות ובמילמול שפתיים השיבה לברכתי. כמה שנאתי את עצמי!

אותו יום שוב לא בא אברהם ושום אות לא קיבלתי. גם למחרת היום לא בא, גם לא בימים שלאחר-כך. הייתי כסהרורי. שעות ארוכות ומיסרות חיכיתי לנקישה בדלת, וכיון שנואשתי הייתי יוצא ומתחקה על הדרכים שבהן הלכו הברי. לא זכורה לי

תקופה שבה התיסרתי בבדידות כבאותם ימים של ניתוק מוחלט. ביום הפגישה הקבוע סרתי לבית־הקהוה, אף־על־פי שלא היה זה נהוג ללכת למקום הפגישה הקבוע בלי לקבל הדעה באותו יום עצמו. מוכרח הייתי לראות משהו מהם. משנכנסתי לאולם הדחוס עמדתי ליד הפתח והשטתי עיני בתוך העשן הסמיך הסוכך על ראשי המסובים. אחר פסעתי אל ירכתי האולם.

המלצר קרב אלי. "את חבריך אתה מחפש?"

"מחמוד לא בא?" שאלתי.

"זה כבר ימים אחדים אינו בא".

הוא תלה בי מבט בוחן. רציתי לשאול אותו על השאר, אך שתקתי. משכתי כיסא וישבתי, והוא הגיש לי כוסית תה. הצמדתי עיני אל הדלת וחיכיתי. ראשי היה כגלגל ואי־משם חדרה אל אזני צפירה ארוכה, ארוכה. לבסוף קמתי ויצאתי. רוחות־שבט טפחו על פני, הצליפו על כף־ידי החשופה. מרחוק התנצנצו אורותיה של הכיכר שמכוניות סבבו סביבה. מאחרי גבי נשרף קולו של הזמר חולה־האהבה. בלבי כבשתי זעקה ודמעות עלו בעיני.

אברהם בלבן: אשה

שני שירים

א

זר אני בעיר הזרה לגופך.
זר בעיר הזרה לגוף
את טופפת קצובות על מרצפת הרחוב.
עולה במדרגות. חוצה את החדר.
קו זרימתך הרך מתפתל
בגלישת מישורים רחבים, בגלי
עמקים דוהרי-חטים-עם-רוח.
את פותחת תריס. פותחת
חלצה שלבשת.
אני חש את עורך בכפות יחפות
על סחפי נחלים.

בגבעות שחומות-שמש.
זר אני בעיר הזרה לגופך.
זר בעיר הזרה לגוף
את טובלת רכות במטה.
נחל מתפתל בין גדות רוחשות עשבים.
ראשך על זרועך הפשוטה.
שערך מכסה את פניך.
זר אני בעיר הזרה לגופך.

ב

מעבר לשלחן היא מדברת אלי.
במלים הדוקות אני עונה.
היא משיבה רכות דבר-מה.
אד רך נושב מבשרה,
אפלולית ירוקה של חיק יער.
אני עונה במלים מדודות.
שרשים קשים זוחלים בי,
רצים בזרועותי.
היא שבה ועונה,
פקעות שדיה רעולות.
כפות ידי רובצות לצדי.
דבר-מה טופח באזני.
שרשים אפלים בחזי.

ז'קלין כהנוב: למוות מיתה כוודרנית (ב)

בחודש הארוך בו גסס אבי במוסד לזקנים חשוכי-מרפא תפסתי מה-רבות המשפחות, מה-רבים הזקנים הגלמודים שהם קרבנות התנאים של המיתה המוודרנית. ייסורי הזקנים ומשפחותיהם, התוצאות של תקופת-חיים מתמשכת לגבי החברה, הפתיעו את כולנו, מה-גם שאין אנו אוהבים להתעכב במחשבתנו על חולי ומוות. אבל מחובתנו לחשוב על בעיות הזיקנה המופלגת מפני שעקב התקדמותה של הטכנולוגיה הרפואית הרי רוב הסידורים החברתיים שלנו לדאגה לזקנים מפגרים במידה אכזרית אחר הדרוש, ורוב האמונות וההנחות התרבותיות שלנו ביחס לחיים ומוות נטרקנו מתוכן.

לא כמומחית אני כותבת את הדברים האלה, אבל אין אדם צריך להיות מומחה כדי שיהיו חבלי-הגסיסה המתמשכים עד לסאדיזם של אהובי-נפשו קרובים להביא עליו חורבן כמעט. נכון יותר לומר שאלפי אנשים רגילים צריכים לשאת בתוצאות של מה ש"מומחים" ו"מחקריהם" מעוללים לכולנו, דברים שעדיין לא למדנו להשתלט עליהם או להסמיכם לסביבה אנושית. אין די בכך שיעשו שימוש בתוצאות המחקר הרפואי לגבי חולים זקנים; שילובם המהודש בחברה הוא שיהיה בגדר התקדמות של ממש, ואפשר גם שאחד הצדדים הנשחתים ביותר של הציביליזציה בת-זמננו הוא המחשבה שההתפתחות הפרועה של המדע והטכנולוגיה, בתלוש מערכים אנושיים ובלי יחס להשפעותיהם על חייהם של בני-אדם, היא בגדר "קידמה". במונחי הוירגון של המדע החברתי השגור עכשיו קיים מצב של מתיחות חריפה בין החוקרים "המרוכזים במחקר ותלושים מן הקהילה" ובין הקהילה האנושית שבה הם פועלים. המושגים המיושנים-לכאורה של סולידאריות, צדקה וחמלה בין בני-אדם, ועצם משלח-היד הנעלה של הרפואה, פינו מקום ל"תהליך" ביורוקרטי אטום-לב שאינו מתחשב כמעט בבני-אדם. החיים עצמם שוב אינם מתת מסתורית הניתנת ונלקחת אלא מזהים אותם במובן החמרני ביותר עם "סחורה" הנצרכת, ומובן שככל אשר ירפו "לצורך" אותה כך ייטב—בין שהמדובר הוא בגלידה או במחלה, בנפלא או בקוויאר.

מסתבר שהתנאים בישראל אינם גרועים ואינם טובים מכפי שהינם בשאר חברות "מפותחות", אבל האמריקאים, ההולנדים והצרפתים יכולים להסתדר בבעיות שלהם—ואם לא, הרי זה עניינם; מה שמתרחש בארץ-ישראל הוא ענייננו במישרים. הוא נוגע לנו באמצעות הורינו, ובאמצעותנו-אנו ישפיע על ילדינו. יתר על כן, רבים מאתנו נוהגים בהתאם לערכי-מורשה יהודיים כגון ערכו של מוות וערכה של קבורה בארץ-ישראל, ומשום כך דווקא הטיפול בזקנים מעורר סלידה שבעתים. בתחילה נחרדתי לנוכח התנאים ששררו בישראל, ועיקר מחשבתי היה איך אפשר יהיה להבטיח כאן טיפול אנושי וטכני משופר. אחר-כך התחלתי לתהות אם יש לנו בכלל

זכות להאריך חייהם של בני-אדם מעבר לגבולות מסוימים, ואם עולה זכות זו על זכותנו לקצרים. "גבולות מסוימים" הוא מושג טעון סכנה, יודעת אני, שהרי מי יחליט היכן הגבולות, ועל דעת מי? לכן אין בידי להעלות כאן אלא רעיונות מקוטעים, אפילו סותרים את עצמם. כותבת אני את הדברים בתקוה שבני-אדם, אנשים רגילים, יתיצבו ביושר-לב בפני הבעיה ויתורו אחר פתרונות אנושיים ורחמניים יותר לתנאי המיתה המודרנית ולא יסתתרו להם סתם מאחרי הכללות חסודות על קדושת החיים, תוך כדי התעלמות מסבלות הזקנים ומן הבעיות הנובעות מאותן שנות-חיים נוספות. אולי טמון איזה פתרון באיזו פשרה בלתי-נוחה, כפוף לאיזון מתמיד בין שתי עמדות שניגוד קטבי ביניהן: מצד אחד, לספק טיפול אנושי משופר כל זמן שעדיין הזקנים מפיקים איזו הנאה מחייהם—ומצד שני, להשלים עם המוות כרע הכרחי במחזור הטבע, להשלים עם העובדה כי "לעפר נשוב", ולא להאריך את חייהם של בני-אדם מהלאה לגקודה מסוימת, שאין איש יחיד יכול להחליט עליה אלא שהחברה בכללותה תוכל לעיין בה מחדש ולהגדירה מחדש. המוות עצמו הוא ענין של פשרות בלתי-נוחות ומשתנות תדיר בין סדר הטבע לסדר התרבות. הטיפול שאנו נותנים לזקנים, לגוססים ולמתים הוא רק צד אחד ביחס ההדדי שפינינו בחברה ובתרבות נתונה, וכמה מן ההנחות של התרבות בה אנו חיים הן הזקוקות להערכה מחודשת; כי הטכנולוגיה הרפואית המאריכה עד אין-קץ את ימי הזיקנה היא עצמה חלק של מצב תרבותי.

אין שום איש יחיד יכול להחליט מתי צריך להפסיק את הטיפול הרפואי באדם חולה ולהקיפו תחת זאת בדאגה אוהבת עם שיניחו לטבע ליטול את הדברים לידינו. אין פתרונות מן המוכן, אין כללים מוסכמים, וכל נסיון של פתרון יכול להיות רק נסיון של פשרה בין הטבע לתרבות, ובטרם תותן לו סמיכות קיבוצית מן הראוי לפחות שידונו בו ביושר לא רק רופאים, עובדים סוציאליים, מנהיגים דתיים ומדיניים, יועצים משפטיים וכלכליים, אלא בני-אדם מן המניין הצריכים לשאת בסבלם של הדברים האלה. לא די שצריכים הזקנים ומשפחותיהם ליצור קבוצות-לחץ להשגת יתר עזרה וטיפול אלא צריך גם לעיין מחדש בהרבה מן המושגים שאנו דבקים בהם אלא ששוב אין אנו חיים על-פיהם. בדיקתן של מטבעות-לשון שגורות יהיה בה כאן מן המאָלף. האם היו בני-אדם אומרים "כל עוד יש חיים יש תקוה" לולא התכוונו לתקוה להחלמה חלקית לפחות? וכלום היו בני-אדם אומרים זאת שעה שהתקוה היחידה הנותרת להם היא להיגרר חדשים על חדשים כפגר חי, אותה רוח-רפאים המרדפת את הפולקלור ועתה היתה למציאות?

כמה עובדות ומספרים

באחד מאותם ספרים עליזים עד-להפחיד המכוונים אל העתיד (ז'ן פ'וראסטייה, 40,000 השעות) נתקלתי במספרים האלה בנוגע לצרפת. בזמן המהפכה הצרפתית היתה תחזית-החיים הממוצעת בין 20 ל-25 שנה, המשך הממוצע של חיי-גישואים היה 18—17 שנים, ופחות משליש מן הוולדות האריכו ימים מעל לגיל 11. רוב

הילדים נתינתו בגיל 14, ורק איש אחד מארבעה הגיע לגיל 45. כיום, בחברות תעשייתיות "מפותחות" ובאלו המקיפות אותן כגון ישראל, תחזית-החיים הממוצעת היא בין 70 ל-80, ובקרוב אפשר שתגיע ל-90, כלומר קרוב לקצה-הגבול האורגאני הממוצע של חיי אדם, שהוא 100 שנה. פירוש הדבר שקרוב לרבע מן האוכלוסיה שלנו יהיו תלויים בעתודות שנצברו על-ידי המשפחות והמוסדות החברתיים בלי שיהיו הם עצמם יצרניים.

כאן מתבקשות מספר שאלות שראוי לתת עליהן את הדעת. כמה יהיה עלינו לשלם בביטוח-זיקנה כדי שיספקו צרכינו כיאות משך 20 או 30 שנים של חיים חסרי-פעילות? האם מבחינה פסיכולוגית רוב בני-האדם עשירותם מספקת להם להאריך ימים כל כך, וכלום כדאי לחיות בבדידות, בשיעמום ובניוון האיומים של רוב בתי-הזקנים? נניח לרגע שהמחקר הרפואי יתרכז עכשיו בהכשרתם של בני-אדם להימנות על כוח-העבודה הפעיל עד גיל שמונים ולמעלה מזה—מה תהיינה תוצאות הדבר לגבי הצעירים הנכנסים לשוק-העבודה בזמן שהאוטומציה מחוללת מהפכה בסולם המקצועות והתעסוקה? כפי הנראה נעשים עתה מחקרים (ראה אצל גורפרט ויגר, "אלוהים והגולם בע"מ", הפרק על "נקודות מסוימות שבהן הקיברנטיקה פולשת לתחום הדת") במגמה להאריך את החיים עד-אין-קץ, ואפילו להגיע לאלמוות. מה תהיינה התוצאות הצפויות לאנושות אם נחיה כולנו, למשל, מאתיים שנים צנועות?

הטבע והתרבות

להלכה החיים נכבדים בעינינו וקדושים הם לנו, אך האם כן הדבר מעבר לגבולות מסוימים המוגדרים הגדרה תרבותית? בדומה לכל שאר היצורים החיים, גם בני-האדם חייבים להרוג כדי לאכול; אין כל דרך אחרת להתקיים, אף לא לצמחונים. אבל אמצעים תרבותיים ריסנו את המין האנושי כדי להגן על אספקת המזון אשר בחשבון אחרון תלוי בה קיומה של כל קבוצת-אנוש. הרבה שבטים של אינדיאנים-אמריקאיים ביקשו מחילה לפני לכתם לציד מרוחות של בעלי-חיים בהזכירם להן שגם החיות הורגות כדי לאכול, ומבטיחים היו שהם, בני-האדם, לא יהרגו למעלה ממה שדרוש להם לעצם מחייתם. אלה הקרויים בפינו "פראים" ידעו את הדיברה של "לא תרצח", וידעו גם שאי-אפשר לשמור עליה במוחלט, כי במחזור-הטבע כולו כל יצור חי הורג כדי לאכול. ה"פרא" ידע שהוא תלוי בטבע והוא חלק ממנו, אבל היה לו גם מצפון, ולכן מצא דרכים לישוב את סדרי הטבע, שהם בעת-זו בעונה-אחת מנוגדים וקרובים זה לזה (החובה להרוג כדי לחיות) עם סדרה של התרבות (לא תרצח), וזאת על-ידי פולחן של כפרה. סדר הטבע עצמו הוא שיווי-משקל בלתי-יציב בין תחרות לשיתוף-פעולה; גזעים של בעלי-חיים אינם משמידים זה את זה ואינם מתרבים עד כדי כך שיחריבו את אספקת המזונות שלהם, ובמובן זה אין האינטלקטואליזציה—במיטבה—אלא עידונו של היצר.

רבים יטענו כאן בועף שלא כך הדבר אצל בני-אדם; חייו של איש הנברא בצלם אלוהים הם דבר של קדושה. אך כלום נקבע הדבר אי-פעם מעבר לגבולות מסוימים

המוגדרים במונחים של תרבות והם משתנים מחברה אחת לזולתה, בהתאם לדפוס המישוג שהיא גותנת לקיומה שלה? כמעט לא היו עוררים על הזכות לקצר את ימיו של אדם אחר כאשר נתנה קבוצת-אנוש סמיכות קיבוצית לדבר במונחי קיומה שלה— הפיזי, הרוחני, או הרעיוני. בכל מלחמה שני הצדדים נאחזים בזכות להגנה-עצמית, ושום צד-לוחם אינו מודה לעולם שהוא התוקפן או שאין עניינו ענין צודק.

הגבולות מצומצמים הרבה יותר שעה שהדברים אמורים ביחיד. ההריגה היא אז רצח, וזכות ההגנה-העצמית מוגבלת למקרים שבהם מאיימים על חיין במישרים. רק רשות הזוכה לסמיכות קיבוצית רשאית לפסוק בדבר חייו או חירותו של הזולת, ומגנוני-ויסות אלה מבטיחים גם את קיומה של הקבוצה.

יש הרבה סוגים של פשרה בין התרבות לטבע, והם נראים שרירותיים מפני שאגב הנסיון לישב אמונות—מוצרים של תרבות—עם חוקי הטבע מנסה התרבות להסוות את חזירתה לסורה. היו חברות שבהן הקריבו את הילודים, ואחרות שבהן הקריבו את הזקנים, כי במשקים של דלות יש לקבוצה האנושית ענין חיוני בשמירה על שוליים של בטחון לעצם קיומה. הנה כך, בהחל החורף של אזור-הקוטב מוציאים האסקימו-סים כמה מן הזקנים למות בשממה הקפואה. שום יחיד לא קיבל את ההחלטה בעצמו; הקבוצה כולה החליטה: תמיד היתה סמיכות קיבוצית נחוצה לחזרה אל סדר הטבע לשם הבטחת הקיום. אין ספק שבעינינו האסקימוסים אכזריים מאד, אבל אנו שוכחים שייסוריו וגסיסתו של האסקימוס הזקן אָרכו כמה שעות ואילו מיתה מודרנית בבית-זקנים נמשכת חדשים על חדשים. במזרח, למשל, על סף המאה הנוכחית, בקרב יהודים שחיו על גבול הרעב, סברה היתה שטיפול רפואי הוא הפרעה חוטאת לרצון האלוהים. הפיקוח על הילודה נחשב עוון פלילי, אבל הרעיון כי גזירה היא מלמעלה מי יחיה ומי ימות שימשו אמצעי גולמני להמעטת הילודה ולקיצוץ משך-החיים הממוצע במשק ירוד עד-לחמלה. בשם הדת ניתן אישור להזנחה.

למעשה יש אפוא קבוצות-אנוש המקצרות את חייהם של בני-אדם כאשר שוליי-הבטחון שלהן ביחס לאספקת המזון מצטמצמים עד כדי סכנה. אבל דווקא מפני שאין ספק שהתרבות משפיעה על הסביבה הטבעית שלנו הרי ההקבלה לכך היא שפאשר שוליים אלה מתרחבים הודות לתנאים מעשה-ידי אדם אותה קבוצה אנושית הנהנית מהם מתעצמת על-ידי שהיא מרבה את הילודה ומאריכה את משך-החיים. חכמת-רפואה אִמפירית התפתחה בעקבות שאר המצאותיו הקדומות של האדם, כגון חקל-אות, גידול בהמות, מכשירים וטכניקה, שהעניקו יתרונות מכריעים לקבוצות של תושבי-קבע ויושבי-עיר.

אך הגיוני הוא הדבר שכל זמן שלמרות השיפור בסיפויים תנאי הקיום עדיין היו תלויים בשערה וצפויים לאיום מתמיד נראו חיי האדם בחינת טוב מוחלט, שפל המרבה בו הרי זה משובח. האמונות שלנו מושרשות בנסיון הזה של אלפי-שנים. למעשה, כמעט אין אנו יודעים מהו משך-החיים ה"טבעי" ליחיד נתון כלשהו, וזאת משום שקבוצות-אנוש שריות בכל מיני צירופים משתנים בין התרבות לטבע. אין אנו יכולים לדעת אם היה איש זה או אחר נשאר בחיים לולא איזה ניתוח קיסרי או

טיפול אנטיביוטי. משך-החיים ה"טבעי" בחברה כלשהי אפשר להגדירו רק כממוצע סטטיסטי. המדע הרפואי, שהוא מוצר-לוואי של התרבות, התפתח במידה עצומה עם צמיחתה של חברת-שפע מערבית, תעשייתית היכולה לכלכל יותר אנשים ולאפשר להם חיים ארוכים יותר, עם שהיא מרחיבה בתמידות את טובות-ההנאה שלה ואת מעגל מפיקיה. האמונות שלנו עוצבו על-ידי כלכלה של מחסור יחסי, שהקדימה בימים רבים את התפוצצות המהפכה התעשייתית והטכנולוגיה, ולכן מדרך-הטבע עדיין הסירוב להאריך חיו של אדם בכל האמצעים האפשריים משול בעינינו כקיצורם הזדוני—כלומר, כמוהו כהרג בעינינו. זהו דבר הגיוני בכלכלת-שפע, שבה אין לכאורה כל יסוד של ממש לשוב אל הטבע ולהגביל את הילודה או את משך-החיים. אך כתוצאה מכך הזקנים בחברות מפותחות מאריכים ימים הרבה יותר ממה שהיה הטבע חייב, בלי שים לב לעובדה שאותן שנות-חיים מוספות גוזרות על הזקנים לעתים קרובות עינויים סאדיסטיים, מה-גם שכיחידים וכחברה אין אנו מוכנים לעשות את הסידורים הנאותים ולהקריב את הקרבנות הדרושים על-מנת לטפל בהם. יש לי ידידים המספרים על הורים זקנים שהתחננו ושיועו שירשו להם למות בשקט, אך בלי רחם ניתחו אותם כדי לזכותם בעוד כמה שבועות של עינויים. ידידה אחת אמריקאית הנשואה לישראלי סיפרה לי על אמא שלה. "היא נמצאת בבית היפה ביותר שבנתה הקהילה היהודית של ניר-יורק, בית בעל ציוד משוכלל מאין כמוהו. אבל אמא גוועת לאט-לאט מרעב מפני שידיה רועדות, ומפני שיש בה פחד שגעונו מהזדהמות אין היא מסכימה לאכול. פשוט אין שם די אחיות להאכיל את החולים. בקרוב יהיה צורך להמציא מכונה אלקטרונית להאכלת זקנים. אז אולי תהיה יד מלאכותית שתתן לזקנים טפיחה של עידוד על ראשם".

בחברות תעשייתיות הרי אפילו כיום מספר הלידות והמיתות ומשך-החיים שבין לידה ומוות, ביחסם לתנאי הקים, מוסיפים להעסיק את הבריות ולהדאיגם תדיר. הרבה חברות מזדקקות כיום לשיטות של פיקוח על הילודה, עם שהפער בין חברות-השפע לחברות הנחשלות והעניות מתרחב והולך. בעוד אשר בראשונות נאלצים זקנים לסבול חבלי-גסיסה שאין להם קץ, הרי באחרות רוב בני-האדם מתעטפים ברעב. אכן, הנהגת מושגים מערביים של היגיינה בעמים נחשלים גרמה נזק רב מתוך שסייעה להתפוצצות האוכלוסיה, משום שלא היו במקביל לכך דאגה או תכנון לפרנסתה של האוכלוסיה הזאת הגדלה. במובן זה הקיום איננו קיום פיזי בלבד אלא הסתגלות לתנאים תרבותיים המאפשרים לקבוצה לעמוד בתחרות במונחים שאותם קובעים ה"מפותחים" ביותר.

אפילו בחברות-שפע מערביות ניצבת, בסופו של חשבון, שאלת הקיום; כדי שיוכלו צעירים "להתקיים" בחברה בעלת אוריינטציה טכנולוגית צריכים הוריהם, או החברה עצמה להשקיע הרבה יותר בחינוכם, על-ידי הטלת מסים. המושג של כושר-תחרות המאפשר לאדם להתקיים ולהחזיק מעמד יש לו חשיבות גורלית, כי אותם שאין להם כושר-תחרות—בין מיעוט, עם מנוצח או לקויי-שכל ובין זקנים-חולים—צפויים להיחשב קטיגוריות תת-אנושיות, אנשים המשופנים במוסדות מיוחדים, או אנשים שחי-

רותם נתונה להגבלות אחרות. ראוי לציין שבארה"ב התארגנו הזקנים בעצמם לקבוצת-לחץ, "ליגת האזרחים הקשישים", וקומץ קטן זה של כוח הועיל יותר מכל המליצות האידיאליסטיות השדופות בדבר כיבוד האדם בהעברת הצעת-החוק לעזרה רפואית, כנגד רצונה של... ההסתדרות הרפואית האמריקאית.

דורות, ממש כמו קבוצות אֶתְנִיּוֹת ומעמדות חברתיים, מקושרים ביניהם על-ידי סולִי-דאריות ותחרות המכוונות לאיזה שיווי-משקל רופף, שבתחילה גורמים תרבותיים חדשים מערערים אותו תדיר ואחרי-כן הם מנסים להשיבו על כנו. עתה עומדים אנו באחת התקופות החמורות האלו של משבר חריף.

השיטות המודרניות של הייצור התעשייתי הגבירו את ההתנגשות היסודית בין הטבע לתרבות, דווקא משום שנתמעטה התלות הישרה של אספקת המזון שלנו בטבע. מגדלים עופות ובהמות בכמויות עצומות כדי לספק לנו חלבונים, ואין בנו הרגשה שאנו חייבים איזו התנצלות לבעלי-חיים הולכי על-שתיים או הולכי על-ארבע על כי שחטנו אותם, כי רק לסיפוק צרכינו "ייצרו" אותם. התרבות, שהיא המצאה שלנו, תיוכה בינינו ובין עולם-הכֹּרֶחַ, שכן מצויים בידינו האמצעים הטכנולוגיים ליצר כמויות גדולות הרבה יותר מכפי יכלתו של הטבע בעצמו. במקביל לכך נתמעטה הסולידאריות שלנו עם מלכות הטבע. איזה נהג של מכונית מאַט מהירותו כדי שלא לדרוס אותם כלבים וחתולים תועים שמעיהם שפוכים על הכבישים? אנחנו סובלים את קיומם כל עוד אינו מפריע לנו, ואנו אדישים לגמרי לאורח מיתתם המביש.

במובנים הרבה, כך הדין גם לגבי זקנים. הם "הכלבים הנדרסים"—או אולי השעירים לעזאזל—של הציביליזציה המודרנית. ממש כמו שעם השפע החדש שלנו נעלמה סולידאריות מסוימת בין האדם לטבע, כך גם נעלמה הסולידאריות בין הדורות, אף כי על-פני השטח הארכתם המלאכותית של החיים מכוונת לעורר את הרושם ההפוך. אבל הטיפול הניתן הוא טיפול טכני, לא אנושי. אנו מכפרים במחיר הרגשי והכספי הנמוך ביותר שבגדר האפשר. כביכול אומרים אנו: "צאו וראו כמה אנחנו בני-תרבות, כמה אנחנו נוהגים כבוד בחיים; אנו מטפלים בחורבות-אדם אלו". אוראז יכולים אנו להעמיד פנים ש"בעלי-מוסר" הננו והחיים "קודש" בעינינו.

עם שאנו משתלטים על הטבע וכופים אותו לשרת את צרכינו מתקוממים אנו, בגאווה תנו כי רבה, על מציאות המות, באשר היא מזכירה לנו שבסופו של דבר עדיין הטבע פוסק, שאין אנחנו—על-כל-פנים, לפי-שעה—בני-אלים הרודים בארץ ובחלל החיצון אלא סתם יצורים הנולדים, מתרבים ומתים ככל זולתם. אבל בתוך כך אנו מאריכים באורח מלאכותי את ימי הזיקנה, אולי בדרך חילול-שם-שמיים, ועם זאת גם בזים אנו לה ומעלים אנו את הנעורים לדרגת אידיאל. בחברות המסורתיות מכבדים היו את הזקנים משום שסימלו את הצבר נסיונה של הקבוצה, אך כיום יודע כל ילד על טילי-חלל יותר מסבא שלו והוא חש בעמום שהאדם קנה לו הרבה מן הסגולות שיוחסו לשעבר לאלהות—כגון הכוח הכלי-יכול של האנרגיה האטומית, או הכוח המצוי-בפל של מערכות-תקשורת מודרניות. כל ילד חש שאם יקבל את מושגי הטוב-והרע של סבו ישתייך לקבוצת-האדם המפגרות והנחשלות. איך יוכל אפוא לנהוג כבוד בזקנים

הפושלים שאך ממשיכים הם בחייהם עד בלי די. הצעירים יכולים רק להיחרד עד-למעמקיהם בתפסם מתוך ספק-הכרה כי לכך יגיעו גם הם, אבל הערכים האפקטיביים—כגון ענוה, חמלה, אהבה, סולידאריות משפחתית וקבוצתית—שיוכלו לעזור להם להשלים עם ממשות המוות, וכן גם הקשרים המקשרים בין הדורות, כל אלה הם ערכים שספק אם התרבות המודרנית מדגישה אותם—אלא בימי מלחמה כמובן.

החטיבות החברתיות העתיקות שקישרו בין הדורות הוחלשו על-ידי אידיאולוגיות המגדירות בני-אדם במונחים של המונים שיחידותיהם ניתנות להמרה הדדית—הפועל, הצרכן, המפלגה, תנועת-הנוער—וככל שקל יותר לנהל בתוכם את בני-הנעורים כך מרוממים אותם יותר לדרגת אידיאל. את המתים זוכרים ומכבדים במידה שנפלו קרבנות לטבח המוני—כמו ב-11 בנובמבר, או ביום-השואה—או בשעה שהביאו חורבן על אנשים כה רבים עד שהם ראויים למאוזוליאון-ענק.

איך יכולים הצעירים לנהוג בחיים, או בזקנים, כבוד החורג מן החזרה המילולית על כמה מליצות המצילות את מצפונם במחיר-מיזער שעה שהם מקבלים את הרושם כי דור חדש הם שקם כמעט מאליו ושונה מן הקצה אל הקצה בחסדה של אידיאולוגיה? בישראל, למשל, גברה הנטייה לחלק את החיים לקבוצות-גיל, מגן-הילדים ועד מושב-הזקנים, כולל תנועת-הנוער, וכל קבוצה נוטה לגדור עצמה במוסד ה"מתאים", עד שתחושת האדם החי את משך-חיו מתוך זיקה לאנשים אחרים נתרופפה מאד. בתי-הספר שלנו לימדו את הילדים לראות בהוריהם שהם "עולים חדשים" גזע נחות, וככל שהוסיפו אנשים זקנים להגיע לארץ-ישראל התלוננו צעירינו לעתים קרובות שהארץ הופכת להיות מושב-זקנים—בלי שיהיה להם, כמובן, מושג קל-שבקלים מה טיבם של אותם ייסורי-גסיסה המתמשכים עד-איך-קץ ב"בתי-הזקנים" שלנו. אם עדיין מאמינים אנו בכבוד האדם, ובכבוד הורים, הרי עלינו למחות נגד הרבה מן הערכים-כביכול המוחדרים בילדים, ולשקול אם אמנם כדאי להיות יותר ויותר שעה שהזיקנה נחשבת ראויה לבוז וקלס.

כלום לא נוכל לנסות לפחות ליצור קהילת-אנוש אשר בה יש בין הדורות קשרי-סולידאריות שבמונחים של תרבות ידמו למחזור-הטבע, שבתוכו הזרע הנובט "זוכר" את הפרח המת? קהילת-אנוש אשר בה ה"לעפר תשוב" מתקבל אמנם כסדרו הנחרץ של הטבע, אלא שהאדם כאיכות מכובד בה יותר מן החיים ה"מעובדים" ככמות של תהליך ביו-כימי ל"צריכה". רוצה לומר: ציבור שיעניק לזקנים טיפול של אהבה, במונחים אנושיים, ולא יאריך סתם את חבלי-גסיסתם.

חובה עלינו לתת את הדעת לפער שבין הסביבה התרבותית הממשית שלנו ובין צורת תגובתנו עליה. אולי ראוי שנפחית את הכמות למען יוכל בן-האדם להיות שוב לאיכות—איש חי בתוך קהילה שאליה הוא שייך. קיצוץ הילודה וקיצוץו של משך-החיים הממוצע אולי יהיו דבר בלתי-אנושי פחות מהפצצות מרופזות, מלחמה אטור-מית—ובתי-זקנים.

כל כמה ששינוי החברות המודרניות את תנאי הקיום, עדיין הן תלויות בטבע וחייבות להתפשר אתו מבחינה תרבותית. והנה, במונחים של תרבות, השאלה אם זכאים אנו

להאריך חבלי-גסיסה ולהשפיל את בן-האדם בשעה שהטכנולוגיה הרפואית חוללה תמורה קיצונית כל-כך בתנאי הקיום היא שאלה מוסרית ומיטאפיזית שעלינו להביט בה עין-בעין. הכדאי להוסיף סכום זה של סבלות-אנוש שעה שאין תקוה להחלמה, שעה שהאדם הוא הנותן—או המכריח לקחת—מה שהיו אלוהים או הטבע נוטלים? הטענה הרוחנית בדבר ערכו של הסבל, ספק אם יש בה הגיון. כשאנו רואים איש זקן מצוות מפאב משך שבועות או חדשים, או שוכב בלי הכרה ונושם מתוך שפופרות, או "מתאושש" עד כדי כך שמצבו מדפאף והוא מביע בגימגום את צערו על שלא קם בו אומץ-הלב לטרוף את נפשו בכפו—אם דבר זה מוסיף "עושר רוחני" הרי שתפיסת-החיים שלנו היא סאדיסטית במהותה, כי אם החיים טובים הינם, או צריכים להיות טובים, הרי לא רק לסבל ניתנו אלא גם להנאה.

אין זה סותר את המוסר שתהיינה חברות מודרניות בודקות איזה חלק מן ההכנסה הלאומית יש בכוונתן להקדיש לחינוך, חימוש, בנייני-פאר, פיתוח, מחקר, מלחמה—וטיפול בזקנים. אם, נניח, אומרים אנו להוציא רק 0.5% מתקציבנו לזקנים, וסכום זה מבטיח דאגה רק לחמש שנים אחרי גיל הגימלאות, הרי שטות פלילית היא להאריך חייהם של בני-אדם בלי סידורים נאותים שיאפשרו להם לחיות חיים נוחים ונעימים ככל האפשר. אין כל בושה באומד המחיר הכספי של "מיבצע זיקנה", אבל חרפה היא להירתע מן המחיר תוך כדי העמדת-פנים שהחיים הם קודש, שהאדם נברא בצלם-אלוהים, ושהזקנים ראויים ל"כבוד הורים". וחשוב יותר מזה, מעבר לצד הכספי, הוא הצורך לעיין בכמות האהבה והדאגה שמוכן האדם להקדיש לזקנים.

הואיל והאתיקה שלנו עודה מעצבת את רגשותינו, הרי אולי בפרשנו מחדש את הערכים האתיים בתחולתם על התנאים המודרניים של זיקנה ומוות נוכל לעיין מחדש, במיזעור-הסכנה, בקווי-המדיניות שלנו ולתקן את עמדותינו. חייבת הקהילה לכבד את האדם ולא סתם לשמר תהליך מואט של רקבון החומר, וככל אשר יקשה להעריך אדם בתקופה של תרבות המונית הרי אולי דווקא על-ידי טיפול אנושי בבני-אדם נוכל להדוף במירב ההצלחה את הסגות-הגבול של הטכנולוגיה ואת הדה-הומאניזציה הנובעת ממנה ומשחיתה את כולנו.

האדם והקהילה

אין לי הגדרה לאדם אלא זו שהוא רואה עצמו בחינת אדם, והוא סובל כאשר בעיני זולתו הוא חדל מהיות אדם בעל תכונות אישיות, פרשת-חיים, רקע חברתי ורשת של יחסים אנושיים. יכול אדם לקבל החלטות גורליות ביחס לחייו. אף איש זקן אינו בוחר מרצונו לסיים את חייו במושבי-זקנים. זוהי החלטה שאחרים מקבלים בשבילו. אדם יש לו שם, אבל בבתי-זקנים הכינויים "סבא" ו"סבתא" חלים בדרך-כלל על הכל. אפילו בזיקנתו, אדם הוא מי ששייך היה פעם לקהילת-אנוש והוא זכור לה, וכך בעצם היו גם המתים. זוכרת אני שסבתי היתה מספרת לי שמדי-שנה היו הנשים והטף הולכים באביב בימי-ששי לבית-הקברות היהודי בתוניס "לארוח לחברה עם המתים". "הוי איך בכינו ומרטנו את לחיינו!" היתה אומרת. "אחר-כך היינו מתישבות בין

הקברים ומוציאות את כל דברי-המאכל הטובים שהבאנו אתנו ומפטטות וצוחקות, בעוד הילדים משחקים במחבואים בין המצבות. כשהיינו נעצרות אצל הדוד פראג'י זכרנו תמיד את השירים המצחיקים שהיה מחבר לחתונות.

המתים הללו היו חלק מקהילה חיה, פשוטי-עם, אבל מיתתם לא היתה אלמונית, והזיכרון היה מקשר בין הדורות. כיום אולי הנולדים רבים כל-כך עד ששוב אין אנו מכבדים את החיים ואין אנו זוכרים את המתים. ועם זאת הרי אנשים פשוטים, אפילו בארץ-הגירה חדשה כארצנו, דומה כי חי בהם רגש עז הרבה יותר ליחס הזה של האדם לקהילה מאשר בקרב המוסדות ה"מוסמכים".

אבי, למשל, אף כי בגיל קשיש בא לישראל, קנה לו ידידים בשכונתו. נהנה היה ללכת לבית-קפה קטן שבו היה הדוור, פועלי-הבנין, השרברב ומובילי-הגז שוהים להפסקת-הצהריים. נהנה היה להקשיב לשיחותיהם, והם העריכו את סיפוריו על המזרח המופר לו, והואיל וכמעט לא ידע את העברית של ימינו מזדמן היה תמיד מישהו שיתרגם מערבית לעברית וליידיש. כשהיה אבי ב"בית-מרים" ביקשו רוב הידידים האלה לבקרו, אך אני אמרתי להם שאין הוא רוצה בביקורים בבית-החולים. מובילי-הגז הצטער לשמוע זאת ואמר לי: "יודעת את מה הייתי אני עושה על מקום העיריה, הסוכנות היהודית, קופת-חולים וכל אלה? ובכן, ראי, הנה כאן בשכונה יש שני בתי-אבות וגן גדול ביניהם. האם לא היו יכולים לבנות אגף נוסף לעוד עשרה או שנים-עשר איש, למשל, בשביל כל המקרים בשכונה הזקוקים לטיפול מקצועי? מעבר לרחוב יש סניף של קופת-חולים, שבו יוכלו הרופאים לקבל את החולים הזקנים. אבל בגיל הזה, במצב הזה, זקוקים בני-אדם יותר מכל לחברה, להרגיש בחיים סביבם. הזקנים לא היו חשים עצמם מנותקים כל-כך מן החיים אילו הוסיפו לגור באותה סביבה, כשהם מוקפים קרובים וידידים. אפשר היה להחזיר אותם הביתה כאשר חל שיפור במצבם. הקרע לא היה אז חמור כל-כך, כמו עונש... ובימים-עברו גם היה לכל כפר בית-קברות משלו, ממש כמו בית-ספר ומשרד-דואר משלו. היה זה מרגיע לדעת ששם תישאר, קרוב לאנשים שאֵתם חיית. יישובים עניים ביותר יכולים לעמוד בכך. רק עשירים אינם יכולים".

צדק מובילי-הגז. קהילה מתגבשת בסביבה זו שעיקרה שיכונים של "עולים חדשים", והיא צומחת עם השנים, עם הסחף של זכרונות משותפים, וזאת למרות הניידות המוגברת של בני-האדם בימינו. הטיפול בזקנים בקהילה שבה גרו הוא יקר יותר, אבל אנושי יותר. באותו בית-אבות בו התגוררו הורי היו שני מקרים נואשים הרבה יותר מזה של אבי. היתה שם זקנה אחת משותקת, בלא נפש אחת קרובה בעולם כולו. לאחר מערכה עם העיריה, שלא נמצא לה תקציב למקרים מעין אלה זמן רב לפני תום שנת-התקציב, השיגה העובדת הסוציאלית האחראית שתבוא מטפלת שעתיים ביום לנקות אותה, לבשל משהו בשבילה, ולהאכילה. המקרה השני היה זה של זקן סנילי שבהתקפות של חמת-זעם היה מרביץ באשתו בכל הכוח שיכול לאזור. הוא מת בטרם תוכל העיריה לשכנו במעון, ואנשים בשכונה העירו במרירות: "במותו עוד הספיק לחסוך קצת כסף לממשלה".

טיפול אנושי ולא סתם טכני בזקנים—ואם אפשר: בתוך הקהילה בה הם חיים—לא יהיה חסר־טעם כל־כך. במקרה של אבי ביקש הרופא צילום־רנטגן, לאחר שאיבחו שבר בירכיים. מצוידים ב"פתק" שאי־אפשר־בלעדיו הובלנו אותו באמבולנס של מגן־דוד־אדום לבית־החולים איכילוב, שבעינינו הפך להיות התגלמותה של הרפואה הביורוקרטית. חדר מקרי־האסון קטן הוא ביחס למספר המקרים שבהם הוא מטפל, ודחקותו מזעזעת עוד יותר כאשר משווים אותה לדונמים של אולמות ומסדרונות עז־רושם ומצופי־שיש שבהם צריכים בני־אדם לעבור כדי להשיג את הניירות השונים הנחוצים להם. מחדר מקרי־האסון מעבירים את החולים לטיפול או לפעמים ל"מיון" סתם. עשרות חולים, רבים מהם על אלונקות, מחכים עד שיבוא תורם לצילום־רנטגן במסדרון שבחורף מנשבת בו רוח־פרצים קרה מבעד לדלתות הנחבטות בקול שאון. אם הוציאו כסף כה רב אולי אפשר היה להוציא רב עוד מעט על דלתות־בקרה אלקטרוניות, כמו בסופרמארקטים ובבנקים—אבל דומה כי נוחתם של החולים רק לעתים רחוקות היא שיקול ראשון־במעלה. כאשר הוחזר אבא ממחלקת הרנטגן לחדר מקרי־האסון אישר רופא מוטרד וחפוז כי אכן שתי ירכיו שבורות, אמר שאין מה לעשות, ונתן עוד "פתק" הדורש להחזיר את החולה כעבור חודש ימים לצורך תצלום־רנטגן נוסף, כדי לראות איך גרפאו השברים לאחר חודש של חוסר־תנועה. אבא לא נתקבל לאגף־השיקום, ואנו גם לא קיבלנו שום הוראות איך לטפל בו. הוציאו אותו על אלונקתו לאולם־הפניסה, ולמעלה משעה חיפינו עד שיבוא האמבולנס ויסיע אותו הביתה. תצלום הרנטגן תויק בתיקים, שבהם מטפלים כראוי. אבל מה בצע בתצלום־רנטגן אם כל הטיפול בחולה אחרי־כן מתבטא רק בטיפול בתיקו?

אפשר אפילו שכל אותן גרירות, משיכות, דחיפות והרמות של זקן נפחד ותשוש־כוח מחמירות את מצבו הכללי. תצלום־רנטגן מועיל לקביעת אבחנה, אבל רק אם בא טיפול בעקבותיו. מוסכם הוא בדרך־כלל ששברים אצל זקנים יש בהם סכנת־מוות, ובכן מה טעם להעמידם במסה זו אם אין מה לעשות? בעצם הרי זה בזיון האדם. מה־שונה היה הדבר, ועד־מה מועיל היה יותר במונחים אנושיים, אילו היתה מרפאה מקומית קטנה ובה אחות מאומנת שהיתה עוזרת לנו לטפל בחולה שלנו בבית, או אילו יכולנו לעזור לה לטפל במרפאה. יש, למשל, שיטות להרמתם ולהפיכתם של חולים שאינם יכולים לזוז, ויהיה זה מועיל הרבה יותר אם ילמדו את המטפלים בחולים מעין אלה להשתמש באותן שיטות תחת שיעשו תצלום־רנטגן ויטיקו אותם לדור־יבוא.

מתפארים אנו לעתים קרובות שהחוקים הראשונים לבטחון סוציאלי מצויים בתנ"ך, אך אף־על־פי שאנו מתימרים להיות סוציאליסטים החדורים ערכים של הומאניזם יהודי, דומה כי מקבלים אנו כמה מן הצדדים הגרועים ביותר של הטכנולוגיה הארגונית האמריקאית בלי לזפות ביעילותה. ואולם מתוך המסורת התרבותית שלנו, של המקום הזה, נוכל לגלות כוח־יוצר גדול יותר, אפילו בשימושה של טכנולוגיה ובטיפול בזקנים. בימים עברו היו הבריות, במיוחד במזרח, היים במשפחות "מורחבות"

מלוכדות, לעתים קרובות באותה סביבה עצמה. הרבה מבני המשפחה היו מתחלפים, ביניהם בטיפול בחולים הרתוקים למיטתם, והנטל לא העיק כל־כך על האחראים הראשיים לטיפול בהם. עכשיו רוב המשפחות מתגוררות בדירות קטנות ופזורות בהרבה ערים או ארצות. הסולידאריות המשפחתית הישנה, על העידוד שהביאה עמה, היתה למעשה כלא־היתה, בלי שימצאו השירותים הסוציו־רפואיים שלנו משהו שיוכל להשתוות לה. ועם זאת הרי דווקא לכך היו צריכים לחתור, לכבד את האדם הן בדמות החולה הוקן הן בדמות המשפחה.

בכמה וכמה דרכים הטיפול בזקנים וחבלי־גיסתם המתמשכים שוחקים את האישיות, ואותו חוש הטבוע בנו לכבוד־העצמי של האדם דין שיפעל לא רק לגבי הזקנים אלא גם לגבי המטפלים בהם. רק יצורי־אנוש יוצאים־מגדר־הרגיל יכולים לחיות בסמוך להתנוונת פיזית ולסבל נפשי מעין אלה בלי שייחרדו עד־למעמקיהם. אם אין אדם נעשה קשוי ושווה־נפש, סופו שתשתנה עצם תפיסת־המציאות שלו. משך חדשים על חדשים לא יכולתי לראות אלא חלאים ורקב ולהריח מק ומסוס בלבד, והאביב, אף גם החיים עצמם, דומה היה כי הם שקר איום כדי־כך שלכאורה לא היה טעם עוד להוסיף לחיות.

פעם אחת כשהסיעני שמעון, המנהל של בית־מרים, בחזרה לתל־אביב, אמרתי לו: "אינני יכולה להשתחרר מן המראות שלנגד עיני. נדמה כאילו שום דבר לא יוכל להיות שקול כנגדם. איך אתה והאחיות ממשיכים בזה, יום־יום, בלי להישבר?" "לעולם אין מתרגלים", השיב שמעון. "אני מנסה, למשל, שלא לספור את החולים שלנו מעולם. יש לי אמונה תפלה בענין זה. כשאני חייב לספור אותם..." הוא צרד באצבעותיו, "אחד נעלם. ואין לנו די פנאי לחיות דברים אחרים בחיים שימצאו לנו פיצוי על כל הסבל שבו אנו מטפלים כאן. אני עובד בין שתיים־עשרה לשש־עשרה שעות ביממה. אני מבטיח לך שעד שמגיעה שעתִי לצאת לחופשה הריני זקוק לה מאוד. וחץ מזה, לא קל למצוא אנשים המוכנים לעבוד עם חולים כרוניים וזקנים. החולים האלה זקוקים לפחות לשש שעות טיפול ביום. כשאחדים מן העובדים עוזבים, עלינו למלא את מקומם כמיטב יכולתנו—אך למרות כל המאמצים אין אנו יכולים לתת אז לחולים מה שנחוץ להם, גם לא להשיג עובדים מן הסוג שהיינו רוצים לקבל. כמה מן האחיות שלנו הן יוצאות־מן־הכלל, אבל אי־אפשר להאשים את רוב אלה שעושים עבודה ממין זה אם בעיניהם אין היא אלא עבודה סתם".

יכולתי להבין שהרוב אינם יכולים לעשות את המלאכה אלא אם כן יקשיחו לב וייאטמו מרגש. המפתיע היה דווקא מה רבות האחיות שהצליחו להישאר אנושיות, שהתקשרו אל אחדים מן החולים ודאבו על פטירתם. נקל היה לי פיי־כמה להבין שאחדות הקשיחו לב הואיל ואני עצמי הצלחתי לשאת בנטל החדשים הלל ורק הודות לשימוש מופלג בסמי־הרגעה. כשאדם עד לתהליך אטי זה של התפוררות וריקבון נשחת משהו ביחסו אל החיים, אולי לעולם־ועד, רק מפני שלפתע הוא תופס כי מיתה "טבעית" היא דבר ששוב אי־אפשר לסמוך עליו.

אנשים אשר להם הורים זקנים במעון הם מעין אגודה חשאית—ואם גם אגודה

שהיא חסרת-ישע לעומת הביורוקרטיה הטכנו-רפואית המצויה-בכל-ואחד מנושאי שיחתם העיקריים הוא אם צריך או לא צריך להתאבד לפני שמגיעים לסוף מעין זה, ומתי יש לעשות זאת? אם אדם שדעתו צלולה עליו בתכלית ישאיר הוראות שלאחר גיל מסוים לא יתנו לו טיפול רפואי ויניחו לו למות במהירות ובאפס-מכאוב ככל האפשר, הרי מבחינה משפטית יהיה הדבר בטל-ומבוטל. אבל אם אין לאדם זכות לשים קץ לחייו, מה הרשות לרופאים, מוסדות-סעד, חוקרים ומפעלי-תרופות לשים להם קץ למעשה, בלי הסכמתו של הנוגע בדבר, ובלי התחשב בהשפעותיהם של האינטרסים המדעיים-והכלכליים-האלה על חייהם של בני-אדם? "מומחים" אומרים שהכל חפצים להאריך ימים ומתיראים מפני המוות, אך אולי הטכניקות והסמים החדשים האלה מאריכים גם את מורא-המוות. הרצון לנוח הוא אולי טבעי ולגיטימי במסיבות מסוימות לא-פחות מן הרצון לחיות, והביטוי "לנוח בשלום" משקף עמדה זו. מה אנו יודעים על כך באמת? אולי תקופתנו המרופזת-במחקר יכולה לברר מה הרגשתם של אלה הנדונים למיתה מודרנית, ושל החוזים בתהליך האיום הזה, לגבי אותו ענין.

לדבר אחד שמתי לב: זקנים אוהבים את המראה והקול של ילדים קטנים, משל כאילו נחוצה להם ההבטחה שהחיים נמשכים עם שחייהם האישיים שלהם הולכים הלוך וחסור, ודומה כי דבר זה טבעי לא-פחות ממורא המוות. בבת-זקנים, כאשר הללו מקבלים טיפול מבחינה טכנית אך מנותקים מן החיים, עשוי מורא זה להתמשך עד כדי אכזריות.

בהקשר הישראלי המיוחד שלנו יש לתת את הדעת על עוד צדדים בשחיקת מושג האדם והכבוד-העצמי של האדם. לאחר קבורתו של אבי עשינו את הסידורים הנחוצים להקמת המצבה. אבא היה קשור קשר עמוק למסורת היהודית, אף כי מעולם לא היה אדוק. לכן דומה היה כי מן הדין שיחרטו את התאריכים של לידתו ופטירתו בספרות עברית ורומיות על מצבתו. אבל החורט אמר לנו שלעולם לא יקבל מן החברא-קדישא רשות לתאריכים לפי הלוח הנוצרי, ויש לחרוט רק את התאריך ה"עברי". הוא אמר לנו ש"כמה עולים חדשים מרומניה היו מוכנים לשלם 5.000 ל"י כדי לראות תאריך האומר להם משהו, אבל לא היתה ברירה". העירותי שבבתי-קברות אחרים בישראל ראיתי ספרות רומיות, כמו למשל על מצבות משנות ה-80 למאה שעברה בזכרון-יעקב, ובכן למה לא יהיה הדבר מותר בחולון של 1966? ההסבר של החורט היה שכאשר נכנסו המפלגות הדתיות לקואליציה העירונית היה זה אחד הוויתורים שהשיגו תמורת שיתוף-הפעולה שלהם.

ובכן, לא הייתי מוכנה לריב בדבר זכויות-האזרח על קברו של אבי וקיבלתי את הדין. בכל-זאת נראה לי כי הסכם מסוג זה יש בו משום פגיעה בזכויות-היסוד של בני-אדם מצד המפלגות הלא-דתיות השולטות בקואליציה העירונית, כי בקלות יתירה ויתרו לתועלתן הפוליטית שלהן ואילו הציבור הרחב כמעט ואינו חש בכך. כשלעצמי הייתי מכבדת הרבה יותר את הדת כפי שהיא נוהגת בישראל אילו דאגו הדתיים לבני-אדם ולכבודו של האדם בעודם חיים ולא לשיגרות של פולחן לגבי פגרים.

אותם גדול־ידת שמיחו בקול־קולות בצורה חשוכה כל־כך נגד ניתוח־מתים מעולם לא ניסו, ככל שידיעתי מגעת, להגן על הכבוד־העצמי המהותי של האדם, להגדיר מהם החיים, באיזה תנאים רשאים רופאים להתערב כדי להציל נפש, ובאיזה תנאים תהיה התערבות מעין זו סתם סאדיזם וחילול־השם. הם לא הניעו את החברה שלנו להתיצב לנוכח ערכיה המוצהרים ולפרשם מחדש. לא שמעתי מפייהם זעקה גדולה נגד הבזיונות הפפויים על הזקנים, כשם שלא שמעתי את שר־הסעד הדתי שלנו יוצא חוצץ בתוך ממשלת־הקואליציה למען הקצבת סכומים נאותים לטפל בחולים ובזקנים בתנאים הנותנים כבוד לאדם, שנברא בצלם אלוהים. ספק בידי אם המימסד הדתי מסוגל לתת ל"ערכים" שלנו תוכן אנושי מוחשי יותר מן המימסד המדעי או הפוליטי. כולם נמנים על כוחות ה"סדר" והסטאטוס־קוו. אבל אם נבדוק אנחנו כעם את הערכים האלה מחדש, ונגלה התנגדות לפלישותיה של תרבות־המונים מסואבת והייררכיה שלטונית־ביורוקרטית לתוך חיינו—בתוך השאר, על־ידי שנדרוש טיפול אנושי טוב יותר בזקנים שלנו ויחס של כבוד לגוועים ולמתים—אראו באמת ניפח חיים חדשים לתוך הקליפה הישנה של אמונותינו, נהיה נאמנים לעצמנו, ואולי בפועל־ממש נהיה מהפכנים.

לדוגמה: לפני חדשים אחדים נקלעתי לאחד הדיונים שנערכו בבית־הספר לעובדים סוציאליים על־שם ברוואלד באוניברסיטה העברית, במסגרת סימפוזיון על "השירותים הסוציאליים והאוניברסיטה". במחיר רב הובאו מלומדים גדולים מרחבי העולם כולו להשמיע הרצאות, ומתוך הומור בלתי־מודע ואם גם מחריד קראו לאנשים הזקוקים לעזרתם של מוסדות־סעד "לקוחות"—"לקוחות" שאין להם כסף, שאינם יכולים אלא "לקנות" מה שמוכרים להם. אין זה מפתיע שבני־אדם באשר הם הושטו מהגדרתו של הסימפוזיון ומדיוניו. אילו הוזמנו אחדים מן ה"לקוחות" הללו להגיד את אשר עם לבם כי אז היתה עצרת המלומדים יכולה "לקנות" מהם דבר אחד או שנים. הנואמים־הכוכבים הסתלקו להם מן המקום במכונית־פאר, ואף לא הציצו במטאטא הזקן והבלה—ה"לקוח" שלהם, להלכה—שעמד תחת הפרוזה הגדולה בדבר "השירותים הסוציאליים והאוניברסיטה" והביט בהם בהסתלקם. אולי חשב המטאטא הזה כמוני שבממון שהוציאו על הסימפוזיון המהודר הזה אפשר היה להציל הרבה אנשים בשעה של דחקות נואשת. ככל שאני זוכרת את המוסר המעשי של היהדות, חייב אדם להפריש מעשר מהכנסתו לעניים. בהקשר המודרני יהיה פירוש הדבר, ליחיד, מעשר לפני ניפוי המס, ולגבי המדינה—מעשר מתקציבה של המדינה (אגב קיצוצן של הוצאות־פאר מיותרות עד למיזער). הגשמתו של כלל זה בחיי־המעשה תהיה המהפכה הגדולה של התקופה המודרנית, מהפכה מוסרית ולא דווקא רעיונית.

המצב בישראל ותקנתו

כאמור, התנאים השוררים בישראל ביהס לזקנים אינם גרועים יותר מאשר במקומות אחרים, אבל אין להשלים אתם יותר בשל כך. גם כאן, על־ידי שהיא מאריכה את משך־החיים, הפתיעה הטכנולוגיה הרפואית את מוסדותינו, ואין זה קל כל־עיקר

למצוא פתרונות של חסד לבעיות הכרוכות בכך—או לממן אותם. אף־על־פי־כן יש תנאים שהם מיוחדים לארץ הזאת, שהיא בחלקה הגדול חברה של מהגרים חדשים, שרבים מן הנמנים עליה איבדו את כל העתודות או החסכוניות שהכינו להם לעת־זיקנה. אבל הבעיה איננה בראש־וראשונה בעיה של הגירה. דומה כי פשוט אין די אמצעים כספיים, או די מוסדות, לא בקופת־חולים, לא ב"מלבן" ולא בשירותים העירוניים שלנו, לטפל בכל אלה הזקוקים לטיפול־אחות מלא. מקום שעד לפני שנים אחדות נעשו סידורים בשביל כמה מאות מקרים יש לעשותם עכשיו בשביל אלפים, והמוסדות והחוקים הסוציאליים שלנו רק מתחילים עכשיו להדביק את העובדות. הזקנים ה"עודפים" נשפכים למעונות פרטיים, שמחירי האישפוז בהם נעים בין 14 ל־30 ל"י ביום, והפחות יקרים אינם מן הגרועים דווקא. אכן, בהשוואה למחיר של פנסיון בינוני מפליא הדבר שאחדים מן המעונות האלה מצליחים להעניק טיפול טוב־ביחס. אבל אפילו 14 ל"י ביום הוא מחיר שרוב המשפחות בישראל אינן יכולות לעמוד בו, והלחץ על תקציבי המשפחות, בפרט המטופלות בילדים, קשה הוא מנשוא לדור־הביניים, הנקרע בין מה שהוא חב לילדיו לפי הרגשתו ובין מה שמגיע להורים זקנים, ולעתים קרובות התוצאה היא שנברוזה של חרדה ורגשות־אשם שוחקים את השנים שעדיין היו צריכות להיות שנים שוקקות פעילות ויצירה. שלטונות־המס שלנו מפירים בניפוי שנתי של 600 ל"י בשנה לטיפול בהורים זקנים, ואין הם מתעניינים אף־כהוא־זה אם זקוקים הללו לאישפוז לתקופה ממושכת. הוצאה זו מסתכמת במוצע ב־5 עד 6 אלפי ל"י בשנה. יש להעניק הקלות מס לאנשים התומכים בהורים זקנים שהם חולים כרוניים הזקוקים ל"טיפול־אחות מלא". ברוב המקרים מסתכם דבר זה בהרבה יותר מן המעשר המקראי. כמה משפחות בישראל משתכרות למעלה מ־50 או 60 אלף ל"י בשנה? אכן, כדי לשלם אותן 5,000 ל"י חייב אדם להשתכר הרבה יותר, כי פרט לכך יש בתקציבה של כל משפחה סעיפים קבועים שאי־אפשר לצמצמם כגון מזונות הכרחיים, תשלומי משכנתה, שכר־לימוד, תשלומי ביטוח לאומי ומסים ורק למעטים יש חסכוניות ממשיים. אפשר לקצץ רק בתפנוקים ובהנאות הקטנים המסייעים לאושש את המוראל המדופא. הרבה משפחות נכנסות בעול חובות, ולפעמים, כדי שלא להסגיר אב זקן ל"מעון", תוותר אשה על עבודתה כדי לטפל בחולה, וכך הכנסת המשפחה יורדת דווקא בזמן שההוצאות מרקיעות מעלה־מעלה—כי הטיפול הביתי גם הוא יכול לעלות ביוקר רב, פרט לכך שהוא מביא לידי יחסים מתוחים במשפחה. פטור־מס, ו/או עזרה ממלכתית למשפחות הנתונות במצוקה מעין זו, דין שיהיו ענין של שכל ישר והגינות אנושית.

כל השאלה של הדאגה לזקנים ומימונה כדאי שתעסיק את חברי־הכנסת. ועדה מורחבת בכנסת, שתכלול את ועדת־הכספים, מין הדין שתסקור את הבעיה כולה, ודין שיבואו לחצים ציבוריים כדי לחולל את השינויים הנחוצים. אלה הם עניינים הנוגעים באורח ישר ביותר לחייהם של בני־אדם, וההון האמיתי שלנו טמון בטבעם של אזרחינו, שהרבה נדרש מהם והראויים באמת לתמורה בשירותים טובים יותר. הקשיים של אוכלוסיית מהגרים מסבכים את הבעיה, אך לא הם היוצרים אותה.

הבעיה המרכזית היא זו של קבוצת־גיל של אנשים—בני 70 עד 90 ומעלה—הנאלצים לחיות בעולם שאינו מוכן לשלם את המחיר בעד חייהם. אמת, "מלבן" מטפל יפה בהרבה מהגרים זקנים, ולא מזמן ביטל את הכלל שלאחר חמש שנות ישיבה בארץ לא היו האנשים זכאים ליהנות מטיפולו. אך אין כל סיבה לכך שבכמה מקרים לא יקבלו מהגרים טיפול טוב יותר מתושבים ותיקים. בבית־מרים היו רוב החולים אנשים שישבו בארץ הזאת שלושים עד חמשים שנה, ורבים מהם מורים ומהנדסים שנתנו לה את מיטב שנות־חייהם. הרוב דיברו עברית, אך אם לרגעים שבו ונזקקו לאידיש, ספניולית, רוסית או ערבית, לא שינה הדבר ולא־כלום לגבי אורח־מותם. קיצבות־הזיקנה שלהם הספיקו לאפשר להם ליהנות מן הזכות לחזות זה בגסיסתו של זה. אשר לעניי־העניים באלו הקריות "עדות המזרח", הללו מתים כמיטב יכולתם. זכור לי שקראתי על זקנה אחת שהתגוררה עם נכדה במעברת באר־שבע; הנער הרג אותה בהתקף של חימה על שהוצרך להרים אותה סבתא זקנה, שבלי הרף היתה גופלת מן המיטה ומזדהמת. את המוסדות הסוציאליים שלנו צריך היה לחייב בדין כמעט לא־פחות מאשר את הנער הזה, כי אין להפקיד את הטיפול בבעלת־מום זקנה בידיו של נער מתבגר. הדאגה לזקנים, במידה שהיא קיימת, צריכה להקיף על־ידי הביטוח הלאומי את האוכלוסיה כולה, בלי הבדל מוצא, ותק בארץ וכו'. לכל אחד לפי צרכיו—והצורך הוא לא לחיות עוד כמה חדשים אלא לחיות בצורה אנושית ככל האפשר.

שוקדים עכשיו על פתרון חלקי, והמוסדות השונים שלנו מספקים עזרה של מטפלת לאפשר טיפול ביתי. אך צריך לעשות הרבה יותר, ואת שירותי הסעד והשירותים הרפואיים והסוציאליים שלנו ראוי היה לאחד ולבזר כאחד. על מקום ארגונים מקבילים כגון קופת־חולים, "מלבן", ומחלקת־סעד עירוניות המנהלות מערכות מקבילות, צריכה להיות מערכת מאוחדת של ביטוח רפואי וסוציאלי, שתטפל בבני־אדם לפי צרכיהם, בלי להתחשב במעמדם, דתם או תקופת ישיבתם בארץ, ושתכלול מוסדות קטנים המספקים בכל שכונה ורובע טיפול אנושי ולא רק טכני. הביזור יוכל להנחיל את ההרגשה של קהילה חיה, וכל אחד מן המעונות המקומיים הקטנים האלה יהיה לו, מחוץ לסידורים טכניים שווים, אופי מקומי משלו, השונה בשכונת־התקוה מאשר בבני־ברק, השונה בעוספיה ובאום אל־פחם מאשר בדימונה או בקרית־שמונה, אלא שבכל מקום יהיו הזקנים המקבלים טיפול יושבים בסביבה המופרת להם ובתוך הבריות המופרים להם. אפשר אפילו שיהיו המעונות האלה נתונים לניהול ולהשגחה משולבים של מוסד־סעד מרכזי וועד אזרחים מקומיים. בני־אדם יוכלו לפתח רגש־גאווה ביחס למעון השייך לקהילה שלהם, והזיקה המקומית תוכל לספק את השיפורים הפיזיים והשירותים האנושיים הקטנים שאינם בהישג־ידו של גוף ממשלתי. לרכוש כיסא־גלגלים נוסף או וילונים חדשים, למשל, או לקרוא מן העתון באזני אותם חולים שעודם מסוגלים לעקוב אחר החדשות, או סתם לארוח להם לחברה ולספר להם את הרכילות המקומית—זהו "טיפול" העולה על תצלום־רגטון והארכת חיים בעזרת סמים שמפעלי־תרופות עושים עליהן הון. המפעלים

האדירים באמת, תחת שישקיעו במחקר נוסף ראוי היה שישלמו תוספת־מסים כדי לכלכל בתי־זקנים מתוך רווחיהם הנכבדים. דבר זה יסייע לצנן את התלהבותם למחקר המאריך את ימינו "עד מאה־ועשרים"...

ביורוקרטיה מרוכזת עד־להגזמה היא אחת הקללות שנתקללה בהן החברה הישר־אלית. ביזבוז־הזמן בהתרוצצות במשרדים שונים כדי להשיג חתימות נאותות על פיסות־נייר שלעתים קרובות מתברר כי אין להן ערך, הריכוז הנורא של כוח ושלטון בהכרעת חייהם של אחרים, חולשתו של האזרח הרגיל כנגד פקידות הסעד, הרפואה והשירותים הסוציאליים, על הוועדות המשותפות והמסוגרות שלה, מידת התיאום המופלאה שלה בכל הנוגע לתיקים, חוסר־התיאום הפושל ואולי המכוון במה שנוגע למתן שירותים לבני־אדם—כל הדברים האלה טעונים תיקון מן היסוד ועליהם להיעשות גמישים, דמוקרטיים ואנושיים יותר. העובדים הסוציאליים העומדים במגע ישר עם הבריות הם מוכשרים, ברוכי־הבנה, רבי־טאקט ומזדהים עם הצרות שתחת ידם, אבל קצרה ידם מהושיע והם אובדי־עצות בסבכיה של הביורוקרטיה הזאת המנציחה את עצמה, המשרתת לא את צרכי העם אלא את צרכיה שלה.

מן הדין שיפתחו העתונים שלנו במסע־הסברה שיבהיר לציבור איך השירותים הסוציאליים והרפואיים שלנו פועלים, איך להשתמש בהם, ומה יש לתקן. השלטונות שלנו—הרפואיים, המשפטיים, הדתיים, הכלכליים וכו'—צריכים לכנס כינוסים, אגב השתתפות רחבה ככל האפשר של אזרחים רגילים, לעיין בבעיות המוסריות והמיטא־פיזיות הכרוכות בהארכת החיים על־ידי טכנולוגיה חדשה, ולהגות בתמורות המתחייבות במערכת־הערכים שלנו מתוך מגמה לדאוג לא לכך שיאריכו הזקנים ימים בתוך הזנחה גמורה או יחסית אלא שכל עוד בחיים הינם, ולו גם לא יארכו חייהם כל־כך, יחוו עצמם, ויהיו, חלק של קהילת־אנוש.

נדב לויתן: אשה במרבד בחדר הגדול

אִשָּׁה בְּאוֹר דְּהוּי
חֶרֶשׁ בְּמֶרְבֵּד טוּוּיָה
בְּחֶדֶר הַגָּדוֹל
תַּחַת מִשָּׂא הָאוֹרָחִים
מְעֻרְמִיָּה בְּמֶרְבֵּד טוּוּיִים
בְּעֻגֻלִים וּמִשְׁלָשִׁים
בְּמֶרְבָּעִים מְסוּיִים
בְּחֶדֶר הַגָּדוֹל
תַּחַת מִשָּׂא הָאוֹרָחִים
הַמְרַשְׁרָשִׁים בְּלִי הָרֶף
בְּעֵלֵי טֶבֶק יְבֻשִׁים.

חֶרֶף כָּל אֵלֶּה
שָׁעָה שְׁאֵתֶּהֶלֶךְ עִמָּם
כַּפּוֹת רַגְלֵי הַנְּעוּלוֹת
בְּכָלִים הַמִּצְחָצְחִים
חַיִּים חֲרִישִׁיִּים יִנְהֵלוּ
בְּדַמְיוֹן יִסְלְסְלוּ מָאֵד —
אֵיךְ יַחֲף אֶת שַׁעַר הַצֶּמֶר
(מִמֶּנּוּ טוּוּיָה הָאִשָּׁה
בְּמֶרְבֵּד בְּחֶדֶר הַגָּדוֹל
תַּחַת מִשָּׂא הָאוֹרָחִים תְּמִיד)
אֶעֱבֹר אָז.

מחשבה על מסע

רוּחַ רִשְׁרֵשׁ
בְּלוּחֵי הַתְּרִיסִים,
שָׁהָה קֹט
בְּכִסְאוֹת הַנִּצָּרִים,
אוֹר הָעֶרֶב
עֲלֵעַל רְפוּיּוֹת
בְּעִתּוֹנֵי הַבֶּקֶר.

אֶצֶל הַכּוֹסוֹת
הַמְצָנוֹת בְּלֹאט
שִׁיחַת הַמִּסְבִּים
עַל נְתִיב עֲשֻׁתָּה
תְּנוּעָתָה הַמְתוּנָה
בְּמַסְלוּלִים יִגְעִים.

פֶּתַע אֶרֶע
שָׁאֵת הָאֲוִיר הָרִיק
פָּלְחוּ מְטוֹסִים עֲסוּקִים.
שָׁעָה שֶׁל כָּלוּם טָרְחוּ
לְמַעַלָּה וּלְמַטָּה
וּלְצַדָּדִים
וְעַם שֶׁנִּבְלָעוּ הוֹתִירוּ
בְּמִסְבִּים הָרְהוּרִים חֲדִים.

וְאִזּוֹ אֶל הָאֲוִיר שָׁשָׁב
וְהָיָה רִיק
נִסְתָּה לְהַתְרוֹמֵם,
אֶךְ לִשְׂוֹא,
מִחֲשָׁבָה עַל מַסָּע;
וְעוֹד טָרַם תַּחֲצָה
אֶת מַעֲקָה הַמְרַפֶּסֶת
כְּבָתָה הַתְּנוּעָה שֶׁלְרָגַע
דוֹמָה וְנִצָּתָה.

הַמִּסְבִּים הָעֵתִיקוּ מוֹשָׁבָם לַחֲדָר.
הַחֲשָׁכָה כְּבָדָה.

רחל נוכבי: נוצרים שלי (א)

כשאני מנסה להעלות את רשמי חיי הראשונים ניצב מולי בית ההורים, גוש גדול וצהבהב כלשהו, בעל שתי קומות מרובעות כמעט, ברחובה הראשי של אלקסנדריה. אולי לא היתה התקרה גבוהה ככל שהתנשאה מעל ראשי הילדותי. החלונות נראו לי ענקיים, הדלתות גדולות, החדרים רחבי־ידיים, שכמותם ראיתי כעבור שנים רבות, ובעולם שונה כל־כך, בבאר־שבע הכבושה, בבית המשמש כיום בית־החייל.

נדמה לי כי עיני נפקחו לעולם בחדר שאל חזית הבית, ולו מרפסת בעלת מעקה־אבן המקושטת יותר מדי. קירותיו האפורים של החדר, ליד התקרה, מאוכלסים היו שיירת סוסים המדגימה סיפור מתוך *nursery rhymes*—האיכר הרוכב על סוס מגושם (כמותו לא ראו עיני ברחובה הראשי של עיר־הולדתי), בעקבותיו רכבה גבירה חבושה כובע־באולר, ועלם־חמד, רוכב מיד אחריה, בעיני זגוגית הקשורות בחוט דק־מן־הדק, גנדרני. מלבד דמויות אלו, שהיו בעיני מציאות ממש, הגם שהיו ציור בלבד, שלטה שלטון בלי מצרים בחדר־הילדים אומנת אהובת נפשי הילדותית, רודנית בעולם קטן ומסודר זה.

בזכרון קדום זה ישבתי על כיסא גבוה שממנו לא יכולתי לרדת בכוחות עצמי. האומנת חפפה את ראשי ונתנה לי הרפכה להעסיקני. זוכרת אני אפילו את התמונה שבהרכבה: ספינה מפליגה ודמויות שונות על סיפונה. אני זוכרת איך פרצתי בצעקות משום שרציתי לרדת ולצאת למרפסת. כאשר ניתן לי מבוקשי סוף־סוף ודחקתי את פני מבעד לעמודים הגוצים של המרפסת, נראה לעיני המראה המרהיב שהתלווה תמיד לקולות של תזמורת כלי־הנשיפה, שאותה שמעתי כנראה ממרחק. תזמורת צבאית צעדה בהידור ברחובה הראשי של העיר. החצאיות הסקוטיות של הנגנים הצטנפו תוך כדי צעידה, בראשה מוליך התזמורת, לבוש הדר ועטור פרוות־נמר. בידו מטה בעל גולה גדולה ונוצצת, ובה עשה להטוטים. מראה מרתק זה הקסימני. שני לו בלבד היה מראה של החלפת־המשמר בתחנת "קאראקול" אשר בטבור העיר. לא חדלתי מהתפעל מן הצעידה הרצינית והמתוחה של הזקיף, הפוסע לאורך המרפסת, עושה "אחורה־פנה" ושב וצועד בצעדים מדודים. טכס מופלא זה, שפשרו נפלא היה מבינתי, לקח את לפי שבי.

מול ביתנו, בין שני בתים מודרניים ביחס, הסתופף מסגד קטן צבוע־פסים—צהוב־לבן, או שמא ורוד־לבן. ליד בית זה נראה, באפלה, פתחו של רחוב צר העולה במדרגות מרופשות לשכונה של ערבים—קום אל־דיק (תל־התרנגול). מוזר הדבר: מעולם לא עליתי במדרגות אלו, ואינני יודעת כלל לאן הוליכו ומה ניצב לארפן. ראיתי רק זרם שחור של נשים רעולות־פנים, אשר בין עיניהן נשען גליל של עץ מוזהב, לאחוז ברעלתן השחורה לחלוטים. כך נהגו להתעטף נשי־העם המצריות

בימים ההם. אף ערבים מצריים התהלכו במעלה הרחוב הצר, בגלימותיהם הרחבות, בראשם העטוף "לִפְתָּה". משום-מה נעדרו דמויות אלו מן הרחוב הראשי; עולמן היה נפרד, מוזר ובלתי-ידוע, אף מבהיל מעט.

אינני יודעת מתי באתי לכלל מסקנה שעולם המצרים הוא מפחיד, רוחש המונים, פולט צעקות-זעם. בכל-אופן זוכרת אני הפגנה עצומה בה נשתפכו לרחוב המונים שוצפים, חמומי-מוח, קופצים ופולטים זעקות גרוניות "יחיא סעד!"—הם נשאו בזרועותיהם את תמונתו של זגלול. לא אדע בבירור אם היה זה ביום ששולח לוחם-החירות הישיש לאי סיישל, או שמא בחזירתו. בתודעתי הילדותית שררה אימה סתומה בפני ההמון כהה-העור, הפורץ כנחל לרחוב שבו אינו נראה בדרך-כלל. ודאי לאחר זמן סחה לי אמי פעם כי לפני שנים רבות השתלט המון זה על העיר, בזז חנויות וערך טבח באותם אירופים בלתי-זהירים שלא הספיקו להסתלק בעוד-מועד לתוך ביתם. נדמה לי שאפילו סיפרה כי בן-דוד כלשהו שלה נפל לידיהם והם ניסרו את ראשו במסור...

עדיין זכורה לי המרכבה-המונית בה היינו נוסעים לפעמים, ועדיין עולה באפי ריח העור החם בשמש וריח זיעת הסוסים; תענוג היה להפוך בתנופה אחת את הכיסא הזעיר, מול המושב הראשי, ולהתישב, בשיווי-משקל רופף כלשהו, ולחזות ברפב חבוש-התרבוש כשהוא מניף שוטו. מה קריאת-עידוד היה משמיע לבהמתו—הרזה והעלובה, על-הרוב—אינני זוכרת, אך קדימה עולים היינו במעלה הרחוב, נשלחים אל מתחת לגשר של ממש, ומגיעים אל הטיירה הקסומה—בית דודי ג'ק, במוהרם-ביי. בית זה, שהיה פעם בית הוריה של אמא, ארמון עצום היה, בימים שאני זוכרתם התגורר בו דודי עם אשתו; קומה אחת שלמה היתה סגורה, ובקומה אשר בה גרו בכמה וכמה חדרים היו רוב החדרים סגורים בלי חפץ במ. אחותי, בת-דודתי מולי ואנוכי מתענגות היינו על משחקי-מחבואים בין החדרים הריקים והמהדהדים. ערכנו מסעי-תגליות בין הרהיטים המוזרים והפרגודים המיושנים. הצצנו בתצלומים של דמויות זרות לנו. ניסינו לפענח תעלומות—פני גברים ארוכי-שפמים, עטורי-זקנים, מגונדרים בחליפותיהם הצרות והארוכות, אווזים במטה דקיק. לא העזנו לשאול מי הנשים דהויות-הדיוקן, דקות-הגיוזה, הלבושות שמלות מימים-עברו. פלצות היתה אווזות בנו בהגיענו אל דלתו של חדר סגור בחותמות-שעוה. האם חדרו של כחול-הזקן הוא זה, שמא הסבים מתו שם? כלום השתוללה כאן מחלה מסתורית ונוראה? מעולם לא העזנו לחקור דבר לאשורו.

לקומה השניה הוליתו שני גרמי-מעלות המתחברים בתחתיתם לזרם אחד רחב ביותר, עטוי שטיח דהה, מוחזק בפסי-נחושת מוברגים. אבל שיא התענוגות של עולם-ילדות זה היה חדר רווי-אבק, מוגף-תריסים, ובו מזוודות של מלבושים ישנים. אכן, אם אני אומרת מזוודות אין כוונתי כלל למזוודה שיכול אתה לשאתה ביד, או אף להפקידה בידי סבל או נושא-מטען בשדה-התעופה בלוד. לא ולא! כוונתי לארגזים רביי-ממדים, כבדים ועצומים, מחושקי-עץ, מהודקים בעור המפיק ריח יושן. מתוך המזוודות הגיחו אל תוך ידינו הנרגשות שמלות צרות-שרוולים, התופחות והולכות כבלון לקראת

הכתף, מיני קטיפה ססגוניים, מלמלות, ניצוצות-מתכת וזכוכית מסנוורת. ועל הכל: נוצות בשלל-צבעים. ומגבעות-ענק, עדויי זרי-פרחים ופרי כה מציאותי עד שען היה הרצון לנגוס בדובדבנים הסמוקים, למולל ענבים ערפיליים.

גם הגן הנרחב והמוזנח מעט של הדוד היו לו קסמים משלו. דשאים, עצים, עציצים בלי סוף. בריכות בלי מים ואורוה בה שכנו פעם, כנראה, סוסים ומרכבות. עתה—שוד ושבר—רק מכונית מיושנת של הדוד עמדה בה. למרבה-בשתנה, גם לנו היתה בימים רחוקים אלה מכונית טרום-היסטורית שכמותה מראים כיום בתערוכות—פנהאר עתיקת-ימים שיקשה עלי לתארה כהלכה. אין דבר, אחותיה ניצבות בין צעצועי-ה"דינקי", קוריוז של 1918. ליד ההגה ניצב היה, באברקיים של עור, אנטוניו הג'ינג'י, הנהג הסיציליאני, שעגלון היה בימים-עברו. למכונית התיחס בזילזול, כנראה. סוף-סוף אין היא סוס. נדמה לי שלכן לא היטיב לטפל בה, וכשהיה צורך לנסוע נזקקנו לא פעם ל"חנטור", שאותו הזמין ברחוב המשרת הסודאני הקיפת. "ערבאג'י!" קרא, והנה, אגב ניפנוף שוט, ולהולם פרסות על המרצפת, הופיע רכב-האפוקליפסה שתיארתי תחילה.

במבט זה אל מעבר לשדרת השנים הארוכה, נדמה לי ששעות אין-ספור של שיעמום עברו עלינו בגינות של הדוד ושל בת-הדודה של אמא, שאיני זוכרת את שמה, אשר היתה ידידתה הטובה ביותר של אמא. ואשר לבקרה נוסעים היינו בימי הקיץ אחר-הצהריים. דמותה של בת-דודה זו היתה עטורה הילה של עצב, הקשור במקרה שלא הבינונו אז בדיוק את טיבו—תינוקה מת בהילודו, משום שהיא סבלה מעודף חלבון וילדים לא היו בביתה, ולא הבינונו אל-נכון אם נובעת חולשתה מחליה או מתוגתה. בגינת ביתה אשר ברמלה היה השעשוע המובחר, אם אין זכרונני מטעני, צעידה זהירה על מעקה של בריכה נמוכה ונאה בה צפו שושנות-מים עצלניות. בעלה של קרובה זו היה חובב-פרחים מושבע. בבת-עינינו צפורן-ענק, שהיתה לו מושא לטיפוח עדין. לא אזכור כלל מה היה עיסוקו של "דוד" גאסטון זה, אך היטב זכור לי כיצד היה מופיע לאחר עבודתו זו, קורא בקול לגנן המצרי ונועץ בו בדבר דרכי טיפוחו של צמח זה או אחר, במגמה לנסות ולזכות בפרס בתערוכת-הפרחים העונתית.

תערוכת-פרחים זו—אחת באביב ואחת בסתיו—איני זוכרת מתי ראיתה לראשונה. על-כל-פנים נדמה לי שרושם הקאזינו הענקי, המלא על גדותיו פרחים, קשור בזכרונות של שחר ילדותי ממש. כפוסעת בעולם של קסם נעתי פקוחת-עיניים בין אגרטלי האפונה הריחנית, צבעים וריחות התערבבו עם שמות, טל מים מותזים נח על עלי-הפותרת הרפים. נדמה לי גם שאילו שאלוני אז מה ארצה לעשות לכשאגדל ודאי הייתי אומרת, לאחר היסוס-מה, שרוצה אני לגדל פרחים, פרחים מכל הסוגים והצבעים—החל בחרציות אשר ריחן ריח-סתיו, כובע-נזיר עתיר-הגונים—ובעיקר אפונה ריחנית. עד היום הזה כשאני כובשת פני בפריחת האפונה הריחנית, לגמוע את בשמה ואת צבעה גם יחד, עולה בי הריח והצבע של אותן שנים. רגע ושוב הנני ילדה ששערה בהיר וגולש, לבושה שמלה חומה, ופוזמקיה עד מתחת לברך, ילדה שובבה שברפיה פצועות תמיד, מגלדות ושוב נפצעות.

ביום השבת היינו מוזמנים לארוחת-צהריים אצל הדוד. (או שמא היה זה ביום-הראשון?—לא אזכור אל-נכון). בחדר-האוכל העצום—במרחק-מה מן השולחן הגדול המכוסה מפת-דמשק לבנה, מעומלנת ומבהיקה, ועליה כלים רבים ושונים, לצורך ושלל-לצורך וכוסות בצבעים שונים—עמד שולחן לילדים. עד היום זוכרת אני את הצליל שהפיקה הכוס: בהעבירך אצבע רטובה על שוליה הדקים היתה כמנגנת ממש—ואם כוס ירוקה מנגנת, הרי כוס ירוקה של בדולח היא חלום ממש.

לאחר הסעודה היו עוברים לאולם-האורחים. הנשים סרגו, הגברים הסתודדו. אחותי אהבה להטות אוזן לשיחות הנשים. שקועות בפורסות העמוקות ורכונות על ספות זקופות-גב, ודאי גילגלו דברים על שמלות, הזמנות ורכילות. לדודתי היה כלב פקינזי זעיר. לשונו השחורה השתרבה מפין שיניו. דמותו המגוחכת כשל בולדוג היתה, אך מה קטן היה ודק-רגליים. דודתי גבריאלי היתה נושאתו בתוך ארנק בעל רוכסן. לאחר הארוחה היו מגישים לו בכבוד ובחיבה שוקולד בעל מילוי לבן. אנו הילדות התפוצצנו מרוב תאוה וקנאה. לנו נתנו שוקולד בקיצבה, אין זה בריא לילדים; לילדים נהגו לתת פירות מסוכרים. וכאן צף ועולה זכרון טעים של דמויות ענקיות (בעיני תינוקות) משוקולדה שהביא לי פעם הדוד ראלף, אחיו של אבא. טעמן כמעט צפחית-בדבש. עד היום מעלה לפני טעם שוקולד עם לחם לבן את זכר חדר-הילדים, והאומנת בתלבשתה הלבנה, ושערה האפור אסוף מעל ראשה.

עד-מה הצטערתי שאין האומנת מתגנדרת במדיה המלאים. היא טענה שהצעיף גורם לה כאב-ראש, כי יש להתקינה בסיפות, ולכן הסתפקה במדים הלבנים ובסינר נוקשה ומעומלן. אך הצעיף—ממש קינאתי במולי על כי מיס אנדרסון שלה הופיעה תמיד במלוא תפארתה, כולל אותות-השירות של מלחמת-העולם (הראשונה, כמובן) על חזה הרחב והקפדני. וכאן אודה: אם את האומנת שלי, היא מיס מארי-אן קולינס היקרה, זוכרת אני ממש כאילו עודה ניצבת לנגד עיני, הנה את המטפלת של מולי אפשר שזוכרת אני (פרט לתפארת לבושה) רק מתוך צילום ישן-נושן השמור עמי עדיין עד עצם היום הזה.

ביום-חופשתה, יום ד' אחה"צ, היתה האומנת נעלמת לבלות, כך אמרה, בחברת "נערות בנות 40". הכרזה זו הצחיקה אותי בלי די, כי גיל 40 נראה לי גיל אגדי ממש, זיקנה מופלגת. שנים רבות עדיין התכתבתי עם הזקנה. כתב-ידה היה ילדותי ומלא שגיאות, כי חסרת-השכלה היתה; אך לעומת זאת נבונה היתה מאד, והצטיינה בגישותיה המוסריות ובציוויי "עשה" ו"אל תעשה". נדמה לי שעד היום עודי נוהגת לפי חוקתה הלא-כתובה. היא היתה נוטרת ילדותי, טיפלה בי, קישטתני והביאה אותי אל הורי לראנה, נימוסית ונאה. כך נמשך הדבר שנים רבות; היא היתה היומיום והסמכות הממשית. כאשר החליטה אמא ללמדני קרוא וכתוב אשה חמוצת-פנים שיום-יום ניסתה ללמדני אלפבית (בצרפתית), בכתה האומנת, נעלבה, ולבסוף התקפדה בפינתה. לאחר זמן גמרה אומר בנפשה, החליטה שהיא מיותרת, הפליגה ושבה לעיר-מולדתה, קארלייל אשר בקאמברלנד. את מקומה באהבתי ירשה מיסיס דייוויס, שהיתה באה אחר-הצהריים, קוראת אתנו ומטיילת אתנו. אף היא היתה לי

דמות נערצת באומץ־לבה, צניעותה וישרה. לבי יצא אל ידיה העמלות, מעוותות השיגרון, ואהבתי נתונה היתה למבט־עיניה הרך, אל עיניה החומות אשר נשקפו מוגדלות מבעד לעדשות־משקפיה. העולם אשר הביאה לי היה עשיר עד אין קץ. היא עצמה נולדה בהודו, שם שירת אביה בשירות הקולוניאלי. בעלה שירת כאלחוטאי בהודו, שם חלה בטיפוס ומת. בנה, שנולד באלקסנדריה, נשא, בתוך שאר שמות, את השם אלקסנדר, מזכרת למקום־הולדתו. אף הוא עתיד היה להישלח לאנגליה בגיל 12, לגמור את חוק־לימודיו ולהיות לאלחוטאי, כאביו. היא היתה מספרת על קופים, הודים, הרים וגבעות.

את הצעצועים ואת הרהיטים שלנו, מכל־מקום, זוכרת אני כאילו חיים הם לעיני היום. היה כלב שעיר, מצויד במפתח־כינון, מדלג בהילוך מגוחך ושמך "מתח אותי" (wind me). והיתה בובת־הבד, ראשה פחוס ושערה צהוב וצמרי, "מייד מאריאן". לאחרתי היתה בובה מכוערת עד־להחריד, זעירה, אף היא מבד ממולא, ולה רק רגל אחת מגושמת, ומשום־מה נקראה בשם "באליוש". אהבתי את המשחק בבובות, אך עם זאת התביישתי. לא נאה הוא לבת הרוצה לשחק עם בנים להודות שמשחק־בבובות חביב עליה. היו לנו ידידים־בנים, שלושה צמדי אחים בני־גילנו. החברות עם בנים משכה אותי מאד; סוף־סוף לא היו לנו אחים ועולם־הבנים היה מושך וזר מעט. לבת־דודתי היה אח אך הוא היה קטן מאתנו בהרבה וממש תינוק היה בעינינו. בחוג־המשפחה המצומצם לא היו אפוא בנים כלל.

היטב זוכרת אני את חדר־ההורים. שתי מיטות גדולות צמודות, אשר למראשותן ולרגליהן מעשה־קליעה מקש, שמסגרתו עשויה פרחים מגולפים בעץ חום־בהיר. אבא היה מספר שתמיד אהבתי להתבונן בפרחים מוזרים ומעוותים אלה. אבא היה מספר לי גם שאהבתי לנגוס מידי גביש סוכר, טבול בספלון הקפה התורכי שלו. נדמה לי שבפי אבי היה מעדן זה קרוי "ברווז" (canard). עוד בהיותי קטנה מאד עקר אבא מן החדר המשותף הזה עם אמא והתבצר בחדר־ההלבשה שלו, שהיה סמוך לחדר־השינה. הדלת היתה סגורה ולא היינו נכנסים לשם אלא באותן שעות בהן ידענו כי הביקור יהיה לו לרצון.

אבא היה גבר יפה־תואר ששפמו הצהבהב מטופח וחיוכו הנאה חושף שיניים חזקות ללא־פגם. כאשר בגיל 70 נשברה אחת משיניו בנגסו אגוז הקים שערוריה שלמה וטען כי כתר על שן זו ישחית את מראה־פניו. בעיני היה אבא כליל השלמות והחן. אהבתי את ריח הבושם שליוה את נשיקותיו ואת ריח הוויסקי שנדף ממנו בשעת צהריים, בשובו הביתה מן המועדון. חדר־ההלבשה שלו—בו ישב, או מוטב לומר, שכב, על ספה הקרויה "מאדם ריקאמייה", בעלת גב גבוה ובלא משען לא־רכה—היה לנו מקום של מסתורין. שם ניצב ארון ענק רב־דלתות, וכשהיה פותח את הדלתות יכולנו להציץ בבגדיו הסדורים להפליא, התלויים ללא רבב. בחדר הזה ראינוהו קורא עתונים. אבא לא קרא ספר מעולם, נדמה לי, אך לאחר העתון היומי מתגבר היה על ערימות שלמות של עתונים ערביים. דבר זה נראה לנו יוצא־דופן ומפליא ביותר. לא היה איש מלבד אבא, מתוך כל הקרובים והידידים, שידע לקרוא ערבית.

הוא היה מפיק הנאה רבה מיכלתו זו וממש מתמוגג היה מצחוק למראה הקריקטורות המגושמות של "רוז אל-יוסף". היה זה, נודע לי ברבות הימים, עתון פוליטי, אך בקריקטורות הופיעה מצרים בדמות אשה מצריה צבועת-שפתיים, מגונדרת ונעולת נעלי-עקב, בעלת חמוקים מגרים וחיוכים מצודדים. היה אורח קבוע בביתנו, שאבא ואמא כאחד קראוהו בהנאה: בחדר-הקריאה עמדו על מדפים כרכים ישנים-נושנים של "פאנץ", מאוכלסים דמויות במלבושים של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה הנוכחית.

אמי שלי שונה היתה מאד מכל אותן אמהות המתוארות ב"פאנץ". בימים ההם לא היתה גיזרתה דקה כל-עיקר, אף כי סיפרה לנו שפנעוריה אהבה מלבושים יפים ובילויים עליזים. בתקופה בה יכולה אני לזכור את דמותה לראשונה היא נראית לי בחלוק-בית, שוכבת על ספה נמוכה, מכוסה בד-פשתה אפור, בחדר-ההלבשה שלה, וסביבה רובד של עתונים. קריאת עתון יומי היתה לה ענין שב"תקן". על-פי מידת ההתעניינות במאורעות העולם שפטה את כל הבאים אתה במגע. לא אחת סיפרה כי בהיותה נערה היתה נוהגת לקרוא לפני אביה האהוב עליה את ה"מאנצ'סטר גארדיאן". אם ברגע שפקחה את עיניה ושתתה קפה של שחרית לא קיבלה מיד לידיה את ה"פלסטיין פוסט" לא היה מצב-רוחה כשורה. אך מלבד עתון זה, שהיה חשוב לה מכל, קראה בדבקות את "מנורה", "ג'ואיש פרוניקל", ועתון ספרותי צרפתי. עולם-הקריאה של אמא היה עשיר ביותר. רבות שמעתי מספרת על סן-סימון, היסטוריון של המאה ה-17, ועל מאדאם דה-סווינייה, אשר המאה ה-17 משתקפת חיה תוססת מהתפתחותה רבת-השנים עם בתה היחידה. גם יוסף בן-מתתיהו היה לה מקרא של יום-יום. ברבות הימים נתוסף לאהוביה גם פרוסט, שאותו קראה ללא-לאות. על כוננית עמדה סדורה אל מול עיני אמא כל הציונות כולה. מסתבר, כי בלעה ממש את כל כתביהם של אבות הציונות. באותם ימי ילדות לא סבלנו מתודעה יהודית כלל, אך ביום שהתעורר בי משהו מעין ידיעה מפורשת שאנו יהודים היה זה דווקא מן הידיעה על קיומם של וייצמן, סוקולוב ואחד-העם, שאת ספריהם ראיתי כרוכים אדום, וכן מהיפרותי האישית עם וייצמן, הקולונל קיש, אוסישקין ומשה שרתוק, שכולם התארחו בבית הורי בזמן מן הזמנים.

לא יהיה זה נכון לומר שרק במאוחר ידעתי משהו ביהדות. היטב אני זוכרת שאמא לא הרשתה לנו להשתתף במסיבות חג-המולד אצל ילדים מחברינו. לא, היא חששה פן יקסום לנו "הקסם הגויי". כאשר שכבתי חולה בשפעת ניסתה מדי-פעם לקרוא לפני סיפורים מן התנ"ך. דבר זה משום-מה לא משך אותי אז. אולי משום שהחלה בתיאורים על בנין בית-המקדש. לא היה זה מרתק לשמוע כי "את הבית בנה כך וכך ריס ארכו". זוכרת אני איך התפעלה מן המשא-ומתן של אברהם עם האלוהים סביב חורבן סדום. "הה", אמרה, "הרי לפניך איש-מזרח לאמיתו העומד על המיקח—מוריד כל הזמן מן המחיר, עד שניאות האל העליון להתפשר על מציאת צדיק אחד בלבד בסדום..."

בושה אני לספר, אך היטב זכור לי שאהבתי למצוץ את אגודלי, ולכן קרא לי אבא

"אגודלית" (suck a thumb). ידעתי שאין זו מידה נאה לעלמה בת 4 או 5. לא פעם, זוכרת אני, הסתתרתי מאחרי כורסה להשיג את ההסתר המתאים. אך—שודוֹשבר!—כאשר התברר לי שאלוהים רואה אותך בכל מקום, לא נותרה לי ברירה אלא לוותר על עישון זה. כן, באותם ימים יראתי את האלוהים. איני יודעת מדוע, אבל תיארתי אותו לעצמי בדמות חיה מוזרה הקרויה "יוניקורן" (ראם). מפלצת כזו, מסתבר, אין להתחבא מפניה מאחרי כורסות.

ואם תשאל: מניין לילדה תמימה ידיעה על חיות מפלצתיות—הרי התשובה מצויה מן המוכן. ברחבי ארבעת חדרי־האורחים העצומים והמגוונים־להחריד, שהשתרעו בקומת־הקרקע של ביתנו, לא נעדר דבר ממש: החל בשעון־קיר ענקי ומכוער להפליא, וכן בארומטר בסגנון איטלקי, מקושט בכל יצורי־הגיהנום, עבור את הלועים, הלשונות המושטות ושיני־הארס שבלטו בלי־רחם, הספה ישרת־הגב והכורסות הפלורנטיניות, וכלה בשלל הרב של דמויות סיניות, יפאניות, הודיות, מיתולוגיות וכו' שאיכלסו בשפע ויקטוריאני את האולמות האלה, בהם היתה נברשת של נטיפי־בדולח שופכת אורה על רהיטים בסגנון לואי הט"ז, נפוליאון וכו'. שנים רבות־רבות אחרי עזבי את בית הורי עדיין נרתעתי מהציב בחדרי אפילו הפץ קטן בלא תכלית של ממש. אך מזון לדמיון היה שם, אין להכחיש. זכור לי עיסוק לא אסתטי ביותר שהיה חביב עלינו באותם ימים: הטמנו פרחי לוֹע־ארי בתוך קופסת־כסף אחת המיועדת לסיגריות, אלא שמעולם לא הכילה אותן. כעבור ימים, או שבועות, כאשר פתחנו את הקופסה, התגלה לעינינו דבר רקוב ומוזר—אי־אפשר היה להאמין כלל שהיו אלה פעם פרחים.

נדמה לי שהפרדה גמורה בין ימי הילדות הרפה לימים של הכרה ממש חלה אצלי עם הנסיעה לחוץ־לארץ. היתה זו, בעצם, הנסיעה היחידה של המשפחה כולה לאירופה. רבות שמעתי אחר־כך על הנסיעות התכופות שערכו ההורים לפני היולדנו, אך לנסוע לשם עם שתי ילדות ועם אומנת אנגליה מפונקת אין זה תענוג כלל, טען אבא. מובן, לא עברנו את הים בחרבה, אך מן ההפלגה באניה איני זוכרת דבר וחצי־דבר. לעומת זאת קיים בי עדיין זכרון מטושטש של צבע הדשא, העצים ושפע הסגליות במקום־מרפא בשווייץ הצרפתית שבו שהינו. כמו כן עומד לנגד עיני אגם תכול־חור. הסתבר שהיה זה לאגו־מאג'ורה, אך נסיעה זו חתמה את פרק הנסיעות בשביל כלל משפחתנו. מאותה עת והלאה עתידים היינו לנסוע יחד רק לארץ־ישראל. בשובנו מאותה נסיעה נתרכזו בחגיגת יום־הולדתי ילדים רבים, ידידי הקטנים, שלא נפגשתי אתם משך כל חדשי־הקיץ הארוכים. עדיין זוכרת אני כמה התביישתי כאשר פרצתי בבכי ברגע הגדול בו חייבת הייתי לחתוך את העוגה ולכבות את כל הנרות בנשיפה אחת־ויחידה.

ומכיון שזכרונן של בושות ומבוכות אינו סר מן האדם עם התבגרו, עדיין צורב בי זכרונה של בושא אחרת אותה שנה ממש. עם בוא החורף נסענו לקאהיר. היה זה דבר נדיר, בדרך־כלל. משפחתו של אבא התגוררה בקאהיר, ומכיון שאמא לא סבלה אותם נמנעה מלבוא במחיצתם. התאכסנו במלון שמול הפירמידות, מינה־האוס.

בגן הרחב, לרגלי המלון, עמדו ערוכים כיסאות-נוח של קש. נדמה היה לי כי מרחוק רואה אני את אבא יושב וקורא עתון. רצתי בכל כוחותי, זינקתי והתישבתי על ברכיו, התרפקתי עליו ונשקתי. אך כאשר הצצתי בפניו התברר כי אין זה אבא כלל, אלא איש זר מכל-וכל. כל המלים הטובות לא הועילו לחסום את פרץ הבכי. אמא היתה משוכנעת כי מסביב למלון פעורים בורות עמוקים—שמא שרידי עתיקות—ולכן קמה בהלה כאשר יצאתי בדהירה מטורפת ללכוד דף-נייר חשוב, שעליו ציירתי כנראה, יצירה מופלאה. הנקל להבין שהיה זה חטא של ממש. אשר לי, גם אז משוכנעת הייתי שחייב אדם לדהור אחר מה שנראה לו חשוב מפל. ולמרבה-הצער, מאז אבדן אותו ציור, לא עלה בידי להפיק מעפרון ונייר דבר מלבד מלים...

מאותם ביקורים מעטים בקאהיר (ארבעה היו בסך-הכל, בכל ימי-חיי) נותר בי יחס-איבה עמוק לכלבים. לאבי היו הרבה אחים רווקים, שהתגוררו יחד עם אחותם היחידה, אף היא רווקית מצומקת ובלויה (פניה לא היו מפורפסים כלל, דבר בלתי-רגיל במצרים). אחים תמהוניים אלה גרו בבית מוזנח בפרוורי קאהיר. במרתפו של בית זה היה בית-תפילה קטן, בו הסתופפו נמושות נעולים נעלי-בית וממלמלים תהילים. ריח של שמן בוער ושעוה עמד באוויר. למעלה, מאחרי תריסים סגורים היטב, קיננו יונים. פסנתר סגור שימש מחסה לעכברים. עשרות כלבים בילו את ימיהם בגינה ובחדרים. רצית לשבת על כיסא, ומיד התברר כי שם מקומו המיוחד של בופי. הספה היתה מקום-משכנה של כלבה זקנה וצולעת. מתחת לשולחן, המכוסה מפת-גדילים, התחבאו גורים מעורבי-גזע. דודי אלי, שהתעוור מחמת עגבת שדבקה בו בזמן שלמד רפואה בפאריז, התיידד, כך אמר, עם עגל אחד שהובא לבית לקראת סעודת ליל-הסדר, ולא הרשה לשחוט עגל זה. אך הטבע, אומרים, עושה את שלו—העגל הפך פר. איש מהמשרתים לא העז לטפל בחיה האלימה, ולבסוף, כאשר עמד לנגח את הדוד, נאלצו להשתלט עליו ולחסלו.

מלבד אותם הכלבים שזכו ליחס מיוחד מצד הדודים, וייחודם הקנה להם שמות ואישויות של ממש, שרץ בגינה המוזנחת עדר פרוע של כלבים ערביים. צעקותי אילצו את אבא להרימני בזרועותיו כדי למלטני מנביחתם ההיסטרית ומקפיצותיהם. מי נהנה מכלבים אלה, לא אדע.

כעבור שנים רבות, בעת מלחמה-העולם השנייה, כאשר רחשה קאהיר חיילים השוחרים בידור, פתח יוני אחד בעל חוש מסחרי מסעדה שהתמחתה ביונים צלויים. החיילים זללו בהנאה את היונים. היווני החרוץ סיפק את העבודה, השמן וההגשה, אך דודתי אסתר, בלי דעת זאת, היא שסיפקה את הבשר. (היא פשוט איפשרה, ברחמיה, ליונים להתרבות בחלונותיה, ופיזרה להן זרעונים למען תפרינה, תרבינה ותמלאנה את חלל האוויר).

מבין הרווקים האלמונים האלה התבלט דוד אחד, כפילו של אבא, אחיו הצעיר ממנו בשנים-מספר, הדוד ראלף, שדומה היה לאבא כשתי טיפות-מים. לדוד ראלף היה כלב-בוקסר צהוב ששמו ג'ון ארציבלד ולו אישיות מובהקת משלו. כמו כן

היה לדוד מונקל—דבר ראוי-לציון בהחלט, מהגם שראיתו היתה ללא-פגם. ולבסוף, היה לו (במשרדו, דווקא) אוסף עזרושם ביותר של שעונים מכל הסוגים. אחד הדודים (את שמו לא אזכור) היה אוסף חפצי-אמנות של אבן-ירקן. אותו דוד, כך טען, אהב רק בדיחות רציניות. אבא, בטיילו פעם אתי על שפת-הים, כאשר מצא פיסת שעוה ירקרקת בעלת צורה מוזרה, הזדרז אפוא לארוז אותה בקופסה מהודרת, מרופדת צמר-גפן ורוד, ושלח את המציאה לדוד, בצירוף תיאור "אבן-ירקן, רכה ממונגוליה". אם לא החרים נאצר את האוסף שהשאיר דודי, ודאי עדיין מונח מימצא בלתי-שיגרתי זה במקומו...

הדוד ג'ק, עורך-דין מפורסם, ישישון מצומק ובעל שפם-שיבה נפול, היה כנראה בעל הלב היהודי החם ביותר מכל אחיו של אבא. זוכרת אני כי סיפרו עליו שנגרר אחר לבו הרחמן והיה מקבל עליו את ההגנה על כל "גנב יהודי מסכן". אחיו הבכור של אבא היה יוצא-דופן: הוא נשא לו אשה קטנה ומכוערת בשם המפתיע קלוטילדה. היו להם כמה בנים נמוכי-קומה, וכן בנות נמוכות עוד יותר, מהלכות על עקבי-ענק ונשואות לאנגלים נוצרים, שקומתם ענקית דווקא. אשר לאחיו הצעיר ביותר של אבא, זה היה אדם ככל האדם, ובכך נבדל משאר בני השבט, ממש כמו שנבדל אבא מהם. הוא נשא לו בחורה בריאת-בשר, שחורת-עין ובעלת מרץ, בת מאנצ'סטר. הדודה מייזי פסקה מיד, כך סיפרו, שמשפחה היא דבר שראוי להתרחק ממנו. הדוד גר תחילה באחת הספינות העוגנות על הנילוס. לאחר שתקפו שיגרון ניגשו לבנות להם בית כפרי חבוי בתוך גינה, שהיתה עיסוקה התדיר של הדודה. דומה היה כאילו מעולם לא יצאה מתחום גינתה. שמעתי כי לאחר שישב הדוד במחנה-הסגר ולקה בבריאותו (לאחר מיבצע-סיני) השיגה הדודה היתר-יציאה ממצרים, במגמה לחזור לעיר-מולדתה מאנצ'סטר. הדוד המסכן, שלא היה אפילו ציוני כלל ונחבש על שום היותו קרוב שלנו, היושבים בארץ, יצא תשוש ממחנה-הריכוז. המשפחה התכוונה להפליג, אך לבסוף יצאה הדודה לאנגליה בגפה, כי הדוד מת שעות ספורות לפני ההפלגה.

לאחר שנים, כשהיינו נוסעים לארץ-ישראל, ואי-ההתאמה בלוח-הזמנים של הרכבות חייבה שהייה של שעות-מספר בקאהיר, מזמינים היינו חדר במלון-שפרדס הישן והנודע. שם היה סדר הבילויים קבוע בהחלט: אמא היתה מזמינה בשבילנו קאקאו עם עוגות, וכן חשות היינו, לפי תור, לטבול באמבט עצום ולפנק את גופנו במגבות השעירות והרכות שסיפק המלון. אם תשאלוני מה היה ה"כיף" בדבר, לא אדע. סוף-סוף הרי אמבט כזה ממש היה לנו בבית (בימים ההם לא ידעו מקלחת מהי), ורגילות היינו לרבוץ זמן רב בתוך אמבט של פח לבן שניצב על רגלי-אריה (או שמה נשאר)—אך במלון היה לזה טעם ומראה אחר, כפי הנראה.

כשאני זוכרת את האמבט מיד עולה באפי ריח הסבון בו השתמשה האומנת—הסבון היחיד הבריאי, לדעתה—coal tar soap. כלומר סבון-זפת-ופחם, בעל ריח אנטיספטי, ואשר ממנו נבע שפע אינ-קץ של קצף בצבע ורוד, חמוד-למראה אך דוקר לעיניים. לתוך אותו ים של קצף היתה האומנת דוחקת את שערי הארוך ואת ראשי

האומלל דחוק וחוזר לצורך הפיפה. נקיון ובריאות ראשית-מצוה היו בעיניה, ומעולם לא נלאתה לספר איך עזבה משרה מכובדת בביתו של מצרי אחד משום שצויה לרחוץ את כל ארבעת הילדים בזה אחר זה באותם מים עצמם.

קאהיר-העיר נשארה אפוא בלתי-מציאותית מעט בזכרוני: עיר צהובה וגדולה, תנועת כלירכב ערה יותר מזו שבה הורגלנו באלקסנדריה של אז. המראה הכללי, ים של בתים לא גבוהים ביותר, שמהם הזדקרו דקלים וצריחי מסגדים, ובאופק גבעות חול חום-צהוב—לא אדע אל-נכון אם אמנם בעיני ראיתיו אז או שמא קלטתיו מעל פתקים שהיו מדביקים על מזוודות-העור הכבדות שליוו את המשפחה במסעיה. את גן-החיות של קאהיר ראיתי בלי ספק בתקופת ילדותי, אך איני זוכרת אלא שבילים המרוצפים פסיפס ססגוני של אבנים עגולות.

בגן-החיות של אלקסנדריה לא הרבינו לבקר. משום-מה לא התחבב עלי מראה החיות בכלוביהן, הנודפות ריח חייתי (מה הפלא?). לעומת זאת מרבית היינו לבלות בגן הגדול הסמוך לגן-החיות. איני זוכרת אם גדול היה; בעיני הילדות היו אילנותיו גבוהים לאין-שיעור. דשאיו המטופחים לא נועדו לשחק ולהתגלגל עליהם. עם זאת זוכרת אני גבעה אחת—ודאי מלאכותית—עוטה דשא. בראשה התנוסס פסל שיש לבן, מאותם פסלים שאיכלסו את כל הגן. היטב זכור לי גילגול מלמעלה עד למטה, וריח הדשא המשפר. נדמה לי שכבר אז הכרתי את כל השיחים וסוגי הדשא בשמותיהם. במיוחד הקסימה אותי הליפיה בעלת הפרחים הקטנים והעגולים, כראשים זעירים סגולים. היה שם גם מבוך, פינות נסתרות. אך יותר מכל ריתקה את תשומת-לבי מלאכתם של המוני הגננים המצריים, אשר על אף בורותם ידעו לעשות ייחורים, להדק על גזעי הפיקוסים עציצי-פח, וכן שתלו, יישרו והחליקו בלי סוף את הדשא וגרפו את עליה-שלכת. איני יודעת אם מאז ועד היום ראיתי גנים שבהם לא התגלגל אף עלה אחד כמוש—אין ספק שידיים למכביר עמדו לרשות הטיפוח הזה שאין לו קץ.

איתן-הטבע הראשון, הראשי, השולט בתודעתי מימי-הילדות, היה הים. ריחו, משביו המלוחים, הגיעו לרבעים המרוחקים ממנו ביותר, אך אנו מעולם לא היינו רחוקים ממנו באמת. שמורים בזכרוני טיולים לאורך הטיילת, נוכח הים הסוער, ושמורה בי תמונת הים בכל תמורותיו, בכל עונותיו. ים רוגע, חלק, שקוף, בהיר-בהיר. כאשר טבלת בו משתאה היית למראה טבעות-הזהב הנשקפות על החול הדק שבתחתיתו. ים כחול שעל גליו הלבנים מרצד אור-שמש עז. ים סוער שקיפח כליל את תכונתו הכחולה, הנצחית-כביכול. ים מאיים, אפור, רותח. בגיל צעיר מאד טבלנו בו, למדנו להכיר ולאהוב את חופו, את החול ואת רבבות היצורים עדיני-הצבעים—ירוקים, סגולים, ורודים, חומים—כמו גם את חודי קיפוד-הים הדקים והשבירים. על הכל חיבבתי את שלדי דג-הדיו, אותם אפשר היה לפסל בציפורן. והרי לך אשליה כזבנית—יכול אתה לעצב ברכות הלבנה צורות וקווים דקים ומפותלים. שעות איך-ספור עסקתי בבניית ארמנות-חול מקושטי צריחים, ולרגליהם גינות בהן נטעתי אצות דמויות דקלים וצמחים למיניהם. מנהרות ובורות-מים צצו ונעלמו. לאחר זמן

קראתי על חופי הים הצפוני, מקום שהגיאאות והשפל פותחים אפשרויות אין-קץ לפני ילדים האוהבים הרפתקות רטובות, ולבי הלך שבי אחר התיאורים והתמונות; חוף הים התיכון היה קמצן יותר. שחפים אמנם סובבו מעל, אך היכן קיננו? ילדה כמוני לא תדע זאת לעולם. אמנם חקרתי ברגלי את פני הסלעים—מהם חדים, מהם רכים כקטיפה, מהיותם מכוסים צמחייתיים—אך עד היום לא ראיתי בעיני גאות ושפל מהם במציאות.

אשליה של בריחה מן הסדר הטוב ומשטר-החיים קניתי לי כאשר התחלתי לפתע לשחות. פשוט, נכנסנו למים, ראינו איך צפות להן נשים בריאות-בשר שדלעות קשורות למתניהן, והנה פתאום—ראשונה אחותי, ואחריה אני—שוחות אנו. כך, פשוט, כמו גורי-כלבים, בלי פחד וחשש. וקדימה אל הים העמוק, לקראת החביות הצבועות באדום ולבן, והעוגנות במפרץ-הרחצה, לסמן את המרחקים ולספק תחנות בדרך לשחינים. כבר אהבתי את הטעם המלוח על השפתיים, את הים הגואה, את עמקותו. הייתי בעיני כבת-ים קטנה. הים, החול, השמש הלוהטת—אלו היו נקודות-החן של עיר חסרת-חן למדי.

כאשר בגרתי יותר נדדנו לרחצת-הקיץ אל חוף מרוחק קצת ממרכז העיר. שם, בתוך מפרץ סלעי, עגנה סירה גדולה של משמר-החופים. אהבתי לשחות עד הסירה, לעלות על סיפונה, לשכב שם שעה ארוכה בשמש היוקדת, ולרקום דמיונות על אי-אלמוגים לא-נודע. הכניסה למפרץ היתה חסומה למחצה על-ידי אי-סלעים, שבקרבו נוצרה לאגונה של מים מלוחים, חמים, שקטים ורדודים. לא אשכח את הרומנטיקה שאפפה את האי הפרוזאי הזה. חלמתי על האוקינוס השקט ועל מסעות למרחקים. פה-רשם, בחגווי-הסלע, נפערו בורות מחוברים לים הפתוח, בהם היו הגלים נדחפים לפתע וזורמים וניתזים פתע אל-על. ליד בור כזה, שנקרא "באר-השדים", ממתניות היינו לא פעם לחזות בפלא של תפרכת המים הניתזים בלכדם את האור. בימים ההם הרביתי לחלום על הים ועל הפלגה.

הים, הספינות וכל דרכי הנמל ידועים היו לי משחר ימי-הילדות. אני יודעת עתה אם אמנם היה נמל אלקסנדריה גדול כפי שנראה לי אז: הוא השתרע לכל עבר, וליד רציפיו עגנו ספינות שדגלים שונים ומשונים מתנוססים עליהן. ידעתי שעל כל חרטום מתנוסס באותיות לבנות שם הספינה ושם נמל-ביתה. ארובות האניות, לצבעיהן השונים, באו לספר לי על נמלים רחוקים—יפאן, סאות-מטון, מארסיי ועוד. ספינת-טיול מפרצית עגנה בסמוך למיזח של מועדון-השיט, שהורי השתייכו אליו, ושם ביליתי ימי-חורף רבים (בטרם אתחיל ללמוד, או בימי-פגרה). מבעד למשקפת אפשר היה להבחין בנערים לבושים מדים לבנים, שקנו על סיפונה את מלאכת הימאות. תרועות חצוצרה נשמעו ופעמוני-הסיפון באו להורות על השעות וחילוף-המשמרות. ידעתי בדיוק מה התרועה המלווה את הנפת הדגל והורדתו. במי הנמל הרוגעים והשמנוניים שטו סירות-מירוץ לבנות-מפרש, נטויות על צדן, מהירות ככנפיר-רוח, פולחות את המים ונושאות עמן את יפיין וקלילותן.

אך על הכל קסמו לי בימים ההם אניות-המלחמה חמורות-המראה, הצבועות בגון

הכסף, נושאות את נשקן האלים, מסתירות את סוד כוחן ועוזן. המלחים נשתפכו לרחובות העיר, בלובן מדיהם—אנגלים על-הרוב, אך לפעמים צרפתים שגדיל אדום על כובעיהם המשעשעים. ידעתי כי בתום חופשת-החוף שלהם עולים הם שוב על מצודותיהם הצפות, מפליגים אל הים הפתוח והסוער, ליעדים מסתוריים. לבי הלך שבי אחר נדודי הספינות האיתנות. כשהיתה אניית הצי הבריטי מודיעה כי תארח על סיפונה את בני העיר, לא היה גבול להתרגשותי ולסקרנותי. עולם הפלדה המצוחצחת למשעי כבש אותי כליל. לאחר שחדלתי מן האמונה כי אלוהים יהפכני יום אחד לבן ואוכל להפליג בים הגדול, לשחר חופים מוזרים ולהזין עיני במראות מפליאים ולאחר שקניתי קצת בינה ודעת, קיויתי בסתר-לבי כי בכל-זאת יותן לבת להפליג בספינה.

כשעות-זוהר ממש זכורות לי הפלגות בסירת-מפרש למירוץ, יחד עם אבא. כחלום היה זה: לסובב במהירות מסחררת, קלים כשחפים ממש. החלקנו על מימי הנמל, אל מתחת לחטמן של הספינות הענקיות, הרחקנו עד למיזח, חזינו במגדלור (לא זה המפורסם עוד מימיהם!) .

ידעתי אפילו את כל ארכו ורחבו של הנמל, את כל המנהגים, הכרתי את סירת-המנוע המיועדת להביא את הנווט לספינות, על-מנת ללוותן בין חתחתי הזרמים אל מקום עגינתן בלי לעלות על שרטון. ידעתי את הדגלים המסמלים את חיי כלי-השיט, את דגל הקרנטינה ואת הצפירות. מה-רוב היה קסמן של צפירות אלו, העמוקות והקטועות. הן הידהדו במעמקי נפשי, משכוני אל הלא-נודע. גם עתה, כי אזדמן לחיפה ואשמע את צפירת-הפרידה של ספינה היוצאת את הנמל, מתכווץ לבי והולם בהתרגשות.

עוד מגיל צעיר, כמדומה, עזה היתה בי תחושת הטבע, הצמח והפרח. אין זה משום שארץ זו בה נולדתי נתברכה בטבע שופע ומוריק אלא פשוט משום שהקנו לנו יחס לטבע, ויחס זה נותר בי תמיד מאז, הוטבע באישיותי ממש.

מביקורים ראשונים בקאהיר זכורים לי היאור רחב-הידיים, זרמו העצל והרוגע, מימיו העכורים, שעליהם נישא שפע סירות גדולות ואטיות, בעלות מפרשים.

אבא הסביר לנו כי שונות הן האניות הבאות ממצרים העילית, וחרטומן פונה כלפי-מעלה; כנגד זאת, הספינות היורדות ממצרים התחתית חרטומן פונה כלפי-מטה. מעולם לא הכרתי מקרוב את חיי הספנים על הנילוס, אך קל היה לחוש את הרומנטי שבהם. אבא היטיב לדעת את מנהגיהם וידע היטב את הניב של אנשי נוביה. איני זוכרת מתי היה אבא מגביה את קולו, כאשר הזדמן לנו להפליג בנהר, מברכם ומחליף אתם דברי-לצון. חלפת על פניהם וראית אותם יושבים על סיפונם, סועדים מפתם הדלה, כרוכת בצלים וירק. מיד לאחר הברכות נשמעה מפייהם הזמנה להסב אתם—הלצה מן-השפה-ולחץ, שהרי מפליגים הם צפונה ואתה פונה דרומה, ועל כן מכונה הזמנה מסוג זה בפי העם "עוזומת מרפביה", הזמנת-ספנים, טכס-נימוסים סתם.

זוכרת אני את שפעת ירק-הגנים שעל גדות היאור בקאהיר ואיים נטועים בו, אם איני טועה. את כל יפיו של הנהר עתידה הייתי לראות לאחר שנים, כאשר ביקרנו

בלוקסור ועד אסואן הגענו. באסואן ראיתי לראשונה יפי טבע של ממש: גושי סלעים עצומים ושחורים, עצים מוזרים, ופריחת השיח הקרוי פוינסציה, אדום ולוהט על שמ־חורף תכולים־צחים.

אמא סיפרה לא פעם על מסע ארוך שערכה אי־פעם עם אבא, שיט על־גבי היאור בספינת־קיטור, כשהגיעה עד ח'ארטום וסודאן. עדות לכך, בכוננית־הספרים שבחדר־מגוריננו, ניצבו קישוטים סודאניים—לוחות מתכת רחבים ומגולפים שהסודאנים נוהגים לתלות על צווארם, כמלבוש יחיד כמעט. וכן עמדה שם לתפארת ביצה ענקית של בתי־ענה, משובצת חרוזי־זכוכית כחולים. הסיפורים שאבא אבא להשמיע באזנינו על סודאן ועל נוביה קסמו לי ולא נלאיתי שמעם.

בנעוריו, לאחר שסיים את בית־הספר החקלאי הממשלתי בקאהיר—שם למד ערבית, אנגלית על־בוריה, וכן (לפי דבריו) הצטיין ככדורגלן—נדד אבא לעבוד בבתי־החרושת לסוכר אשר בנאג־האמאדי ובני־סואף ועוד מקומות ששם אינו זכור לי. הוא היה אחראי על גידול קני־הסוכר לבתי־החרושת, ועלילות־גבורותיו פירנסו את דמיוני בלי הרף. רכוב היה על סוס, וברכבו במטע היה נבלע כליל בין קני־הסוכר, כך סיפר. הוא שילב בסיפוריו מעשה במהנדס צרפתי שאוהד היה את יריבו של דרייפוס ובו ליהודים, ומגניב היה מתחת לדלת חדרו של אבא את העתון הידוע־לשימצה "אקסיון פראנסיז". כן הירבה אבא לספר על מסילת־הברזל צרת־הפסים שהונחה מדי־פעם סמוך לבתי־החרושת, להובלת הקנים. הוא סיפר כי פעם, בחפרם להנחת הפסים, גילו קבורה מצרית קדומה. על־מנת "לסדר" את המהנדס האנטישמי נטל אבא את הגופה החנוטה שנתגלתה והשכיבה על מיטתו של הצרפתי, כשסיגריה דולקת בפיה. הבהלה שגרם ליריבו עדיין היתה מצהילה את אבא שנים רבות לאחר מעשה.

אבא היה מספר כי לאחר שסיים את לימודיו בבית־הספר החקלאי הוצע לו לנסוע לעבוד ביאנה, אך אביו מנע ממנו לצאת לארץ כה רחוקה ואמר שלא טוב הוא להתרחק כל־כך מסביבה של יהודים. סבא זה, שמעולם לא הכרתיו, אדוק היה ביותר, לפי סיפוריו של אבא. כל ימיו עסק בלימוד־תורה ובקבלה. דבר זה הוכיח, כך היתה אמא מספמת, שאמנם בא, עם אביו שלו ועם אח בוגר ממנו, ממזרח־אירופה. שם, נהגה לספר לנו, לומדים יהודים תורה ואינם עוסקים כלל בפרנסה.

תמונתו של סבא היתה תלויה על קיר חדרו של אבא. פניו הבהירים, שמהם בלטו עיניים חייכניות, היו עטורים זקן צהבהב, אך ראש בהיר זה היה עטוי תרבוש, כמנהג היהודים בקאהיר בימים ההם. לאחר זמן נודע לי כי אמנם בא אביו של אבא מאירופה, התיתם וגדל בקאהיר, ושם רכש לו את מנהגי המדינה והתחתן עם בת אחת המשפחות המעטות הוותיקות באמת שבקרוב יהודי מצרים. תמונת אמו של אבא התנוססה אף היא על הקיר. לה לא היה, כפי הנראה, כל חוש־הומור, אם לדון על־פי פניה המגושמים והרציניים עד־אימה. היא היתה בת אחת משתי נשיו של קטאו־פחה הנודע. אביו, אף שהיה נשוי לאשה אחת שילדה לו המון בנים ובנות, התאהב, כך שמעתי, בזמרת יפת־תואר, השיג היתר מן השלטון המוסלמי להתחתן

עם אשה שניה, וכך סובבו בגינת־ביתו הרחבה הרבה בנים ובני־בנים שלא ידע כלל לזהותם.

אמא הספיקה להכיר את חמותה ולא הרבתה לשבחה כלל. קשה לתאר, כנראה, את המרחק התהומי שהפריד בין קאהיר של אז, על יהודיה הלבושים בסגנון מזרחי וחיים בעולם מסורתי פטריארכלי ופרימיטיבי למדי, לבין הסביבה בה גדלה אמא. אך כל הדברים האלה התבררו לי רק לאחר זמן, ומעולם לא עד תומם.

אם נותרו עמי זכרונות כה רבים ורעננים מן הביקורים המעטים שלנו בקאהיר, וכן רשמים של ממש ממשפחתו של אבא, מוזר הוא שדווקא את משפחתה של אמא הכרתי הכרה רופפת יותר, וידיעותי נבעו בעיקר מסיפוריה של אמא עצמה. היא היתה מרבה לספר על אביה, שאותו אהבה, ככל הנראה, יותר מכל אדם אחר. את תמונתו ראינו. פניו העצובים היו עטורים זקן ופיאות־לחיים, לפי אופנה מיושנת, קרחתו הגבוהה הבלטיה עיניים יפות ועצובות, על ברכיו פרושה היתה שמיכה, שעל גביה נחו ידיו העדינות. כולו אמר מחשבה ותוגה. ידענו כי מת בשחפת, כיתר אחיו—ועובדה זו הוסיפה לו בעינינו בלי ספק הילה של רומנטיקה. אמא סיפרה עליו שהיה חפשי בדעותיו, לא היה לו כלל יחס לדת, אף לא ליהדות בכלל. אשתו, לעומת זאת, באה ממשפחה דתית יותר, מיוצאי בגדאד שהשתקעו בבומביי לעסוק שם בסחר אבנים יקרות. אמא סיפרה תמיד שסבתא זו, שאף אותה לא הכרנו כלל, היתה מדקדקת במצוות הדתיות שבפית; אך הואיל והמסורת היהודית מיחדת חלק עיקרי לגבר, קיימה את מצוותיה לחצאים בלבד. סבא לא שיתף כלל פעולה: רצתה, הדליקה נרות של שבת—הוא לא שבת; ערכה את כל המאכלים הדרושים לסדר—אך סבא לא ערך סדר, וכן הלאה. סבא זה הירבה לנסוע בנעוריו, ואף בבגרותו עשה בבירות־עולם, הירבה לקרוא והרחיב דעת. כאשר זקן ונחלש ולא יכול אף לעיין בעתון, נהגה אמא לקרוא לפניו בקול רם מן העתון יום־יום (ובראש־וראשונה, מתוך "מאנצ'סטר גארדיאן", משום־מה).

זוכרת אני איך נאנחה אמא, בדמעת־עין: "כה רוצה הייתי להאמין בתחיית־המתים—מה־מאד רציתי לחשוב כי אי־פעם אחזור לפגוש את אבי!" אמרה זו, עוד בטרם אָרד לסוף משמעותה, נסכה בי תהייה ויראָה.

אשר לאמה סיפרה אמי רק בשבח יפיה ושערה השחור, החלק והשופע. ברצותה לשמור מזכרת גזזה משערותיה מיד אחר מותה, אך מה־מוזר—כך סיפרה אמא—השער אשר אהבה ללטפו בהתפעלה מרפותו המשיית הפך קשה ועמום.

באשר למשפחת אביה, סיפרה אמא כי באה מארץ־ישראל, כנראה בעקבות צבאותיו של נפוליאון. אחד מאבות המשפחה היה, ככל הנראה, רופא, שעזב את חברון וירד מצרימה. זוכרת אני כי בעת ביקור אחד בארץ הלכה אמי ומצאה את קברות אבותיה בחברון. כנראה הגיעו שמה מן המגרב. כיצד ניתנה להם אזרחות אוסטרית לא אדע. בכל־אופן נשאה המשפחה את תואר הברונים בו הכתיר הקיסר האוסטרי את אבי־סבי. כאשר הגעתי לכלל הבחנה מסוימת בעניינים כגון אלה לא נמנעתי בעת ויפוח לומר באזני אמא שאין תואר־אבירים מתאים ליהודים, ובלי ספק הושג

בשל "מיבצעי חלפנות". הסבר כזה לא נעם לאמא, אף כי ודאי הכירה באמיתותו. על־כל־פנים, לא אחת ענדה סיפת אבנים יקרות בדמות כתר־ברונים, וכתר כזה קישט את ראי שריון־הצב, בעל־הידית, שהיה מונח על שולחן־התמרוקים שלה. מלבד אחיה היו לאמא אחיות אחדות, אך אנו הכרנו מהן אחת בלבד—הדודה לואיז. דודה זו, אלמנה זקנה, קפדנית אך חביבה ביותר, עשתה כחצי השנה במצרים ואת יתר ימות־השנה בילתה בפאריז, בחברת בנהי־חידה, רווק עליז. בן־דוד זה—שהשתתף במירוצי־מכוניות, עסק במשחק־פולו, רכב על סוסים והחליף בחורות כהחליפו את חולצותיו יוצאות־הדופן—היה בוגר מאתנו בהרבה וסימל בעינינו את כל הקוסם והמסתורי המתלווה למושג הבגרות המושלמת. איני יודעת בדיוק מי היה בעלה המנוח של הדודה, אך לא אחת שמעתי רמזים מפי אמא—הוא היה, כפי הנראה, ממזר של הח'דיב אסמאעיל.

אף כי זכור לי כל פרט ופרט בבית ההורים, אין הוא זכור לי כלל כמקום בו הרביתי לבלות. מקומי־אני המיוחד היה כיסא־נוח רב־מידות, עשוי עור כעין הזית. בתוך מושב זה אפשר היה להתכרבל, כשהספר נשען על הידית העבה והרכה, ולשכוח עולם־ומלואו ולהפליג אל אפקי הדמיון. אכן, בגיל מבוגר־ביחס גיליתי את עולמה הקסום של קריאה. הכיסא עמד באותו חדר אשר ירש את מקום חדר־הילדים והיה למשכן־קבע לי ולאחותי. בחדר זה, מול מרפסת רחבת־ידיים הפונה אל הגינה האחורית, עמד שולחן־מידות ממורק ומלבני. בחדר זה אכלנו את ארוחת־הארבע המקודשת. כשהאומנת מנצחת על קומקום־התה, הייתי מגניבה מבט מפוחד וסקרני לראות איך פני משתקפים עקומים, נלעגים ומעוותים על גחוני המקומר של הקומקום. על התה "להשתקע", כך אמרה האומנת; אין לבחוש בו חלילה. ואם יש חשש שלא יהיה צבעו כהה־אדמוני די־הצורך, תרים בעלת־בית זהירה את הקומקום בידה ותצביע בתמימות מעושה על תמונה תלויה על הקיר, וכך, כבהיסח־הדעת, תביא את המשקה עד תכלית שלמותו הנכספת.

בחדר זה הכינונו שיעורים, ושם בילינו את שעות הערב. ליד הקיר עמד ארון־ספרים אשר מחציתו היתה סגורה בדלתות אטומות. בחלקו העליון נשקפו בעד לזכוכיות ספרים מכורכים בעור ירוק־כהה. איני זוכרת איזה ספרים היו אלה, זכורים לי רק ספרי־מסעות וכן תנ"ך מעוטר בציוריו של גוסטב דוֹרָה. אכן, למרבה־הבושה, זוכרת אני דווקא את הקישוטים שנשענו על הספרים—צדפה פתוחה ובה פנינה בהתהוותה, וכן צלחת־מתכת קשורה לרצועת־עור, מקושטת קונכיות וחרוזים בצבע תכלת—מלבושה היחיד (כך סחה לי אמי) של נערה סודאנית. זכורה לי גם ביצת בתי־ענה מקושטת כיד האמן הגולמנית של בן נופיה. את כל אלה הביאו הורי, שרכשום בעת ביקורם הלא־נשכח בח'ארטום.

היטב אני זוכרת את יללות הרוח המנשבת מן הים בערבי־החורף הצוננים. כל חימום לא היה בפית בעל החדרים הגדולים וגבהי־התקרה. למען האמת, סידורי חימום מודרניים לא היו שייכים ל"רמת־החיים" באלקסנדריה של אז. מכל־מקום, תנור־נפט או תנור חשמלי לא התקבלו על דעתה של אמא. היא טענה שאין מסיקים

בתים במזרח התיכון. לעומת זאת, אצל הדודה לואיז עמד תמיד בחדרים "מנגל", קערת־נחושת הניצבת על רגל, ובה גחלים לוחשות בתוספת קטורת. ריח הניחוח בישר את החום הנעים מיד עם כניסתך אל ביתה. את הריח העדין והאקזוטי של הקטורת זיהיתי בהמית־לב שנים רבות לאחר בואי לגור בארץ־ישראל: איני זוכרת אם היה זה בכנסיה כלשהי בירושלים, או שמא במסגד.

את האח הפתוחה למדתי להכיר ולאהוב, במועדון־הספורט בו בילינו את מיטב השעות הפנויות עוד מגיל צעיר ביותר. אח נפלאה זה, מוסקת ומפיקה חום וביתיות, ניצבה בחדר־הקריאה, בצריף נאה ושקט. כאשר היה גשם מפתיענו בעת משחק מתגנבת הייתי אל החדר הרועג ומעלעלת בעתונים המצוירים, ובלבי תקוה ודאגה—הפניסה לילדים היתה אסורה בתכלית האסור, פן יפריעו את שלוות המקום, ולא־פחות מכך, ודאי, כדי למנוע מהם עיון סקרני בתיאורי הרציחות והאהבות, שמילאו את רוב דפיו של ה"דיילי מירור" ועוד עתונים מעין אלה, שהיו מצויים בשפע על השולחנות וליד הכורסות המצופות בדים פרחוניים בסגנון כפרי.

את המועדון הזה הכרתי בעצם עוד בטרם אזכה לשחק במשחק כלשהו מלבד "תופסת" ומחבואים. בערבי קיץ, יוצאות היינו—אחותי, בת־דודתי ואני—לטיול של ממש על מסלול מירון־הסוסים שהקיף את המועדון, על דשאי הגולף, הבניינים, כיכרות־הדשא ומגרשי־הטניס. איני זוכרת כלל מה היה ארפו של מסלול זה, וכמה זמן היינו מתהלכות עליו, אך היטב זכור לי ריח הדשא הרענן, ניחוחו לאחר הפיסוח והתלתן העולה, באין כוסת, פה־ושם בפאות המסלול. האומנת הציעה לי לא פעם להפש תלתן בעל ארבעה עלים, האמור להביא מזל למוצאו. נדמה לי שמעולם לא עלה הדבר בידי, אך החיטוט בין אפוני־ברר ועירים ועשבים רכים היה בו משהו חביב ומושך־לב לילדה עירונית שלא ראתה פרחי־שדה מעודה.

יציאה אל חיק־הטבע, בעירנו פירושה היה מסע בכיוון המדבר המערבי. לעתים הציע אבא לקחתנו במכוניתו—פֹרד פתוח—ואז היינו חולפים על־פני שכונות־הילידים, פרורי־הנמל שרחובותיהם הצרים המו אדם, הדיפו ריח־דגים עז וריח עיטרן, וקול הגראמופונים בוקע בו, מוגבר ומופץ לרוח הים, משפתו של רמקול שמראהו כפרח־החבלבל, והוא יבבני ומחריש־אזניים. על שרפרפי־קש, בבתי־קפה שעל המדרכות, ישבו המון גברים כהי־פנים, מטושטשי־דמות, בוהי־עיניים. אך פתע והנה כל ההמון מאחורינו, הים משתרע קרוב־קרוב ומלהיב במליחותו הכחולה. הים ממש מזה לפביש, ומהעבר השני בריכות־המלח ותלי־המלח הנוצצים, לבנים ולעתים גם ורודים. כה השתוקקתי לגלוש מעל לערימות המתנוצצות, אך אין המלח רך כלל, לא כמגעו כמראהו. תהיתי מה טיבו של השלג, שמעודי לא ראיתיו אלא בציורי ספרי־ילדים ועל־גבי גלויות מצוירות, המיועדות לברכות חג־המולד.

מדבר־מאריוט—מדבר לבן, נקי וצח—הצמיח משום־מה כלניות לרוב בימי־אביב. מאז ראיתי פרח־בר לראשונה, קטפתי והתפעלתי, איתנה היתה אמונתי כי אין יפה משדה הזרוע פרחי־בר ביום־אביב. אך דלה היתה הצמחיה במדבר הצח; לא עץ ולא פלג־מים—חולות כמלוא העין. פעם אפילו הרחקנו נסוע עד לעיר אגדיית

שקולונל אנגלי זקן ותמהוני בנה אותה בשביל הבדווים. הוא הקים טירה, דומה תכלית-דמיון לטירת-אבירים מימי הביניים. מוזר ביותר היה לראות בדווים של ממש נעים בין החומות. אדון הטירה, לבוש מכנסי-רכיבה, כסוף-שער, נעול מגפיים חומים ומבריקים, לימדם לשפר את מלאכת הטוויה, דאג להקמת בית-ספר, מרפאה וכו'. מעולם לא שמעתי מאז מה עלה למפעל מקורי זה. בכל-אופן, הביקור בנווה-המדבר האבוד במרחב הצחיח לא חלום היה. עדות לכך הוא תצלום שעודו שמור אתי עד עצם היום הזה.

נסיעות "בחק הטבע" ערכנו פעמים מספר משך שנות-ילדותי. כמה פעמים התאכסנו בבית כפרי שהקים דודי בטבור האחוזה הכפרית שהיתה קנין משותף לו ולאחיותיו. אבי ניהל את גידול-השדה והירבה לנסוע בגפו, להשמיע את הוראותיו ולהשגיח על ביצוען. יש להודות שלא מעט התאכזבתי בבואי לבית הכפרי. אמנם, ריהוט בסיסי, בדים פרחוניים, מנורות-לוקס מאירות, ומיזער של נוחות מרומזת. אך היכן יפי הטבע? עץ כמעט לא נראה לעין על-פני מרחבי האורז והכותנה המוריקים, להוציא כמה עצים קרויים אקאציה רוביניה, שפריחתם צחורה וחריפת-בושם. השדות, ריבועים-ריבועים, היו מוקפים תעלות-השקאה גדושות מים אדמדמים, שהיו אסורים ברחיצה (ובשתייה, כמובן). אמנם טבלו בהם הכפריים, במערומיהם, בחברת הג'מוסים. לא גזומה היא: בין המתרחצים נראתה לא אחת נבלת בהמה שטה, מבחילה ונפוחת-עור.

עם חשיכה התכנסנו, בני-המשפחה, לתוך חדר-המגורים אשר בקומה העליונה של בית-החומר המסויד. את התריסים הכרח היה להגיף. הלא מן המפורסמות הוא: אין הכפריים מחבבים את בעלי-האחוזה האירופיים, אשר להם כל שמנת-הוסלתה של הכנסת היבולים. היטב שמענו את המבוגרים מתלחשים: הגם שאין הפלאח יוצא מביקתתו לאחר חשיכה, מיראתו מפני שודדים, שדים ורוחות, בכל-זאת לא פעם, כאשר נראתה דמותו של הזר הלבן באור חלון פתוח, נורתה בו ירייה מרובה-ציד...

(המשך יבוא)

שרה בורג־סבירי: דוד (שיר)

דוד דוד
קטן וערמוני
טל קלעך וצא עמנו למערכות.
נפוצו השורות
ראשינו נרפנים.
אימה של מות וקלישות החם.
איכה עמדנו בדהמים מן־פגר־איש
שותת דמים ומתעב־הדמות.

דוד
יפה־עינים, אדמוני
חפוז־מבט וצעדו נמהר

חמה הבקה ראשינו לזהטים
המסה כל הרצונות אשר הבאנו
דעך ששון הקרב
ראשינו משפלים
אימת המות תדכאנו
ולבושנו קל.
נבון היית בעינינו
בתלתליך המלאים זרקא חמה
דוד דוד

הקלע בידך
עיניך שוחקות בלי קול בלי שמחה
מי לנו יערב כי עד עבור היום
לא נותר פגרים משסעים.
נתנו אמונים בך בלי גבול
נהרנו אחריך בלי דבר
קרנו לנו עיניך הבהירות
ושפע תלתלים אומר־רצון.
נכון היית לקראתנו כשבעים הפרשים שבעקבי־
הרוח

חֲשַׁפְתָּ לְמוֹלְנוּ זְרוּע־אֲמוּצָה
נוֹשֵׂא־כִנּוֹר
נוֹשֵׂא־כִנּוֹר בְּדֶרֶךְ
בָּרַב תּוֹגַת הַקָּרֵב נִפְּצוּ מַגִּינוֹת
עֲלָמָה כּוֹפֶפֶת תְּרִמָּה עֵינֶיךָ
שִׁפְתֵי־מִתְמַלֵּאוֹת מַעֲצָם תִּאֲוֹת
דּוֹד דּוֹד

רַכְנֵת לְמוֹלְנוּ גְדוּש־הָעֲלֻמִּים
צָעִיר מִהֵיֹוֹת לְאִישׁ
וְאִף חֹזֵק מִמֶּנּוּ.
עֲלָמוֹת וְזִקְן
בְּכִי תִינּוֹק בִּתְחוּם הַמַּחֲנֶה
הוֹד חֲנִיתוֹת וְקִרְע־סִנְדָּלִים
בְּדֶרֶךְ הָעוֹלָה כְּפֹפִי־הַגּוֹ יִחַלְנוּ
לְשִׁמְעַ מַגִּינוֹת הַלֵּב עֲמַד.
עֲקֵרֶת מִלְּבָנוּ כָּל שְׁעִשׂוּעִים
עֲקֵרֶת מִלְּבָנוּ כָּל חֲדוּה־שֶׁל־גִּבּוֹר
הַנִּסְתָּ מִלְּבָנוּ כָּל הַסִּפּוֹת
אֲשֶׁר אָרְבוּ לָמוּ פִתְחֵינוּ הַדְּלִים
נָשִׁים שָׁלְנוּ הִנֵּהנוּ אַחֲרֵינוּ
אַחֲרֵי גּוֹנוֹ לְחִשּׁוֹ אָמֵן
וְרַק בָּרַק נִגּוֹן וְאַצְבָּעוֹת־שֶׁל־פֶּלֶא
הִרְכּוּ לְבוֹתֵינוּ וַיְהִי לָמָּס.

עבריה כרמי: לורנצו־מארקש

חליתי מאד. רצון היה בי להקיא את כל העולם, אבל אצבע לא הועילה. חליתי מאד. יצאתי באמצע הלילה ותליתי מבטי במנורת הניאון המקולקלת זה שנים ובשורת הקווארינות הצבועות לבן. הצמדתי כפות־ידי אל רקותי ולחצתי בכל כוחי—רציתי לבכות. תחושת האצבעות החמות אל מול מצחי הקר־להחריד היתה מהממת. העטלפים שיחקו בין ענפי האורן ונתקלו מדי־פעם בקיר הבית כשהם מטיחים בו כתם כהה אחר כתם כהה. האיש קרא לי לחזור. האיש קרא. ישבתי על מדרגות המרפסת ואספתי עצמי אל בין זרועותי. מאד בודדה, מאד עצובה. לא אני. ניסיתי לחשוב, והדברים היו חרוטים עמוק מפדי לסדרם. משפט אחד חזר־ונשנה במוחי ללא הפסק. "לא עוד אני. לא עוד שלי". מתגבר ונחלש חליפות. מכוניות חלפו בכביש, מאירות מדי־פעם את הגדר הדלילה, ונעלמות מאחרי הגבעה. תן תועה חצה את הדרך—בפרדס העביר מישו את הצינורות. תינוק בכה. האיש נבהל. תינוק שלי בכה. ישבתי מתנדנדת בכורסה הגדולה והחזקתי אותו בחיקי. ישן, בני.

אחר נסע האיש ואנחנו נותרנו מחפים. שמתי את הצעצוע דמוי במבי אדום ליד מיטת הפעוט וישבתי מצפה. כל הימים. קניתי שמלה חדשה מוכנה ותליתי בארון, שיפתי את הציפרניים והכנתי בקבוקים כמספר הארוחות. ישבתי מחכה. יום אחד דפקו בדלת ונכנסו אנשים שהכרתי מזמן. הסתערתי עליהם ברעבתנות של אחת מחכה וסחפתי אותם אתי. מעכשיו ישבנו שלשתנו וחיכינו להודעה. הילד גדל וכבר היה מתבונן בי בבוקר בסקרנות מעבר מעקה מיטתו. לפעמים התביישתי והייתי מתכסה בשמיכה עד מעל ראשי. אחר־כך התרגלתי למחשבה והייתי מחזירה לו חיוך, שהרי שלי הוא. לאט־לאט הרגלתי את עצמי לצאת מן המיטה בבוקר ולקחת את הילד לטיול. בתחילה טיילנו עד סוף השביל, כשאני מבטת כל הזמן לאחורי שמא יבוא הדוור ואני לא אהיה, וככל שעברו הימים ודבר לא הגיע, הרחקנו ללכת. בסופו של דבר התחלנו להרחיק כדי שיעבור הזמן בצורה כלשהי.

השנים הוסיפו לחיות בביתי ומערכת סבוכה של יחסים נתרקמה בינינו. עכשיו שהיינו קרובים כל־כך בשל הציפיה, ואף־על־פי שנתקפחה, היה בנו משהו מן הייחוד. כשהייתי סורקת את שערי השחור הארוך היה גבי עומד ומביט בי, והיא מצטנעת. ובבגדים של מחשוף היתה ידה על העליונה, שמאז־ומתמיד בלטו עצמות־כתפי והשקעים שבתחתית צווארי כשתי גומחות־ענק שהציפרים באות לשתות מימיהן בימי־הקיץ החמים. בבוקר השפם היו שניהם חומקים בבגדי־לילה אל החמימות שבמיטתי הכפולה, המותרת על־פי החוק. גבי במרכזו ואנחנו משני צדדיו. אני מבוגרת והם ילדים מצחקים ועליונים. היו שואלים למותר ואסור, מספרים סודות של לילה ויום שעברו—והיינו יחד. היתה בשניהם הערצה למה שאני, ובי תשוקה אדירה לצאת מן החולי הזה ששקעתי בו, ולהיות כמותם.

יום אחד הגיע מברק בהול כשהיינו ככה בבוקר במיטה. היה עלי להתקשר אל חברת-התעופה ולהסדיר את ענין הטיסה שלי ושל הילד. הכרטיסים כבר הגיעו. גבי הביא את המברק מרקד בפיג'אמת-הפסים הכהה שלו. "תראי", צעק, "תראי מה הבאתי לך". נילי התהפכה על צדה והחלה לבכות. התינוק נעץ בנו מבט מבוהל וייבב. קמתי והרגעתי את הילד. לבשתי את בגדי-החג שהיו שמורים בארון כל הזמן הזה והרתחתי ספל קפה חריף בקנקן-הזכוכית. בחדר אמרה נילי לגבי: "אבל, גבי, אתה מבין מה פירושו של זה לגבינו? היא תסע. היא כבר לא תהיה שלנו כך, לעולמים". גבי שכב על גבו מתבונן בתקרה. מאד שקט. מאד מאומץ.

במטבח, לבדי, קראתי שוב ושוב במברק. לא ידעתי. שמחתי שהגיע הרגע בו עלי להחליט אם לנסוע או לא. התלישות הזאת בה הייתי שרויה כל הימים הארוכים כילתה אותי. ניסיתי לדמות בנפשי. עכשיו שם צהריים. האיש ודאי אוכל. מפית לבנה, קנקן של בירה, וידו מגששת מבלי משים, נוגעת-לא-נוגעת בצלקת שעל לחיו. ראיתיו כמו חי לנגד עיני. כל תנועה ותנועה. תמהתי. הקירבה הזו, היכולת לדעת מה עושה האדם השני ברגע מסוים בלי לראותו—הבאמת קירבה היא? כשהייתי קטנה הייתי בונה לי עולם-דמיון משלי להימלט אליו. אבל עכשיו, אפשרות זו לבריחה איננה עוד. ואני עדיין לא החלטתי. ואם אסע? ומה יהיה? ומה יגידו כולם אם לא אסע? סגרתי את הדלתות והגפתי את התריסים. את הילד השארתי עם סבתו והלכתי לדפוק בדלת ביתה של חברתי נאטאלי. בחלונות נשמתה הפרוצים לרוח. בשקט. חברתי נאטאלי? חברתי הטובה נאטאלי. פעם שכרנו יחד דירה בבית עתיק אחד שבנחלת-שבעה. היו בו חלונות-ענק מקומרים, קירות עבים ורתוך-ברזל להקיש על הדלת. אני תמיד חלמתי להיות סופרת. נאטאלי רצתה רק לחיות. היינו שונות, ובשל כך קרובות. נאטאלי היתה היפה בשתינו. קטנה, זהובת-שער. תמיד נהגה כאחת המוכרחה לגמור עכשיו הכל כי בעוד חצי שעה יש לה מטוס מחכה וארץ בלתי-נודעת—ואין פנאי. פעם טיפסנו, האיש ואני, על הרה-הרצל ובלילה חזרנו לחדרי. היה חושך והדלת היתה נעולה. כשחזרנו שוב היו כבר שעות ראשונות של בוקר. נאטאלי ישנה במיטה ואני הכנתי קפה לאיש ולי. הוא אמר שהיא דומה לנימפה הישנה למראשותיו כל לילה, ואני חשבתי: לוואי והיו לי שערות-זהב כמו לנאטאלי—אבל לא היו לי.

בערבים שאחר-כך הייתי הולכת לחדרו של האיש. היינו מבעירים אש באח ושותים יין בכוסות כחולות ארוכות. האיש היה אומר: "יש לך העור החלק ביותר שליטפתי. יש לך הגוף הטוב ביותר בשבילי בעולם והלב הפתוח ביותר". הייתי מאושרת. קנינו את הבית שבפפר והעמסנו על קירותיו ספרים. הבאנו את הכוסות הכחולות הארוכות, את היין, את האש שבאח, ואת נאטאלי הבאנו לגור בבית שלידנו. שוב הלכתי לדפוק בדלת ביתה של חברתי נאטאלי. מאז הערב בו חליתי לא ראיתיה. גם עכשיו היה קושי בדבר. היססתי. אותו ערב באתי לספר לה על האיש שהוא מוזר בזמן האחרון, ועל הילד. היה חושך ופתק על הדלת. "אני ישנה, נא לא לדפוק". חייכתי. נימפת-הזהב. הלכתי לדפוק בחלונה, שהרי היתה חברתי הטובה.

בחדר, על המיטה, שכב האיש. השקע שבכתפו התאים לה להפליא, ודברים שחשבתי שרק לי ולעולם לא היו עוד. היה לה לנאטאלי גוף לבן ומוארך ושדיים שאפשר לחפון ביד. היו לה עיניים גדולות ירוקות, ושמעתי את האיש אומר: "יש לך העור החלק ביותר שליטפתי". תעיתי הביתה. עיורת. אחרת. לא מכאן. האיש חזר, ואז חליתי. חליתי מאד. עכשיו היססתי שוב. דפקתי בדלת. נאטאלי? הבטתי בה. שערות-הזהב, חריצי לחייה, עיניה. נאטאלי? נאטאלי חברתי הטובה עמדה ולא היתה לי ולא-כלום. זרה. באצבע צרידה הקשתי ועיניה היו פעורות, לשקוע בהן—ודי. הסתובבתי וברחתי משם. לה העור החלק ביותר, ולי הלב הפתוח. בכיתי.

בערב חזרתי הביתה ופרשתי על מפתה הרקומה של סבתא את עלילות היום. כרטיסים, מועדים, לוחות-טיסה, ופרח אחד סגול. תהיתי: אני היא שהייתי שם? בבוקר נסעתי. קניתי עתון-ערב וחפיסת סיגריות חמוצות. ישבתי בבית-קפה, הלכתי, זכור לי שצחקתי. שוב תמהתי: אני? פגשתי איש אחד מפר. היה ספר בידי המרובעות, שעם זאת היו עדינות כידיים של רופא. שאלתי אותו לדרך והוא ענה שאינו יודע. "לכל אחד", אמר, "הדרך שלו המיוחדת". הושיט לי יד. אחזתי בחזקה, קצת רעדתי והלכתי. אחר-כך נשק לי ואני נזעקתי: "הו לא, הן יש לי ילד". הלכנו. ידי בידו. נפשי בידו. בקלות כל-כך אמרתי מה שפחדתי לחשוב זמן כה רב. עכשיו, בערב, תהיתי שוב בחיפושי פניו, בגון עיניו, ואבדתי. את הפרח שמתי בין דפי המחברת, שהרי הילד גם הוא יילך פעם. ברחתי כמעט.

את הערבים שנותרו בילינו בישיבה תחת עץ-האורן, מאזינים לצלילים רכים. גבי היה מביט בי ללא הפסק וטוען כי יפיתי. בלילה שלפני האחרון כתבתי מכתב ארוך ושמתי במעטפה לבנה. לא רשמתי כתובת, כי לא היתה לי. בשעה מאוחרת בערב בא להיפרד לשלום ושמתי את המכתב בכיס מעילו. אחר-כך נסעתי. מבט אחרון בבית היקר לי כל-כך. בעץ, בפרחים ששכחתי להשקות, בפלב שמת, בשורת הקזוארינות הצבועות לבן. לכולם נשקתי, ורק לו, שבו רציתי, לא. חלולה הייתי מאד והילד כמו נשקף מבעד למראה. הצינה בחוץ בדרך למטוס היא שהחדירה בי לראשונה את הרגשת היש. אבל בכיתי רק כשהמטוס חג מעל עיר-הבירה שאליה טסתי והטייס אמר: "גבירותי ורבותי, בעוד עשר דקות ינחת המטוס בשדה-התעופה. למטה קר, כדאי שתתעטפו במעילים".

הרגשת החידלון חילחלה בי אט-אט והגיעה לשיאה רק לאחר שבועות רבים. עכשיו הייתי כאן. האיש נופף בידו בכל כוחו ממרפסת-הממתינים והרגשתי כאילו הייתי כאן פעם, נסעתי, ושוב חזרתי. המכוניות נסעו כולן בצד ההפוך, בקתות הילידים ומכוניות-המשא העומסות אותם, כמו לא כאן. "ועכשיו?" אמר. וכי מה יכולתי לומר? הנחתי את ראשי על מסעד המושב וליטפתי את הילד. בשעה מאוחרת בלילה, בבית-מלון שלצד הדרך, שוב אהבתיו. והילד? שמו אותו במיטת-אבירים והגישו לו סיר של חרסינה בפיתוחים. ביקשתי חלב והביאו דיסה. צחקתי. הביטו בי כבמשוגעת וברחמים אמרו "יס מ'ם". לאט-לאט למדתי. שיפנו אותנו בבית מלון מאושר, שהכורים חוגגים בו את שמחת המשכורת של יום-הששי, והצמידו

אלינו כושית ענקית ורחבת-לב—אולי. למטה, במשרד-הקבלה, התגורר ג'וק התופי ששרק למראה צעירות נאות-ירכיים, ובפרוזדורים הסתובבו גברים במדי-שירות אדומי-פסים וקראו לעצמם בחיוך "בויז". בימים הראשונים תעיתי במבוכי ההסתגלות. חששתי. הייתי בורחת מהחדר כאשר אך יצא האיש לעבודה וחזרת בשובו. הפדידות קנתה לה מקום רק אחרי כמה ימים, ועמה הרגשת הזרות וחוסר-האונים. בתחילה רק ראיתי את הדוור מביא מכתבים למלון. אחר-כך הלכתי לקנות כמה סיפות-ראש וראיתי אשה זקנה מטיילת עם נכדה. חזרתי לחדר, שכבתי על המטה ובכיתי שעה ארוכה. מאז הייתי יושבת ימים שלמים על מדרגות-העץ שבקומה העליונה ומבטי בתיבה שעליה מספר חדרנו. ממתנה. כאילו ידע משהו היכן אני. כאילו היה איכפת. רק כשעברנו לדירת-הקבע שלנו החלו המכתבים להגיע. היו דופקים בדלת. נכנס הבוי לנקות את הדירה. מבטי היה תמיד בחלון הגדול, בעדו פשביל המוליך אל הבית—ואל חדרי נשמתי. המכתבים היו הקשר היחיד שלי אל העולם, ובאמצעותו—אלי עצמי. יום אחד הבחנתי שבדירה הסמוכה מנגנים המנונים של גרמניה הנאצית. למחרת שמעתי את השכנה שראיתי יום-יום עם בנה קוראת לו יוהן. בכל יום נוספו שביבים חדשים והאיש אמר שעברתי את המשבר. אבל הציפיה לא זזה ממני.

גבי ונילי כתבו ללא הרף. אניית-חלומותינו נבנתה בקצב אטי אך בטוח, בטרם תעלה על שרטון. נבוא? ניסע? תאהבו אותנו? תרצו בנו?—נבוא. ניסע. תאהבו אותנו. תרצו בנו. שלב אחר שלב. מכתב ותשובה. כן. כן. כן. היש משהו נשגב יותר מבני-אדם רחוקים שאוהבים? מרגשות משופשים? מדרכים לא-טובות? ומן השאלות שבאות אחר-כך?

יושבים היינו בערב, האיש ואני, ליד האח. "תראי", אמר, "אני אוהב אותם בשבילך, שאת כזאת-מין שרוצה שאוהב את כל שאת אוהבת, אבל זה לא זה". הייתי מביטה בו וחושבת: "אתה? מה אתה יודע בכלל על לאהוב? על קשרים?" הייתי לוחצת חזק בידו, שונאת כמעט מפאב הזיכרון, והוא מלטף. האם הבין? מעולם לא ידעתי.

יום אחד הגיע מברק מגבי. "אנחנו באים. חפו לנו. אהבה". האיש ואני דוממים. חיינו את הימים בחוסר-ידיעה, במין התרחקות וזרות. כאילו גבי ונילי אינם הם אלא ה"שם". כל שברחנו ממנו ועדיין רודף. היה מאוחר. האיש היה מביט בי כל הזמן ועיניו מדברות כמו אצבע עקשנית נטויה. "את רואה? אמרתי לך?" שוב היינו יחד. הפעם כולנו. הילד היה אומר: "זה אבא גדול וזה אבא קטן, זו אמא גדולה וזו אמא טובה". בלילות, כל אחד בחדרו בעיניו הפקוחות לדקויות של הלילה, תמהנו כולנו: "בשל כך? וכדאי?" בפקרים השתדלנו שלא יפגשו מבטינו והיינו משחקים בתפקידים בלתי-מתאימים של אורחים ומארחים. השורות נשתבשו, הלחשן שכת ללחוש. היינו חשופים לאימת הקהל באור הזרקורים ומסכת-האיפור נמסה והלכה. בואו ניסע מכאן. לברוח הרחק מכל הדברים שאינם נעימים לנו, אל תוך הדברים הנעימים עוד פחות. לחיות את השעות האלו של חוסר-ידיעה

מתוך אושר. כי שם אולי בכל-זאת ייטב. מהכל יכולנו לברוח, אך לא מעצמנו. מין מעמסה שצריך לשאת תמיד. הארגזים, העגבניות, התפוזים ועגלת-הילד, שהם חובת כל נסיעה. כרטיסי-הבריחה נטולי-הבקורת. שילמתם? היום תורכם. היום תורו של מישו אחר, לעזאזל. מדוע הדברים אינם זזים? וכמו תמיד—המטרה. כאילו אפשר לקרוא בשם לדברים שהם בנו ואנו איננו יודעים. מוזאמביק. לורנצו-מארקש. תמיד חלמנו להצטלם ליד פסל האיש הרוכב שבכיפר-העיר מול בית-העיריה, ולשלוח הביתה, שיראו. נסענו. ארבעה אנשים, כל אחד לעצמו, והילד דולה את הצחוקים ומאחה אותם למסכת אחת צחוקה, עצובה. ילד. ומה הוא מבין?

כאשר הצטמצם הכביש, וגבעולי האנגס העבים נראו צומחים לצדי הדרך, הרגשנו שאנחנו במקום אחר. ניערנו את קמטי אי-הרצון, את שאריות ההתבדלות, ולרגע ישבנו יחד. ארבעה. את הילד שמנו לישון מאחור, בין המזוודות, ואת ראשינו על כתפי הגברים. כל הזמן חיפינו. היתה הילה גדולה של אור מרחוק. עיר ענקית. שיא העולם. תוכן הכל. הישועה. במחשבותי כבר בניתי את האוהל, מתחתי יריעות וכיבסתי חיתולים. גם צדפות כבר אספתי לסיר המים הרותחים. ארבעתנו בגבעות-החול הזהובות, ערומים. מאד שלמים. הכניסה מוארת. תל-אביב? עיר נכריה גדולה. תמיד מחפשים את המקום השקט ביותר כדי להיעצר בו. לחוש פחות ככל האפשר בזרות ובחוסר-השייכות. ואיך אומרים לחם בפורטוגזית? וחלב? ראינו שלט גדול לשפת-הים וחמקנו. התביישנו שעד כדי כך לא הרגשנו מאומה. שומר-המחנה חיך בשיניים לבנות והסביר בלשון פ'אנאגאלו משובשת שהמשרד נפתח בשש בבוקר וננעל בשש בערב ובכלל לא איכפת לו אם נבוא תמיד אחרי שש ונעזוב לפני שש, אם קשה לנו לשלם. על שפת הים במוזאמביק, כמו נוודים אמיתיים. שורש החיים. ואולי תיקרה האיילה פתאום ונוכל לעקוב אחריה. אבל נילי בשלה. לא. לא. לא. אי-אפשר ככה באמצע הלילה בלי מיטה, וסדין ומים חמים לחפוף את השער. בואו נעשה את זה ממחר. אבל איך אפשר לומר: מחר נרגיש? נסענו. שעה אחת בעיר זרה שהיא צער הכל. שהיא תהום הפרידה והזרות וכל מה שיכול להיהרס בין ארבעה אנשים. מצאנו מלון לבן קטן והשארנו את המזוודות ואותם. ירדנו לים והירח היה בדיוק מעל עצי-הקוקוס הגבוהים. נבלע בקריאות הקופים ובשיניו הלבנות של השומר שהזמין אותנו להיכנס ללא תשלום. כאילו ידע שפאן טמון הכל. חצות. אחד-לאחד תליתי את החיתולים לייבוש על מיתרי האוהל, האיש שכב על צדו מעשן מקטרת ומביט בי. הילד ישן.

לורנצו-מארקש. מרכז העולם כשאתה שם. נסענו שעתיים לאורך הטיילת מחפשים פח להטיל לתוכו את קליפת הפננה. ראינו את "טרימרן" הענקית עומדת מוכנה להפלגה כשהאציל הפורטוגזי יושב ומתבונן בה ממרפסת אחוזתו. בבוקר השכם החלפנו דברים עם דייגי-הנופש שליד המעקה, שהיו מטילים חפתם מדי-בוקר זה שנים וכלל לא סבלו דגים. אחר-כך טיילנו בשוק-הילידים וחיפשנו מציאות בדוכני ההודים. קניתי סל ומילאתי אותו בננות. אכלנו צדפות במסעדה סינית קטנה ליד השוק, רגלי-סרטנים בנייר-צלופן, ולמוזיאונים לא הלכנו. לא מיהרנו. היה זמן לפל

והכל היה בנו. רק כשיצאנו משם, שבוע אחר־כך, הבינונו שהיה זה השבוע היפה בחיינו—אך לחזור כבר לא היה טעם. בשל קשיי נסיעה שוב היינו ארבעתנו. הם ואנחנו, והפעם זרים ועוינים. נסיונות הילד עלו בתוהו, שהרי לא היו צחוקים לדלותם. אחרי הבריחה אין לאן לברוח, והחזרה נעימה פחות. מין הודאה בכשלון. נסענו במדרונים תלולים מפחידים, ולא פחדנו. עכשיו כבר לא היה ממה. נסענו אל הלא־כלום.

בבית שוב היה הכל מלא אבק. נשכח. לא נהיה. האיש התכווץ בפינתו והיה מעשן את מקטרתו בשקט. הם נסעו. חזרנו אל חיי השיגרה, אך השיגרה מאסה בנו. הנורא מכל היה אותו שבוע נפלא בלורנצו־מארקש שאליו לא יכולנו לחזור. שהוא דבר של פעם־במאה. זה התחיל ב"זוכרת?", עבר ל"אולי פעם שוב?", ונגמר ב"אף פעם". תמיד ידעתי שאין טעם, ועכשיו הבינותי. ניסינו לחזור אל דברים שהיו. הכל עלה בתוהו. יום אחד קם האיש וארז מזוודה. במזוודה שם בגדים, ספרים, את המקטרת הנוספת, ואת תמונתה של "טרימרן" המפליגה. הפעם לא הכנתי בקבוקים ולא שיפתי ציפרניים, החליפה שבארון עדיין היתה מאובקת מאז הקיץ שעבר. כתבתי מכתבים, ראיתי אנשים. הגידול הסרטני שלח כנראה זרועות ארוכות מדי ושרשיו נעוצים אי־שם. לא היה לקראת מה ללכת. עמדתי. יום אחד קיבלתי מכתב. נאטאלי התאבדה. עמדתי ליד החלון והתבוננתי בילד המשחק עם הכלב בחצר. חשבתי שלא היתה לי ולא־כלום, הכל נגמר עוד אז בעצם. היא. האיש. אני. לא הבינותי את פשר המישקע. הגעגועים. למי? עמדתי בחלון ובכיתי. הייתי אשה לבדה.

יהודה נאמן: ארץ המיתולוגיה שלי

בִּלְטָה איננו מכאיב לי עוד, אינו מכאיב לאיש מלבדי. מעתה והלאה הוא נסתר מעיני. שוב לא יתבוננו בידיו הזרירות בקטיפ עלי הג'אט, לא תישמענה עוד אנחות כבדות נושבות מלבו שעה שהוא חולם על המדבר. פניו הגלויים תמיד הפכו סוד כמוס מהיום.

עכשיו אני שב ממסעי אל ארץ־המיתולוגיה שלי, אך אינני יכול להיפרד מידידי. נהמת הטורבופרופ המרעידה את רצפת המתכת וטורדת אותי משנתי איננה מעלה אלא מילמול רחוק: בלטה, בלטה. לפעמים, כאשר גונח אחד המנועים, אני מתנער לרגע ומקשיב בעיניים עצומות. יש ואני קולט משפט קטוע: "כאשר מתגברת הצחיח חות והכל נעשה יבש, אז, רק אז, נפקחות העיניים והשמיעה מתחדדת. בלילות היובש רב כל־כך עד שלפעמים יכול אתה לחוש אדם מתקרב על־פי ריחו". קסם מיוחד מצוי בדבריו התמוהים ולבי התמים נוטה אחריהם. ככלות הכול, ארצו היא ארץ המיתולוגיה שלי.

רוח תולשת את גוף המתכת ממסלולו ונושאתו עשרות מטרים למעלה. הרוח חמה ויבשה, אך בפנים האוויר ממוזג היטב ויש לימוד קר. אני חש כעין סכינים בבטן. לא בחילה, התנופות האלו רק קורעות את תוכי. אני זוכר שבמסע האחרון אמר לי בלטה: "סכין עקום מטייל בקרבך, בין אברך הפנימיים. הוא שט בכל מקום בלי להזיק. הוא חד מאד. מרכז־הכובד נמצא בלב־הבטן. שם ינוח ואתה תחוש אז את טעם ההתמצות. יתאיידו ממך כל החלקים הנדיפים, יוותרו רק רעל, בחילה ושיור עצמות. אז אתה יודע כי הפכת חומר מנוצל, כי לא ויתר עליך המדבר".

דיילת־הירכתיים מגישה לי משקה צונן, עיני נחות על ירכיה, על ברכיה, עיני נחות בחיקה הרך. כמה הייתי משתוקק שהמטוס יצנח, שאמשש את עורה הקריר, שאגע במשהו חי. אולם היא, עדיין אין היא קוראת את לבי. כל עת שאנו טסים על־פני עמק־הריפט אני מציק לה בשאלות סרות־טעם והיא משיבה לי חיוך בפנים אדישים.

אחד הנוסעים לועס מסטיק. עיני נתקעות בלסתותיו. אינני יכול לשחרר אותן. הן מתנועעות עם הלסתות. המטוס יציב. ככל שמתגברת הריתמיות פג והולך הכאב הלוחץ את צלעותי. בלטה מיטשטש, אי־שם למטה אובדת דמותו בעלעול של אבק צהוב. עיני אסורות אל הלסתות. תנועה קצובה. ניד קל בבטן המטוס. מה אירע למיוזג־האוויר? חום יורד, כבד, לח. הלסתות לועסות, אני הלסתות, אני הלסת התחתונה. עלי־ג'אט ממוסמסים, ריר ירקרק נוטף. עכשיו המטוס צונח מטה, אל תחתיות העמק. שם ינוח. כיס־האוויר מרובים הפעם. עלי־ג'אט ירוקים, ערימות טריות. בקצה השורה עומד בלטה וקוטף. הוא מנופף בידו, אני קורא לו בשמו, הוא מנופף לי בידו. כשלועסים עלי־ג'אט קשה לשמוע, כשלועסים סמים אי־אפשר כמעט שום דבר.

העלים בסלסלות בראש הנשים, הנשים טופפות, הסלסלות נעות. הנשים מעכסות, הגברים שורקים, בלטה צוחק ושיניו לבנות. משיח לשיח הוא עובר, פולה את העלים הטובים, טומן אותם בשק הרתום למתניו, אך אינו מתקרב. אני ניצב בקצה השורה וממתין. אני מדבר על לבו, מזכיר לו ידידים ישנים. "לאן אתה ממהר?" הוא אומר. "לאן אתה נוסע הפעם?" סבלנותי פוקעת, אני רץ אחריו בין השיחים. תמיד הוא נמצא בשורה אחרת, רכון על אחד השיחים. "אנו טסים לאורך עמק-הריפט. הגובה עשרים-אלף רגל. מגו-האוויר משתנה", לוחשת דיילת-הירכתיים. עמק-הריפט מלא בקיעי-אוויר. כשנופלים לתוכם, המנועים מתאמצים ורטט עובר בכנפיים וטורף את שנותי. בחלומותי אני בודד, והפגישה שהיתה צריכה להתקיים נדחית מדי-פעם. כשמעירים אותי נדמה לי שבלטה עבר כאן בין השורות, אולם אני מנמנם ואני יודע זאת.

בשעה מסוימת בצהריים קשה להבחין בין האפור המתכתי של הכנפיים לאובך העוטה את המטוס מבחוץ. ברגעים אלה שקוע הטייס בדמיונות. הוא מדמה לעצמו כי המטוס אינו אלא גוף שמיימי המרחף באתר האינסופי ומכל הנוסעים רק הוא היחיד יודע את תעודתו הסופית. באותם הרגעים פוקדים גם אותי חזיונות מוזרים. אני שט בין הכוכבים ותר אותם אחד-אחד. במוקדם או במאוחר אני שב להרים של האראר. על הטירסות המטופחות נטועים שיחי-ג'אט. בלטה עומד שם נכון ללחוץ את ידי. "ידידי", הוא אומר לי, "ידידי, הקשרים בינינו התרופפו מאד לאחרונה. כן, כמובן, המסיבות המיוחדות. אין כל טעם לשאול מי אחראי למה שקרה, ואין גם מקום לדבר על אשמה. חפצתי רק שתדע שידידותך חסרה לי מאד. אך אנא, אל תיחפו להוציא מסקנות, ובפרט אל תמהרו..."

בסמטות העקלקלות של האראר מהלך בלטה. גלימתו הלבנה מופשלת על כתפו האחת ועורה הכהה של השניה מבהיק בשמש. הוא עובר מבית-ג'אט אחד למשנהו ומציע עלים למכירה. שנינו נחפזים להיפטר מן הסם, להתפנות לשבת שעה קלה במקום מוצל ולהחליף דברים. בשעת-בוקר מאוחרת בעונה היבשה משולה האראר לכבשן מוסק. כל-אימת שפף-רגלו נצרבת באבני המרצפת המלוהטות, מתמלטת מפיו קריאת-כאב. "היחסים שהזכרת", הוא משיב לי, "אינם אנושיים. אני אעלה לך קרבנות, ואתה מצדך תגמול לי כפי גודל הקורבן, זה האינסטינקט, יצרה-הקיום, מאזן אדיש של כוחות ביולוגיים". כמה מן האורחים מתגודדים סביבנו. בלטה מודד לידי שול בעל-הבית נפחים של עלי-ג'אט. אחד השיכורים נתלה על ידיו ותובע את חלקו בכוח. בלטה מנער אותו מעליו וחופן עלים נופל לארץ. האנשים המסוממים מסתע-רים על העלים ותוחבים אותם לתוך פיותיהם. ידיים דביקות. ריר וקצף עוטרים את השפתיים.

מטוס מתנשא בשמי ארץ-המיתולוגיה שלי. כיפת-שלג מלבינה בפיסגת ראס-דאשאן. וינגייט וחילו חונים מול אגם-טאנה. הנילוס הכחול יורד מעם אגם-טאנה לעבר ארץ-שוהה. שם נולד הפרח החדש. מכל הארץ באים אנשים לראות את הפרח החדש. חונים שם וקוראים למקום אדיס-אבאבה—הפרח החדש. "חיות מסוימות", אומר לי

בלטה כאשר שוב נופלת עלי תרדמה, "מתנהגות בצורה דומה. דולפינים, למשל, הם יצורים בעלי חושים רגישים מאוד והיחסים אתם עשויים להגיע למדרגה אנושית כמעט". על שפת אגם-טאנה מתנשאות טירות עתיקות. ריח טחב עולה מהן ולפנות-ערב מושלכים שם צללים ארוכים. וינגייט יוצא למסעו וחילו רב מאד.

מכתשים וולקניים עפים מתחתינו. חיות רצות. צל גדול, אשר מוטת-כנפיו שלושים מטר, דולק אחריהן. לרגע הן נעצרות וקופאות על עמדות. מהססות. רעש מחריש-אזניים מניס אותן והן נפוצות לכל עבר. בשעה שהוא נוסק חולם הטייס על התרס-קות במכתשים הוולקניים. כנף אחת תישאר תלויה על פאופב גדול, והשניה תיחתך על שפת המכתש. גוף-המתכת העגלגל יגלוש בנחת לתוך מי האגם הירוקים וישמיע קול לחש הסוי. תנינים שוחים שם וראשיהם מבצבצים על-פני המים.

"חיות" אומר בלטה, ומיד מצטיירות בדמיוני כל החיות המשונות מימי ילדותי. מכולן נמשך אני אל הבאבונים דווקה. הם יושבים על מעקה-אבן לאורך הדרך ומעווים פניהם אל מול האנשים. האנשים עסוקים וממהרים לדרכם, הבאבונים לעומתם חפשיים לשבת ולעוות פניהם בשמש. בלטה מתאושש מזכרונותי וממשיך: "ידידות? סחר-חליפים, עיסקה ריקה, לכל היותר סימביוזה—שותפות של תועלת". בעל-הבית מושיט ידיים תאבות ובלטה מודד לתוכן חפנים אחדים של ג'אט. מחניק בהאראר ואני מוחה את הזיעה ממצחי בכנף בגדו. "אולי אפשר לנוח כאן רגע?" אני שואל. דבר-מה מעיק עלי. בלטה הולך לו והדיילת ניגשת אלי ולוחשת על אזני. "תודה", אני ממלמל, "תודה". והיא מניעה בראשה. בתא הטייס, אני מהרהר, מעלים ירכיה ארוכה לידי העייפות של הקברניט. הוא מניח את ההגה, קובע את הנווט האוטומטי ומותח את זרועותיו לאחור. ביד אחת הוא מחזיק כוס לימונד, והשניה גולשת על עורה החום של הדיילת. מחשבות פרועות ממלאות את לבו, והיא מחייכת בשקט.

כנפי המטוס יורדות ועולות. מכות-רוח מטלטלות אותן. "מזג-אוויר כזה רגיל הוא באזורים האלה", מרגיעה הדיילת. אזני מסמיקות וחום רב עוטף את פני. אני מאבד גובה במהירות. עוד רגע יפקע עור התוף. "עסק ביש", אני אומר לעצמי, "עסק ביש". אני אומר לבלטה. דימדומי-קדחת תוקפים אותי. יד קרירה מונחת על מצחי, אולי יד של אשה. בתחנת-המשטרה מסובבים אותי הפקידים. "כל מה שאני זוכר", אני מוסר עדות ויד רושמת: "תנו לי לזכור, תנו לי רגע אחד לזכור". "הניחו לו לדמם בשקט", אומרים השוטרים. בלטה מגיש לי ספלון קפה. "הירגע", הוא אומר, "הירגע, אין מה לדאוג, האהבה היא מלה הלקוחה ממשלים קדומים". הקפה חם וצורב את החך.

שפע של אור-צהריים בהיר מציף את רחבת-השוק בהאראר. בלטה פורש שק ישן על האדמה ויער ירוק של עלי ג'אט רבוד עליו. "חשבת פעם על צבועים?" הוא שואל אותי. "מה פתאום?" הג'אט הוא צמח משכר שפועל על מערכת-העצבים המרכזית. אני מחפש במילון: "יונק טורף. גדול, מטר על מטר-וארבעים, חזק אך פחדן, נזון בעיקר מבשר-פגרים. פרנה אפורה עם כתמים חומים. מצוי באפריקה ובאסיה. נכחד

מאירופה. חי בלהקות, אולם נוטה להתבודד. "בקרוב אֶעֱלֶה צבועים אחדים, ונראה".
 "מה נראה?" אני שואל.

זה שבועות שאינני פוגש אותו. אני עוסק במחקרים הגיאולוגיים שלי. קודח בסלעים ומעלה דוגמות-אבן, אורז אותן בשקיקים ורושם: "קרטיקון עליון, קרטיקון תחתון, טריאס, קרבון". למעלה, במעבדות, ממיינים אותן לפי שרידי בעלי-החיים המצויים בהן. בלילות החמים והמהבילים של האראר אני הוגה לפעמים בסלעים היפים של ארץ-המיתולוגיה שלי.

הדיילת קרבה אלי בצעדים מדודים. אני רומז לטייס בניד-עפעף, ובמשיכה אחת של מוט-ההיגוי הוא מגביה את חרטום המטוס. אט-אט היא מחליקה לזרועותי, נושקת קלות על פי, ולוחשת: "אדוני, אנחנו טסים על-פני עמק-הריפט והטמפרטורה שלך מגיעה לשלושים-ושבע ומחצית המעלה". "תודה", אני משיב לתוך חמוקיה הנחשפים, ידי מגששות אותה, "לקראת הנחיתה הדקי אותנו בחגורת-הבטחון". היא צוחקת. אינה יודעת כי הפעם זו אמת-לאמיתה.

באחת השכבות הקדומות של מחקרי הגיאולוגיים אני חושף בעל-חיים עתיק. אני מגיש אותו לבלטה להסתכלות. בעל-החיים מגלה לו אותות ידידות, אך בלטה דוחה אותו ובוחר לו זוג צבועים—המכוערים ביותר בלהקתו. "מה יש? מה אתה כועס?" אני מגחך אליו. בלטה הוא איש-מעשה. בגלל עיסוקיו המרובים הוא ממעט בדברים, ואילו את המעשים שצריך לעשות מוליכות ידיו הזריזות בדרך הנהירה רק לו עצמו.

בקריאות גרוניות, שרק אלוהים מלבדו יודע מאיין למד אותו, הוא מכנס מדי-ערב להקה של צבועים ומחלק לה עצמות ושיירי מזון. את שעות-הפנאי המעטות שלו הוא מקדיש לצבועים. אורב להם בין ערימות האשפה ולומד מקרוב את אָרְחָם וריחם. יש ימים בהם הוא מתהלך שקוע במחשבות, חסר-מנוחה. אינני מציק לו בשאלות טיפ-שיות. לעת-עתה אני מתידד עם דיילת-הירכתיים וצופה בשקט את מעשיו.

"דרך-אגב", פונה אלי בלטה באחד הימים, "הייתי רוצה להתנסות בנסיון מסוים". ומיד הוא ניחם על שהסגיר את עצמו. "מוקדם עדיין לדבר על כך". "כרצונך", אני מהדס ברגלי על מרצפות-האבן המלוהטות. "כטוב בעיניך, לי אין חפץ בשינוי, נוח לי במציאות הזאת, הרופפת. אין טעם להחיש את מהלכם הטבעי של הדברים, הם ממילא יתרחשו מהר מכפי שציפינו".

בשעות הערב המאוחרות של הששה ביוני שט המטוס גבוה מעל צמרות עצי הבאֹבב. מנועיו נושמים בשקט את האוויר הלח. למטה, הרחק למטה, עומד להתרחש דבר של ערך. האדמה זרועה אורות קטנים ורחוקים. האנשים בכל עמק מאותתים לערב. בטוקולים—בתי-הקש המדובקים בחימר—מכנסים עזו אחת ושני תינוקות וקושרים את הכלב לדלת. בחוץ נשארים הקופים תלויים בזנבותיהם על עצי-השיטה והערב יהיה עוד מעט ללילה אפל והביל.

בלטה שוחט כבש בן חדשיים ומגיר את דמו לתוך פארור של נחושת. בין ערימות האשפה, בין העיניים הבוהקות, עומד ריח כבד של חיות גדולות. יבבות פולחות. המטוס חותך את האוויר הרך וחודר הלאה. הדיילת נלחצת אל מתני ואני מנשק את

שדיה. "בלילה מוליכה את הכל יד שקטה ובוטחת. אתה אל תחפש אחריה, כי לא תמצאנה", אומר לי בלטה בפעם האחרונה. אני מרגיש את ידו אך איני חש בה. צמרמורת מולידה בי און שלא היה בי. תענוגה של הדיילת גובר מרגע לרגע. בלטה טובל גרמי-עצם בדם המצטנן ומניחם על האדמה. הוא מסיר את מעיל-העור שלו ומזה עליו מן הדם. העיניים הבורעות מתרבות מרגע לרגע. חשיכה יורדת והמטוס מאבד קצת גובה. בבעיטה מדויקת הוא הופך את כלי-הנחשת והעפר מסביב לו הופך בוץ דביק. כשהוא פוסע בשביל המוליך לעבר האשפות לשות כפות-רגליו את העיסה הסמיכה. טייס-המשנה מסיט את הווילון המפריד בין תא-הקברניט לנוסעים ומודיע כי אין מקום לדאגה. הדיילת שקועה בהזיות-מין ומזניחה את תפקידה. בלטה יורד בנחת בשביל ואני משוחח אתו בפעם האחרונה. לפתע נוטה חרטום המטוס כלפי-מטה. אשה אחת צווחת. "בימים האחרונים", הוא אומר לי, "הכל נעשה נהיר כל-כך. מעולם לא היה הכל לי נהיר כל-כך". המנוע הימני משתעל. "קאט", אומר טייס-המשנה. הדיילת רואה נחל שמימיו צלולים. האורות הקטנים למטה רצים לקראתנו במהירות. "למה לך?" אני צועק אחר בלטה, "למה לך?" נשימתי קצרה. "אינני יודע, עדיין אינני יודע", הוא משיב, "רוב הדברים מתחזרים לי מתוך עצם המעשים". אני אוחו בכתפו ושומט מעליו את המעיל המוכתם. "עזוב אותי!" הוא אומר "עזוב", ונעימת-קולו חותם את הדברים. אותו רגע אני תופס לראשונה כי בלטה הוא איש שלם. המדבר מושך אותו בכוח בלי-תואר והמטוס צונח אליו בכנפיים פרושות. "רגע אחד", אני אומר, "בואי אלי רק לרגע אחד". אור אדום גדלק. ירכיה הלבנים של הדיילת. בלטה מחלק לצבועים את כל העצמות. מלתעות חולפות על פניו וחוטפות מידיו. המעיל שלו כבר שסוע. הם מרחרחים בכפות-רגליו. דם מציף את ראשי. הדיילת צוחקת. המטוס מסתחרר קלות. מנוע אחד עדיין מתאמץ. בוץ ניתז. צמרות העצים מזנקות. משהו מפרפר. המדבר סוחף. הרוח תולשת ממנו חלקים. החיות טורפות טרף. הדיילת הדלה. בלטה. בלטה.

נסיה שפרן: רכבות

מסילה בלילה

גֶּשֶׁר בַּלֵּילָה

וְרֵיחַ הַמַּיִם,

צִפְרָדַע צוֹחֶקֶת

לִיד הָעָרוֹץ.

הַמְסֵלָה זוֹרֶמֶת

הַרְחֵק אֶל הַיָּם,

אֶל הָאֶפֶק אֲלֵיו

רַק הוֹלְכִים

בְּלִי שׁוֹב.

הַמְסֵלָה נוֹשֶׁמֶת

לִידוֹת יִבְחוּשִׁים

וְרֵיחַ שֶׁל מְרוֹה

מְרִיר וּמִשְׁכָּר.

הַקְפּוֹד

אֲשֶׁר נִקְטַל עַל הַפְּסִים

דָּקָר אֶת הַגְּבָעוֹת,

נָשִׂי הַחֲרוּגִלִּים

סָפְדוּ לוֹ עַל הַיָּם

הַרְחוֹק פְּתִמִּיד

מִן הַחוּף.

הרכבות אשר נוסעות בלילה

הַרְכָּבוֹת אֲשֶׁר נוֹסְעוֹת בַּלֵּילָה

דוֹרְסוֹת קְפוּדִים

עַל פְּסֵי הַמְסֵלָה.

אֲוִיר הַלֵּילָה צָפוּף

וְרוּחַשׁ חֲרָקִים בְּלוֹעוֹת

יִנְשׁוּפִים.

רֵיחַ הָאֶקְלִיפְטוֹס

מֵרַקְמוֹ אֶבֶן טְחוּבָה

בְּהִכָּתְשׁוֹ עַל הַפְּסִים.

שִׁירַת הַתְּנִים מְרִירָה-מְרִירָה

וְשִׁקְשׁוּק הַקְּרוֹנוֹת תְּדֻגּוּנִי.

הַרְכָּבוֹת אֲשֶׁר נוֹסְעוֹת בְּלִילָה
נוֹשְׁמוֹת רֵיחַ שֶׁל תְּאֵנִים
וְעֵשֶׂן שֶׁל לֶחֶם טָרֶם־שָׁחַר.
בְּתִי הַחֹמֶר שֶׁלִּיד הַמַּסְלָה
נָסִים בַּחֲרֻדָּה לְאַחֹר.

הַרְכָּבוֹת אֲשֶׁר נוֹסְעוֹת בְּלִילָה
הוֹלְכוֹת אֶל תַּחֲנַת חֲצוֹת
מֵאֶבֶן אֶפְרָה.
עִם שָׁחַר הֵן תַּחֲזֹרְנָה רְטָבוֹת מִטַּל,
הַשֶּׁמֶשׁ תַּעֲשֶׂה אֶת כָּל הַשָּׂאָר.

רכבות על הים

לִילוֹת תְּמוּז
לִילוֹת תְּמוּז
הֵם לִילוֹת שֶׁל שָׂרָב
עִם רֵיחַ כָּבֵד שֶׁל אֲצוֹת.
גְּלִי הֵם רוֹוִיִּים וְכִבְדִּים
וּמְסַפְּרִים לַחֲזָפִים סוּדוֹתָם.
עַל שְׁפַת־הַיָּם נוֹסְעוֹת רְכָּבוֹת
הַחוֹנְקוֹת אֲגָדוֹת בָּאֶבֶן,
הַפְּסִים מְלוּחִים מֶרֶב דְּמָעוֹת,
לְעֵתִים הֵם קוֹלְטִים דָּבָר.

הַרְכָּבוֹת עַל שְׁפַת־הַיָּם
טוֹחֲנוֹת עֲצָמוֹת שֶׁל דָּגִים,
מַחְרוֹזוֹת שֶׁל צִדְפִּים,
רִשְׁתוֹת דִּיגִים
וְשִׁבְרֵי מְשׁוּטִים,
אִם יֵשׁ יִצּוֹר שֶׁשְׁמוֹ
מְלַפְּפוֹן־הַיָּם
גַּם הוּא אֲזִי —

רְכָּבוֹת עוֹרוֹת נוֹסְעוֹת עַל הַיָּם,
הֵן רוֹמְסוֹת בְּקִבּוּקִים
חֲתוּמִים וּפְקוּקִים
שֶׁהִגִּיעוּ מֵעֶבֶר לַיָּם.

אילן בושם: נותו של נושור

בצעירותו לימד ספרות בכמה בתי-ספר מקצועיים ואותו זמן למד לקראת התואר האוניברסיטאי השני במדעי-הרוח, כשהוא נושא עיניו למשרת מרצה באוניברסיטה, ועדיין לא ידע אם יצליח להורות בה כאשר יעשה את עבודת-הדוקטורט שלו או אם ייאלץ להוסיף ולהורות באותם בתי-ספר בהם לימד עד שיגמור אותה עבודה. עתה היה כבן ארבעים, כבד-גוף ורחב-גרם, מוסיף ללמד ספרות בבתי-ספר מקצועיים ועדיין לא סיים את לימודו לקראת התואר האוניברסיטאי השני במדעי-הרוח. למרבה התמיהה, אהבתו לספרות היא שעיצבתו מלכת בתלם שהתווה לעצמו. בצעירותו היתה זו נטייה ולא יותר, וכך יכלה להיות לו בסיס לתכניות ממשיות. עם שהתבגר הגיעה הנטייה לגמר בישולה והפכה תשוקה שמילאה את כל חייו והשפיעה עליו בשלושה כיוונים: על דעותיו (עולם-מושגים חדש נולד בקרבו והוא החל לראות דברים ראייה אחרת מזו שהורגל בה), על אורח-חייו (אפשר שאורח-חייו היה תוצאה של דעותיו. על-כל-פנים אי-אפשר היה להפריד בין השניים), ועל משאורמתנו עם אנשים.

לענין אורח-חייו, הרי ההוראה באוניברסיטה והעלייה בסולם המידרג של מוסד זה—גולת-הכותרת של שאיפותיו—שוב לא עניינו אותו. הו! אלהים הוא היודע עד כמה שאף להיות מרצה באוניברסיטה. לשאת תואר דוקטור היה, בשבילו, כמו להשתייך לעולם שונה משל סתם בני-אדם. פרופיסורה—כן, אף על זאת חלם כשלמד בקדחת לקראת התואר האוניברסיטאי השני במדעי-הרוח—זו נראתה לו בדמיונו כהליכה טווסית באוניברסיטה או כנושא לשיחת הסטודנטים; איש שמתדפקים על דלתותיו וכוחו עמו לחרוץ גורלות לשבט או לחסד. עד כמה היתה מעורבת בדבר תאוות החקירה, הבעת דעות והסקת מסקנות, לא זכר. זכר רק שאת עבודותיו—בתקופת לימודו לקראת התואר האוניברסיטאי השני במדעי-הרוח—כתב באופן מוכני, בלי להתענג על כך, ועייף היה כמו רץ השואף להגיע למטרה מסוימת מאד. לסיפום, דומה כי יותר משרצה להיות אי-פעם פרופיסור-לספרות רצה להיות פרופיסור. הוא גר במעין מבנה שחזותו כצריף אף שבנוי היה לבנים ומסויד לבן—לדרגת מבנה בנוי לבנים הגיע הצריף לאחר שעבר גילגולים הרבה. תחילה שימש מוסך למכוניתו של בעל אחת מדירות הבית שהצריף עמד בחצרו. אחר השתכן בו זוג נעים-הליכות וחסר-אמצעים שחסך פרוטה לפרוטה כדי שלא יארך זמן ישיבתו במקום. לאחר שעבר משם הזוג נעים-ההליכות השתכן במקום זוג שהיחסים ביניהם לא היו שפירים. מדי-פעם היו קולות מריבה בוקעים מן הצריף ובתחילה לא יכלו השכנים להחליט מי מפני-הזוג גרוע מחברו. לימים התברר שהגבר ניסה להפוך את אשתו לזונה כדי שיוכל להפסיק לעבוד. הוא היה מביא לצריף את חבריו ותוך כדי משחק קלפים מנסה היה לשדל את אשתו שתסכים לשכם עמם (מחבריו, כמובן, לא עלה

בדעתו לקחת כסף, אלא ששכיבה עמהם צריכה היתה להיות הכנה נפשית לשכיבה (בעד בצע-כסף). ומשסירבה האשה, כרגיל, היה מגדף ומכה אותה. בגבור המיתח היתה מסתלקת לביתה לימים-מספר. בימי היעדרה היה מביא לצריף נשים זרות, כולן מנשי העולם התחתון ופרוצות. טענות השכנים הביאו את המשטרה לכלל עיקוב אחר הנעשה בצריף במטרה להאשים את דיירו בהחזקת בית-בושת. משעברו חדשים ולא עלה הדבר בידה, נקעה נפשו של בעל הדירה והצריף מכל המתרחש, והוא הציע לדיירו סכום כסף כדי שייצא מן המקום. בתחילה קילל הדייר את בעל הדירה שלא בפניו, והבטיח להרגו. כמו כן טען ששום כוח בעולם לא יזיז אותו מן המקום. מפיון שחזותו הקטנה היתה ההיפך מרוע-מעלליו, וכמאמר הבריות "גיבור" גדול לא היה, נכון היה לבסוף להתפשר על סכום-כסף כלשהו ולנטוש את המקום. זוג משתכנים אחרון זה הוא שהחליף את קרשי הצריף בקירות לבנים—כדרך שאתה מרבה למצוא בחצרות האחוריות של השכונות הערביות-לשעבר והעשירות-לשעבר בירושלים. אנשים נוטים לחשוב שמבנים אלה שימשו את משרתי אדוניהם העשירים. וכשהוא שוכח לרגע את השקפותיהם הפוליטיות יאמר לך איש השמאל, המרכז והימין—כשדבריו מתלווה אתנה—שבריות אלה, העשירים הערביים, ידעו להיות מבחוץ נראה המבנה דל-למראה אבל הפנים היה כדירה רגילה לכל דבר. הדבר שבלט לעין היה האוסף הגדול של הספרים. עובדה זו, וכן חוסר קישוטים וצעצועים ומבנה הרהיטים וצבעם, הרעיפו על הדירה משהו מדמות בעליה—אינו כבדות ומר-צקות היו נסוכות עליה.

שיהיה אדם משכיל דר במבנה מסוג זה במחצית השניה של המאה העשרים, דבר זה תמוה היה בעיני אנשים האמונים על אורח-החיים המודרני וסולם-ערכיו החמרי. מצד שני, מפורסם היה גרינברג בכל השכונה כאיש-תרבות מובהק שאינו חוסך מכספו כדי לשמוע קונצרט, לראות הצגה טובה או לקנות ספר משובח, ומכאן שלא נותרה לו פרוטה לפרטה למען קידומו החמרי. אלא שגרינברג נראה היה שאינו מודאג בשל כך. מתון-מתון משרך היה דרכו הביתה וגל של חמימות מציף את לבו כשהיה פותח את דלת דירתו ומבטו נח על שפע הספרים שבפונניות.

כן, הספרים! לזוועה היה להוריו ולחוג מכריו וידידיו שעה שנשט את שאיפותיו המוצהרות. הדבר בא לו ולהם כתהליך שלא חשו—לא הוא ולא הם—היכן התחיל. הערות-אגב שלו, שהפכו במשך הזמן פתח לויכוחים סוערים, ומה-גם כשהחלו הללו להשפיע על אורח-חיו, הוציאו את מיודעיו מפליהם.

"הוא קורא יותר מדי".

"אדם צעיר מושפע ממה שהוא קורא".

"הקריאה מפתחת אבל אין להיתפס לה".

"ספרים נכתבו, דעות נאמרו, אבל אדם צריך לחיות את חייו שלו", טענו.

אבל הוא לא יכול היה לנתק עצמו מן הספרים, כי הוא היה כוח היולי והם היו לו כמו בד לצייר או חומר לפסל.

כיון שאיבד את כשרו להיתפס לענין מן העניינים שבחיים—והפך להיות כנשמה

ללא גוף—שלט מוטיב אחד בוויכוחיו עם סביבתו, חוזר ועולה מכיוונים שונים ובווריאציות שונות: ההתקדמות בחיים. לדעתו בלעה החיה הזוללת ששמה התקדמות בחיים כל חלקה טובה. מולך זה זקוק היה לקרבן של כל טיפת שאר-רוח ודברים צריכים היו להיעשות מעשה-מוכני. תלמי החיים היו ערוכים והקווים מתוחים. הלימודים אינם נלמדים לשם לימוד אלא הם אבזר בלתי-נפרד מהעולם המודרני, כטלפונים ומקררים חשמליים. וההשכלה עצמה דומה, בדורנו, לאבר שפיתח החיה האדם המודרני—בתמורות העתים כדי להוסיף ולחיות. לא! ההתקדמות בחיים איננה אלא בניית מגדלים פורחים באוויר; עורב פורה, כתיבה על-גבי קרח. כל מה שנראה אדיר ומתנשא כבנין תלפיות—העמדות, התארים, הקשרים ועוד אלף-אלפי הפריטים אשר לחיים—ונשמע כהמולה מחרישת-אזניים, אינו אלא קל-כנוצה וקול-דממה-דקה. ברור הוא שאין בני-אדם יכולים לחיות בלי אלף-אלפי פעילויות, אלא שכוחות מהותיים בכלל זה בודדים הם זעיר-פה-זעיר-שם. אפילו החוקרים למיניהם אינם כוחות מהותיים אלא, לכל היותר, ממאששי החיים הם. חיווי דעתם אינו משנה את מהותו של ענין, את הרקע עליו צמח, או את אישיותו של יוצר הדברים. הוא החל לראות את חזות הכל באישיות ובשיכלולה. סמוך לסוף ישיבתו בביתו החל לכתוב סיפורים שלא העז להראותם לאיש. חשאי-החשאים בהם עסק בסיפוריו דומים היו לשינויים גופניים המתחוללים בנער או בנערה. לאותה הסתגרות של נער או נערה בחדר ותהייה על מהותם המשתנה ולאותה בושם מפני כל הסובב אותם. הוא שלח אחדים מהם למערכות עתונים, ולאחר שהוחזרו לו בזה אחר זה גנז אותם לנצח. כל עוד חי בקרב משפחתו בלטו רק דעותיו בלבד; מאותו רגע בו חי ברשות עצמו התבטא הדבר גם באורח-חיו.

לענין משאור-ומתנו עם אנשים, הרי זר ומוזר היה להם. כל עוד לא הפך כוח היולי במוחלט, אפשר היה לבוא עמו במגע, ובעיקר על-ידי ויכוחים על הדעות שהביע בקשר להתקדמות בחיים. מרגע שהשיל את הקליפה הדקה האחרונה שקשרה אותו למאווייהם של בני-אדם והפך מהות שונה—רוחני יותר מכל איש-רוח—שוב לא היה כל קשר בינו לבין הסובבים אותו. חיוי הפכו יצירה פנימית של הרגשות שלא באו על ביטוי, ואי-אפשר היה לבוא עמו במגע כמו שאין לבוא במגע עם הפנימיות היוצרת של איש-הרוח ברגעי יצירתו.

אם יש לו לאיש-רוח מכל סוג שהוא תקופת-מה של ניתוק מכל הסובב אותו—מעין עליית נשמה—ולאחר-מכן שוב הוא חוזר להיות כאחד האדם, הרי גרינברג מעולם לא הפך להיות כאחד האדם. הוא ניתק עצמו מחברת ידידיו, מכריו וקרוביו, והם ניתקו עצמם ממנו. למעטים מדרי שכונתו היה אומר שלום—מנענע ניע כלשהו בראשו—וגם הם מצדם לא ניסו להתקרב אליו. הוא התכנס לתוך עצמו ורוחניות צרופה מילאה את כל חלל הוויתו וחיוי—מנותק היה עד למירב מכל הרחישה שבחיים.

שלושה חוטים קשרו אותו לחיים מבחינה חברתית וחמרית: ההוראה, האכילה והשתייה, והמגע שהיה לו עם זונה—אל נשים כנשים לא התיחס כלל, כי לא היה

מסוגל לפתח כלפיהן רגש כלשהו. לעבוד חייב היה כדי לקיים את נפשו (הו! כמה שנא את ההוראה והפליא עקיצותיו בתלמידים), לאכול ולשתות כדי לקיים את עצמו מבחינה גופנית, ולשכב עם זונה כדי להתפרק ממיתח יצרו. אף שמגעו עם הזונה לא היה מחויב־המציאות כענין ההוראה והאכילה והשתייה—פעילותו הרוחנית, שהתבטאה בחלקה באורח־חיו, ציננה את תשוקותיו—הרי שכגבר יפה־תואר וגדל־גוף, שבצעירותו מעורב היה הרבה בעסקי־נשים, היה הדבר מחויב־המציאות מבחינתו שלו. דרך־קבע, מדי שבוע בשבוע, משרך היה רגליו מוכנית אל דירתה של זו הידועה בכל העיר בשם מרגלית. שנים רבות הלך אל אותה זונה—הוא לא היה עשוי להתרוצץ אחר הזונות ולהחליפן חדשות־לבקרים משום שלא חיפש את הווריאציות השונות של התאנה ולא את נקודות־המוקד שלה—וקביעות זו היתה חלק מן המוכני שבדבר והעידה כמאה עדים על נחיתות יצרו זה ועל הקשר הדק־מן־הדק שקשר אותו לעצם הפעילות הגופנית של האדם. אף כי משך שנים היה מבקר אצל מרגלית לא החליף אתה אפילו מלה אחת. הוא היה נכנס לדירתה—מחכה בחדר־ההמתנה כשצריך היה לחכות, או נכנס לחדרה תיכף לבואו—בסבר־פנים חמור. ליתר־דיוק, בסבר־פנים של הוזה, מעין בהייה־ותהייה, מבט שלוח למרחוק, האזנה לדברים שלא מן העולם הזה. משחיפה בחדר־ההמתנה—כשהוא מהווה ניגוד בולט לטיפוסים הממתינים—לא היה מסתכל סביבו אלא רק חש במבטים שנעצו בו אחרים, שוודאי חשבו שהוא ביישן. וכשנמצא בחדרה של מרגלית לא הביט בה ורק שם את תיקו—אם היה תיקו עמו—בפינה אחת של החדר, הניח חלקי לבושו בקפידה זה על־גבי זה, וכשהיא שוכבת ערוכה־ומזומנה לקראתו עלה עליה להבקיעה. היא היתה מצפה לו בדממה—לא ניסתה לדובב אותו, וגם לא הביטה בפניו אלא בתקרה בלבד—וחיכתה לרגע בו יקום מעליה. לאחר־מכן היה נוטל את בגדיו ותיקו, מניח את הכסף על השולחן האפור (היו לקוחות שלא הסכימה לקבלם אם לא שילמו תחילה, ויצאה לקראתם כשידה המושטת קדימה מרמזת על כוונותיה. עליו סמכה), ומסתלק כלעומת שבא. בעוד היא בוחנתו בשום־לב ומושכת בכתפיה לאות שאינה מבינה את המתרחש לפניה. לקוחות ותיקים אחרים שלה פטפטו אתה על כך ועל כך, אף על עצמם, ושני הצדדים שמחו זה לקראת זה כמוצאי שלל. מצד הלקוח, לפחות, היתה השמחה שמחת־אמת ומצדה, אם לא שמחת־אמת, לפחות משחק כחלק מתפקידה לעורר את לקוחותיה. אף שלא החליף עמה ולו מלה אחת, נקשרה אליו כאל יתר לקוחותיה. התנהגותו המיוחדת, החוזרת תדיר, היה בה משום חשיפת עצמיותו, כאחד המגלה את דעתו בענין כלשהו או את בעייתו—והיא נתפסה בזאת כבזיונים עד שנדמה היה לה שהיא מנהלת אתו דו־שיח אילם—וכשהיה בא אליה, היה בא כקרוב וכמודע. לאמיתו של דבר, שעה שנמצא אתה נמצא עם עצמו והגה בדברים שהעסיקו אותו. הוא סלד אפילו מפני הגדלת שטח המגע הגופני בינו לבינה—לא אהב את הווריאציות השונות של התאנה—והתייחד אתה כמי שפפאו שד. הוא היה עוזב את חדרה כעוס יותר משנכנס אליו.

יום אחד נדמה היה לה שמראה־פניו נפול מבכל יתר הימים והיא אזרה עוז ושאלה אותו: "פרופיסור, אתה עצוב?" קראה לו פרופיסור בשל פשטותה והמרחק שהיה בין אישיותו לאישיותה, בין הופעתה להופעתו. הוא שתק.

"פרופיסור, אתה יכול לדבר פעם", טענה בכעס־מה. הוא שתק והחל לפשוט את בגדיו, ובאין ברירה הסירה אף היא את חלוקה בהנף־יד וציפתה לו. הוא הסתער עליה.

"פרופיסור, השתגעת! אה. א־א־אה. פרופיסור, אתה הורג אותי". הוא מילמל איזה דברים ואי־אפשר היה להבחין בהם. לאחר זמן נשמעו ברורים יותר: "שד, צא, שד". פעמים אחדות חזר על המלים, כשפל גופו האדיר כמה אליה בשקיקה. "מה התפרצת היום, קוף מכוער! תמיד אני מחזיק אותך בין אצבעות־הברזל הרוחניות שלי. הא! היום אמית אותך. כך, כך, אמית אותך". הפעם יותר מתמיד שכח את נוכחותה ודיבר בקול רם. למרות, ואולי בגלל, שמעך אותה בשקיקה כה גדולה, חשה הזונה בקשר שנוצר בינו לבינה. כמו כן פעלו עליה המלים שהשמיע בפעם הראשונה, בנוכחותה. אף שלא ידעה במה המדובר, דומה היה עליה שלכבודה נאמרו. לאמיתו של דבר, היה זה מונולוג פנימי ביותר שלו—לדבר אל עצמך בקול רם יש בזה משיאה של אינטימיות.

משלבש את בגדיו, אסף את תיקו מפנינת החדר, העביר יד בשערו, וכל זאת במהירות, ראתה בו את הגבר שלה. וכשזרק את הכסף, כמנהגו, על השולחן האפור והרס לצאת את החדר, זינקה אליו, פראית לא־פחות ממנו, תחבה לו את הכסף בכיס חליפתו ואמרה:

"לא, פרופיסור! היום אני לא לוקחת כסף".

מששמע את הדברים הללו יוצאים מפיה נעשה מבט עיניו מטורף. הירהור־לא־הירהור, מין ברק, הבזיק והאיר את הסיטואציה אליה נקלע. הוא לא חשב על כך בבהירות, דומה היה הדבר לכתובת שהתנוצצה מולו, או אולי היה זה ענין של הר־גשה: התאווה הארורה שהתגלתה היום הידקה את הקשר שלו לחיים הגשמיים וקשרה אותו לכל הארעי, החולף. מהלומה כבדה היתה גם אהבתה של מרגלית. עולמו התמוטט עליו. הוא הסתער החוצה כרוח־תזזית עד שנעצר על־ידי מכונית שהרגתו בו במקום ושירת־חיוו נפסקה באמצע. בזמן האחרון החל לכתוב במהירות מסחררת ספר (וזאת בלי שהתכוון לכך: היד כמו נמשכה מאליה לכתוב) והתפלא כאשר בו היה הפתוב מדבר.

נואשה נוישקינסקי: תומס נואן ופאוסט שלו

האמן והוגה הדעות בעיני מאן

יצירתו של מאן זרמה בשני אפיקים: אחד—אמנות הסיפור, אפיקה מכל הסוגים; השני—מסות פילוסופיות־ספרותיות־חברתיות, הגיונות, בקורת וכו'. היו יצירות שזרמו רק באחד משני האפיקים, כמו הסיפור המקסים "אדם וכלבו", או, מצד שני, שורה של מסות, בקורת על סופרים כגיתה או דוסטויבסקי, או "הגיונות של אדם אפוליטי", אבל בדרך־כלל שני הפלגים האלה השתלבו וזרמו יחד. האמנות של מאן איננה "צרופה", היא חדורה ראציונליזם, שזורה דיסקורסיה, ואילו הפילוסופיה שלו מקבלת ביטוי אמנותי.

נשאלת השאלה: האם גישה זו מקרית, בלתי־הכרתית, תופעה של אדם שהוא "במקרה" גם הוגה־דעות וגם אמן, או שהיא מהותית לגבי מאן ומבטאה באותה מידה את אישיותו כמו גם את גישתו ההכרתית והמוצגת להבנתה של מהות היצירה? תשובה על כך אפשר למצוא אצל מאן עצמו. הוא מרבה לדון בתהליך היצירה, גם לגבי עצמו—ביומניו הרבים ובסיפורים, שלרובם רקע אוטוביוגרפי—וגם לגבי סופרים אחרים.

פועלת באירופה אסכולה של יוצרים מיסודו של פילוסוף ליריקן גרמני—פרידריך ניצ'ה, שהרגילה עצמה לזהות אמן והוגה־דעות השואף להכיר את המציאות... לגבי אסכולה זאת, הגבול בין אמנות ובקורת הוא מטושטש יותר משהיה אי־פעם בהיסטוריה... אמן מאותו סוג, וודאי אין זה הסוג הגרוע, רוצה להכיר וליצור; להכיר עד היסוד וליצור דברים יפים.¹

קטע זה נלקח מאחת המסות המוקדמות של מאן ובו הוא מזהיר על גישתו העקרונית ליצירה לעצמה, שהיא לגביו שילוב של הכרת הסובב ויצירת דברים יפים—כלומר, אמנות. גישה זו, לדבריו, היא גישתה של אסכולה מסוימת, שאביה ניצ'ה, לדעתו. מה טיב השפעתו של ניצ'ה על מאן מסביר הוא עצמו בשירטוט אוטוביוגרפי משנת 1930.

הפגישה עם ניצ'ה היה לה משקל בעיצוב אישיותי, אבל שום כוח מעצב אינו מסוגל לשנות את מהותנו, לעשותנו משהו אחר ממה שהננו... תהליך הקליטה והעיכול של ניצ'ה היה תהליך מורכב, המתחסב בבוז לפופולריות של הפילוסוף ה"אופנתי" לכל הצורות של ה"רנסנסיות" הפשטניות, פולחן של אדם־עליון, אסתטיזם בסגנון של צ'יזארה בורג'ה, לכל הפראיזולוגיה של דם ויופי שהיתה אז על שפתי כל... ראיתי בניצ'ה קודם־כל אדם שתדיר התגבר על עצמו. שום דבר לא קיבלתי כלשונו, כמעט לשום דבר שאמר לא האמנתי ומשום כך דווקא היה לאהבתי אליו אופי כפול ועם זאת חושני, והיא הוסיפה עומק... מה היתה בשבילי הפילוסופיה של ניצ'ה ו"החיה הצהובה"? ענין מביש כמעט! וההיפותיזה של החיים על חשבון הרוח, הליריקה הזאת שהשאירה במנטאליות הגרמנית עקבות הרי־שואה כלי־כך?—הייתי יכול לסגלה לעצמי רק בצורה אחת: בצורה אירונית...²

נראה שבקטע זה מסכם מאן את יחסו אל ניצ'ה בדחייה מודעת של דעותיה המוצהרות והפופולריות של הפילוסופיה הניצ'יאנית, אלו שהתקבלו והשפיעו על החברה הגרמנית—ובקבלתו של ניצ'ה, כאישיות גאונית וטראגית, אותנטית ונאמנה לעצמה, מסוגלת לספק מוחלט, מחפשת את האמת במעורטל מכל אשליה. ניצ'ה ראה עצמו מסוגל לכל שהוא אנושי במובן הברוטלי ביותר של המלה, לא חס על עצמו, השתנה בתמידות, ובאשר הוא כך שימש אתגר מחשבתי ורגשי לכל הבאים במגע אתו או עם כתביו.

מאן מעריץ את ניצ'ה, אבל מקבל אותו כאתגר ולא כדוגמה. קליטתו ועיכולו של ניצ'ה מתגלים אצלו בבירור בכל כתביו הראשונים ובכל השקפותיו, עד ליצירותיו האחרונות: בדעותיו על הטבע, ביחסו למחלה ולבריאות, בגישתו האירונית לקיום כשלעצמו, ובדחייה המוחלטת של הנאציות על הרומנטיקה שלה העקובה־מדם. ולבסוף, עצם גישתו ליוצר, לאמן ולתהליך היצירה, שהוא תהליך־ייסורים מורכב למדי, על־מנת "להכיר וליצור דברים יפים", מושפעת מניצ'ה ואישיותו. בהמשך אותה ציטטה בה משייך מאן את עצמו לאסכולה של יוצרי־אמנות והוגי־דעות, הוא כותב:

הראשון והשני [להכיר וליצור דברים יפים] דורשים בהכרח לשאת כאב—בסבלנות ובאהבה. האם בני־אדם נותנים די־יוחשבון לעצמם על הכאב הזה? אולי הם יודעים, או חייבים לדעת, כל שהוא מתן צורה, יצירה, מימוש, מריהו זהה עם מאבק, ייסורים, מכאובים... וכלום ידוע הוא שההכרה, ההכרה האמנותית הזאת המוגדרת כהסתכלות, קשורה בייסורים... מבטו של אמן החודר לתוך התופעות החיצוניות והפנימיות שונה ממבטו של אדם רגיל: הוא כבד יותר, קר יותר ותאוותני יותר... כשאתה נעשה אמן, הדימון של האמנות כופה אותך להסתכל במהירות־הבזק ובאי־רצון כואב, לתפוס כל פרט שהוא אפייני מבחינה ספרותית, פותח אפקים, מגדיר גזע, מצב חברתי, רגע פסיכ־לוגי. דימון זה כופה אותך שתדעם בתכלית האכזריות משל כאילו אין לך כל יחס אנושי למושא ההסתכלות שלך.³

המכשיר העיקרי של ההכרה לצרכה של יצירה אמנותית הוא הסתכלות אכזרית ומעורטלת מאשלויות, הצילום־שבהסתכלות שהיוצר נושא בחובו כגורל וכקללה. הסתכלותו של אמן תהיה הסתכלות בתופעה כפי שהיא מתגלה לעיניו—כלומר: הסתכלות ברגעי, במשתנה, בחולף. החולף נעשה יציב על־ידי הנצחתו ביצירה אמנותית. פירושו של המשתנה, משמעותו של הרגעי, מהותו וייחודו של מה שעומד מאחריו, אלה כבר אינם ענין לאמן—אלה הם ענין לפרשן, לאיש־בקורת, הקולט את היצירה האמנותית, ואילו ההסתכלות בעולם ובסביבה, זו המפרשת מעבר לתופעה, מציאת מהותה, הסותרת אולי את הגלוי, מתן משמעות, ניתוח והכללה של הסגולי והנסתר—כל אלה הם כבר בגדר הסתכלות פילוסופית.

מאן איחד את שתי צורות ההסתכלות. ההסתכלות שלו היא בעצם מהותה הסתכלות דו־משמעית בתוך הרבמשמעי, הסתכלות ברגעי ובמה שנמשך כרצוף בזמן והופך קבוע, בקיים כתופעה וב"טרם־קיים" ו"כבר לא קיים" כגלומים בתוך התופעה. מראה התופעה, החיצוני שבה, נתפסים יחד עם הפנימי, המהותי. החולף שהוא הקיום,

הממשות, נתפס יחד עם המהותי שהוא מעבר לו ושייך לממלכת-הרוח. "מי שמתעניין בחיים מתעניין בעצם במוות", אומר סטמברני ב"הר-הקסמים". מהות האמנות, כגירסתו של מאן, היא הפישור בין שתי ממלכות, נבדלות לכאורה: ממלכת החיים—הקיום המשתנה, וממלכת הרוח—המפרש והסטאטי.

(היות והאמנות היא) כפולה כירח, נשית לגבי האינטלקט, אבל בעלת פוריות גברית לגבי החיים, גילוי של הרוח הטובלת בזוהמה של המריות, ספירה ארצית טהורה ביותר ורוחנית ביותר, הריהי מעצם מהותה גשר בין שתי ממלכות אלו. אותו תיווך הוא מקור האירוניה שלה.⁴

המלה אירוניה יש לה משמעויות שונות. בלשון המדוברת משמש מונח זה לבטא משהו במלים שהן היפוך כוונתם של הדברים. במקורה היווני משמעותה: להתחפש או ללעוג. האדם אשר לו יוחסה אירוניה בצורה המובהקת ביותר היה סוקראטס. אבל האירוניה הסוקראטית היתה שונה לגמרי מזו של מאן. האירוניה של סוקראטס ביטאה את עמדת האדם "היודע שאינו יודע" לגבי זולתו הסובר שהוא יודע אף כי אינו יודע. שרשה של אירוניה מסוג זה הוא אפוא בסוקראטס, באדם המשתמש בה. האירוניה של מאן היא לא בידיעה על אידיעה אלא בידיעה על ריבוי-המשמעות של הניתן להכרה לגבי חד-המשמעות של הפירוש. הסובב, "הטבע", הקיים מחוץ לאדם, הוא חסר-משמעות, אינדיפרנטי, או כולל בתוכו את כל המשמעויות האפשריות. ההכרה שהיא פעולה אנושית היא מתן משמעות לדבר שהוא כשלעצמו חסר-משמעות, פירושו של דבר הכולל בתוכו את כל הפירושים. היא מתאפשרת על-ידי הסתכלות ביש, כחומר הכולל בתוכו את היפוכו, בדרך כלל המעברים הקיימים בין הנראה ומה שנוגד אותו. אירוניה תהיה כאן גישתו של המסתכל המרחיק עצמו מהסתכלותו החד-משמעית כדי שיוכל לתפוס את הרב-משמעי של הנגלה לפניו וליצור, הודות להתרחקות ממנו, את היצירה האמנותית, שהיא המפשרת בין היש הרב-משמעי לבין הרוח המפרשת.

אירוניה היא הפאתוס של האמצע... שמעתי שבלשון העברית המלים "להתבונן" ו"להבין" יש להן אותו שורש של המלה "בין".⁵

הטבע הוא אירוני, אם נראה אותו כיצירה. הוא מסתיר עצמו ומתאים עצמו לזה המסתכל בו ורואה רק את המשמעות הפשוטה של הנגלה-לעין. הטבע ערמומי הוא בחוסר-המשמעות שבו. לכן אינו יכול להיות יצירה אלוהית בלבד, אם נראה את האלוהים כפי שראה אותו דיקארט—כטוב ומיטיב, שלם, פשוט, שמעצם טבעו אינו יכול לרמות. אלוהים, על-ידי יצירתו, שולל את עצמו כאלוהים והופך שטן. ולמעשה, מהו האלוהים ומהו השטן? אלה הם שני מבטים על ממלכת הרוח שהיא ממלכת היוצר. ואילו הטבע והאמנות, שהיא לכאורה ניגוד לטבע, אחד הם למעשה: יצירה כשלעצמה, יש מובדל המתקיים בזכות עצמו, המפשר בין היוצר לבין חומר יצירתו.

להסתכל בחיים מתוך מרווח, לתווך בינם לבין הרוח היוצרת, כלומר להפוך גם את ההסתכלות למודעת, להסתכל גם לתוך הסתכלותו של המסתכל, שהרי אף האדם

אינו אלא חלק מן החיים, חלק מן הסובב, חלק מן הכלל האנושי בו הוא מסתכל. לכן כל אמן וכל יוצר מוגבל בזמן ובמקום מסוים. אין אמנות מעל לחיים או במנותק מן החיים, או מחוצה להם. זהו הריאליזם של מאן, ריאליזם השייך לא דווקא לצורת הביטוי אלא לטבעה של היצירה באשר היא. שום יוצר אינו יכול לבטא אלא מה שנכלל בחומר ליצירתו, אלא הוא בוחר מתוך אינסוף של אפשרויות הניתנות לו את זו שהיא מהותית לגבי הקיים. והאפשרות המציאותית היא, אם לדבר בלשונו של אריסטו, הפוטנציה של שינוי, הקיימת כבר בתוך היש והמעניקה לו עומק ופרספקטיבה.

כל יוצר חי אפוא בשני מישורים: במישור סביל ובלתי־מתווך—כאדם, כפרט בין הפרטים, כחלק מן החיים, מן הטבע, מן החברה, חלק מכל הישות המשמשת חומר ליצירה; ובמישור פעיל—כיוצר, נבדל מעצמו, מסתכל בקיים ובהסתכלותו־הוא, מכשיר הרושם, מבטא, יוצר.

החומר בו משתמש מאן ביצירתו הוא תמיד חומר מציאותי. המאורעות התקיימו באמת, האנשים ברובם אנשים חיים. מאן באמת היה בדאבוס שלושה שבועות בזמן שאשתו קיבלה שם טיפול, ו"ה־הקסמים" קיים באמת—עולם מנותק מן הזמן הנמצא בנקודה כלשהי בין חיים ומוות. באוטוביוגרפיה שלו כותב מאן שאפילו פרטים קטנים מסוימים כגון פגישה עם השוטר ב"טוני קריגר" התקיימו בעליל כפי שהוא מתארם בספריו. "מארי' המג" הוא סיפור על ביקור מציאותי בהצגה של מהפנט. אבל האימה שחש הקורא בקראו אותו סיפור היא כבר האימה אשר חש מאן כשראה בהצגה הגרוטסקית אפשרות של ירידה והשפלה אנושית: פלצות של פאשיזם. הפרטים אין להם חשיבות כשלעצמם אלא רק כחלק של מסגרת כללית, של האווירה, של האמצעי המסמל או מגדיר משהו אחר, כי על כן—

מעיקרו של דבר כל עבודה היא מימוש, אמנם פרגמטרי אבל קיים כשלמות סגורה, של מהותנו; ועם זאת דרך יחידה, עמלנית, המובילה להפירה אִמפירית שלה—הרי אין פלא שמתרחשות כאן הפתעות. במקום זה, כמו בהיווצרות הפדולה, מתרכזים רכיבים שונים ורבים כדי להביא ללידתה של יצירה... הכל מסתכם בצורה פלאית... אפילו פרטים בלתי חשובים לקוחים ממציאות, מראים סימבוליקה הטבועה בהם מתחילתם ומסגרתם בסכימה אחידה.⁶

נראה אפוא כי בדיון ביצירותיו של מאן העיקר איננו דיון בפרטים, מציאת אמיתותם, חיפוש אחר אבות־טיפוסים ודגמים מציאותיים. הכל נלקח מן המציאות, כל דמות היא בבואה של דמות מקורית, וכמעט כל מאורע התרחש אי־פעם בפועל־ממש. לא זה הקובע. חשובה היא היצירה כחיפוש דרך להכרת המהות וכאותה שלמות סגורה של מימוש אותה מהות. והמהות תמיד תהיה זהה עם עצמה ותמיד אהרת: מהות של אדם החי בזמן מסוים ובתקופה מסוימת ובמקום מסוים.

ד"ר פאוסט: אגדה ומוזיקה כביטוי להשקפת-עולם
 "ד"ר פאוסט" הוא יצירתו כמעט האחרונה של מאן ויצירה שבעיניו הוא נחשבה
 אחרונה. בספרו "התהוותו של ד"ר פאוסט"—שהוא בעיקרו יומן אינטרוספקטיבי של
 סופר המנתח את תהליך יצירתו—כתב מאן כי בשנת 1943, השנה בה החליט לכתוב
 ספר על פאוסט, נדהם כשראה בתוך רשימותיו הישנות את השם "פאוסט" כרעיון
 ליצירה אפשרית שאותה "זמם" עוד ב־1901. הוא "דחה" את כתיבת הרומן עד לאחר
 42 שנה בהיותו כבר בן 70. מדוע?

נראה היה לי כי אין להתגבר על הקשיים. נוצרה תחושה שבגללה נרתעתי מן המשימה,
 לראות את יצירתי זו כאחרונה... אני קורא מה שכתבתי ויודע כי זו האמת, אמת
 מבחינת גיל הרעיון, שרשיו העמוקים, אמת בכל מה שאני רואה כסיכויי חיי; תמיד היתה
 תכנית של העבודה ומאז ומתמיד ראיתי בה את הסוף.⁷

סוף—פירושו כפול. יחסית, פירושו גבול בתוך חלל וזמן, נקודה המבדילה פרק אחד
 ממשנהו, פרק של זמן, פרק בחיים, או אולי כל חייו של אדם אחד כפרק בזרם החיים;
 וסוף הוא גם נקודה בחלל המבדילה מקום ממקום, שטח משטח. סוף פירושו גם
 סיכום של המוגבל, ובמובן זה סוף הוא מוחלט וייחודי לגבי היחסי. הוא ההגדרה
 של מה שהוא מסכם ושל מה שהוא מגביל.

"ד"ר פאוסט" הוא לגבי מאן סיכום והגדרה. סיכום והגדרה שלו עצמו כאמן
 והומאניסט גרמני, של גרמניה בפרק-זמן מסוים—מסוף המאה ה־19 ועד לאמצע
 ה־20—פרק-זמן בו התחולל תהליך של תמורה בהכרה הלאומית של העם המכיר
 ובונה את עצמו כעם מאוחד, עצמאי, בעל ערכים לאומיים וקוסמופוליטיים בכיוון
 של סתגרנות, אבדן הערכים האלה וניפוח ה"אני" הלאומי עד לצורת אותה מפלצת
 גרוטסקית ושטנית הקרויה פ־אשיזם.

כל יצירה קודמת של מאן היתה יצירה של "פרשת-דרכים", של אדם העומד בנקודה
 הקושרת את תקופת התקוות הגדולות של האנושות לתקופת הירידה העמוקה ביותר
 ומחפש את האמת האנושית היציבה בין הזמנים. "ד"ר פאוסט" כיצירה הוא סיכום
 של החיפוש הזה. הוא האמת הטראגית על האנושי ערב ירידה לבלתי-אנושי, הוא
 אתגר הנזרק לעם הגרמני על-ידי הומאניסט גרמני המתאר את חיי האמן הגרמני,
 המגלם בחייו וביצירתו את "הפרספקטיבה היחידה הנכונה": להיות "סייסמוגרף"
 של המהותי לגבי הקיים. המוזיקה של לברקין היא מוזיקה של אפוקליפסה, מוזיקה
 של קינה על אדם-עם מקולל, הנופל בזרועות השטן.

"ד"ר פאוסט" הוא ספר סמלי, אירוני ודר־משמעי מעצם כוונתה של יצירה זו. בין
 מאן, האדם האמן החי—לבין לברקין, הפאוסט המנוצה—עומדים שני מתווכים:
 אגדה, שהיא בסיס היצירה, ומוזיקה, שהיא הרקע שלה וצורתה; במובן הקנטיאני
 של המלה, כלומר היא אותו כלי שכלי וחושני שבאמצעותו נתפסה המציאות כהוויה,
 כחומר.

שניהם—האגדה והמוזיקה—מעצם מהותם הם מדברים בשפת הסמלים, וסמל באשר
 הוא סמל, כלומר אותה תבנית מסוימת הכוללת בתוכה את רבגוניותה של ההוויה,

הריהו ניתן לפירוש מזוויות שונות של ראייה והרגשה. לכן תמיד הוא בלתי־מסוים, מרמז, קורץ־עין—כלומר, אירוני.

האגדה על פאוסט מכילה שני גורמי־יסוד. השטן כהתגלמות הרע והחטא, כאינוש היסוד האפל והחושני של החיים, כביכול הוא ביטנתו של הנגלה, הפשוט והמובן־מאליו; והאדם כמתפתה לאותו שטן לפי שבמהותו כבר שייך הוא לו עוד בטרם יפגוש בו פנים־אל־פנים.

תפיסה כזאת של השטניות גוררת אחריה חלוקה מוחלטת של הקיים לשני עולמות, עולם הטוב ועולם הרע, עולם של אלוהים ועולם של שטן, שני יריבים נצחיים שאין ביניהם שום שיתוף, שום הקבלה. תפיסה כזאת היא אפיינית לנצרות, ובמיוחד לפלג הפרוטסטנטי שבה. יסודותיה אינם טמונים בתנ"ך דווקא (האלוהים התנ"כי איננו טוב בלבד, הוא גם אל נוקם־נוטר, והשטן התנ"כי מופיע באיוב כאחד מילדי אלוהים) אלא הגיע לנצרות בתחילת התהוותה, כנראה בדרך הדת הפרסית, אשר השניות בין טוב ורע בדמותן של שתי אלוהויות שוות־ערך היא אימאננטית לתפיסת־עולמה. הנצרות קיבלה את החלוקה הזאת, פיתחה אותה בימי־הביניים, שבהם היתה המלחמה בשטן ובעוזריו, בדמות של מכשפות ומגים למיניהם יסוד האינוקוויזיציה, מלחמה שלבשה את צורתה המושלמת ביותר בפרוטסטנטיות, בפירוש הנוצרי של לותר הגרמני.

לדעתו של לותר, האדם הוא קרבן למשחק של שני כוחות עליונים הלוהמים על נשמתו, ואין אדם יכול מרצונו החפשי להכריע את כף־גורלו...

...וכך הרי הרצון האנושי כמין בהמה בין השניים. אם אלוהים הוא הרוכב, הרי הוא הולך למקום שהאלוהים רוצה, ואם השטן הוא הרוכב, הרי הוא הולך למקום שהשטן רוצה. אין אפוא בכוח הרצון עצמו לבחור את הרוכב; הרוכבים הם קבועים.⁸

זאת ועוד אחרת. "יצר האדם רע מנעוריו": האדם הוא יצור רע, מושחת, שמעצם טבעו יותר הוא שואף לצד השטן מאשר לצד האלוהים. לכן רק בכוח איזה חסד ורחמים אלוהיים, הזרים לאנושי, יכול הוא להיגאל ולנצח במלחמה עם השטן.

כי האלוהים רוצה להצילנו לא בצדקנו ובחכמתנו שלנו אלא בכוח הצדק שהוא מחוצה לנו... כלומר, יש להורות את הצדק הבא עלינו מעבר לנו וזר לגמרי לנו עצמנו.⁹

האדם חייב להיות סביל. הפעילות היחידה המותרת לו על־מנת לזכות בגאולה היא בדיכוי עצמיותו שיש בה מן השטניות: דיכוי האינסטינקטים החיים, דיכוי הסקרנות המדעית השואלת את הטבע לסודותיו שאין לפענחם על־דרך השכל האנושי, חיים קטנים ונכנעים שפסגתם המוות הפותח את השער לגן־העדן, לפי רצונו של אלוהים, או לגיהנום, לפי רצונו של השטן. ההצלחה בחיים על־אדמות היא תוצאה של רצון האלוהים לזכות אותו אדם בהצלחה, אין היא תוצאה של מאמצי אנוש. מה שהאלוהים דורש מן האדם הוא ויתור־עצמי, ויתור על היותו יצור חושני, יצרי, סקרני, תוסס, לוחם.

פאוסט הוא האדם המורד באלוהים זה. אב־הטיפוס החי של האגדה הוא יונתן פאוסט שחי במאה ה־16 והיה כנראה אדם בעל השכלה, הרפתקן ונוכל ידוע־לשימצה ביותר.

אבל נראה שבחירתו באב־טיפוס היתה מקרית במידת־מה. פאוסט של האגדה אינו דווקא הרפתקן ונוכל או אדם שיצא שמו לשימצה. הוא קודם־כל אדם שנון, צמא־דעת, יציר העולם־הזה העושה חוזה עם השטן כדי לזכות באושר או בדעת על־אדמות. הסחורה השטנית היא הזמן—זמן החיים במלוא תנופתם. התשלום שהאדם משלם הוא גיהנום אחרי המוות. אלא, כמו שאומר השטן בשיחתו עם לברקין, "אני מקיים מה שאני אומר, עד לפרטי־הפרטים, עד לקוצו של יו"ד, אני מקיים את הבטחותי, זהו הכלל המסחרי העיקרי שלי... ואם הגיע הדבר לידי רמאות לפעמים, הרי זוהי כבר נעשה למקובל, זה אני, אני המאמין ביושר ובכנות הייתי למרומה..."¹⁰ בכל עיבוד של אגדות על פאוסט, בסופו של דבר האדם נגאל אי־כח על־ידי אלוהים והוא־הוא המנצח. כך הדבר כמעט בכל העיבודים הפרוטסטנטיים של האגדה וכך הוא גם בעיבוד פולני שלה, שאפשר לראות בו עיבוד קתולי.

רצוני להשוות את שני העיבודים האלה של אותה אגדה—הפרוטסטנטי והקתולי—כי הם מבטאים גישות עקרוניות שונות לעצם בעיית השטניות. עיבוד האגדה על פאוסט בנוסח פולני־קתולי הוא אגדה על טברדובסקי—פילוסוף ומג המוכר את נשמתו לשטן כדי לזכות בחיים טובים ובחכמה עליונה. הוא זוכה בהם, והשטן משרתו באמונה משך זמן מסוים שהוסכם עליו בחוזה, אבל בתום השנים ההן וכאשר בא השטן ליטול את נשמתו של טברדובסקי, הוא עצמו, הודות להכמתו שלו, מנצח את השטן, מביס אותו ומציל את נשמתו.

ההבדלים בין העיבודים הפרוטסטנטי והקתולי הם בעיקר בגישה לגבי מושג האדם ומושג השטן ובאווירה הכללית של האגדה. בניגוד לנוסח הפרוטסטנטי—שהוא קודר, אפל, ורציני—הנוסח הפולני הוא קאריקאטורי וגרוטסקי יותר. השטן הקתולי, למרות כוחו השלילי, הוא טיפש מעט, חסר חכמת־חיים וערמומיות פשוטה האפיינית לאדם, ועל כן, בסופו של דבר, אינו יכול לנצח. האלוהים אינו מופיע באגדה. הגאולה באה לא הודות לחסד ורחמים אלוהיים, לפי קנה־מידה זר שאינו נתפס לרוח אנוש. בעצם, אין כאן חסד ורחמים בכלל. יש אדם פיקח, ערמומי, המשעבד שטן לצרכיו ויכול לו לבסוף. גם אין גזירה מוקדמת נגזרת על האדם בכיוון של שטניות. יש באדם אינסטינקטים אנושיים, יש בו סקרנות אנושית שלמען סיפוקה הוא משתמש בשטן, אם חכמתו עומדת לו לנצחו לבסוף. האגדה הקתולית על פאוסט היא ביסודה אפירמציה של החיים וצחוק־לעג לשטן, שהיה אדון החיים והפך להיות משרתם. המולדת האמיתית של שטן, הארץ בה הוא שולט, איננה בארצות קתוליות; היא בגרמניה הפרוטסטנטית.

דבר גרמנית [אומר השטן בהתגלותו אל לברקין], ורק יפה, גרמנית עתיקה, בלי כל טענות־ומענות. אני מבין בכך, זוהי השפה האהובה עלי. לפעמים בכלל רק גרמנית אני מבין.¹¹

ולברקין טוען שהופעתו של השטן באיטליה, מקום שם התגלה אליו, אינה מובנת לו:

בקייזרסכנ הייתי עוד טובל את נוכחותך, הייתי עוד מוכן להאמין בה בוויטנברג, בוורצבורג ואפילו בלייפציג, אבל לא כאן, תחת שמיים של עובדי־אלילים קתוליים.¹¹

והשטן עונה:

...תמיד אותה רדיפה אחרי ספקות, תמיד אותו חוסר אמונה עצמי. אילו היה לך אומץ להגיד לעצמך: במקום שאני—שם גם קייזרססכן... והיית הרי צודק בכך... אני אמנם גרמני, גרמני עד לשד-עצמותי, אבל גרמני באופן עתיק יותר, טוב יותר, קוסמופוליטי...¹² האגדה העומדת בבסיסו של "ד"ר פאוסט" היא אגדה לפי מושג גרמני-פרוטסטנטי. השטן הוא שטן לותרני: כוח אפל, כלי-כול, השוכן עמוק בנפשו של אדם, השייך לעם שהוא משכנו ומולדתו של אותו כוח.

אגדת פאוסט היא בסיס יצירתו של מאן—המוזיקה היא צורתה. כדי להבין איך יצירה הכתובה פרוזה צורתה היא מוזיקה יש להבין את יחסו של מאן למוזיקה כאמנות. קלאוס מאן, בספרו על אביו, כותב שהמוזיקה היתה התשוקה הגדולה ביותר בחייו של ת. מאן, ושנראה כי אילו בחר מאן להיות מלחין ולא סופר הרי היה אחד המלחינים הגדולים בדורו. במקום מסוים ב"ד"ר פאוסט" כותב מאן שאפשר גם לכתוב מוזיקה במלים ושבתהובן אמנם עשה זאת. הוא עצמו, ת. מאן, ניסה לעשות זאת גם בחלק מיצירותיו. הרעיון העומד מאחרי הקבלה זו הוא אימאננטי לגבי תפיסתו את שתי צורות האמנות האלו—מוזיקה ואפיקה. אלא שבמידה מסוימת המוזיקה עולה על אמנות-הכתיבה מהיותה דו־משמעית יותר, מופשטת וחושנית יותר.

המוזיקה היא דו־משמעית כשיטה. טול טון כזה או אחר, יכול אתה להבינו בצורה זו או אחרת, בהתאם ליחסים... היחסים ההדדיים הם הכל, ואם רצונך לבטא זאת היטב יותר הרי משמעותם דו־משמעית.¹³

ועוד:

נורמה, כל נורמה, מצננת. המוזיקה יש בה כה הרבה חום פנימי, אפשר לומר חום של פרה ברפת, עד שצינור נורמטיבי יכול רק לעזור לה. והיא גם תמיד דרשה אותו בעצמה... מזמן נהגה המוזיקה להעניש את עצמה עונש רוחני בגלל חושניותה.¹⁴ המוזיקה היא דו־משמעית בצורתה ובתכנה. בעצם מהותה היא כוללת את הסתירה הקיימת בכל אמנות כאמנות. על כן היא אמנות של אמנויות, ההפשטה הנורמטיבית המושלטת על החושניות, המתימטיקה של האינסטינקט והאפקט, המסעירה והמלהיבה בהתייחסותה בלתי-האמצעית למקורות החיים, אל הממשי, אל החמרי שבהם, ומצננת באדישותה הנורמטיבית.

במידה מסוימת עושה זאת גם האפיקה, כפי שמבין אותה מאן. בשירטוט האוטוביוגרפי הוא כותב:

"מוות בוונציה" הצלחתי בפעם הראשונה לישם מוזיקה כרכיב המסמל סגנון וצורה. בפעם הראשונה בקומפוזיציה האפית, שימש מבנה מוזיקלי אריגה רוחנית של מוטיבים... ["הרהקסמים"] הוא דוגמה של רומן כהפשטה של אידיאה. הלייטמוטיב הלשוני לא היה כאן רק מאניפולציה פיונירית-נאטורליסטית... אלא השיג שקיפות רגשית בלתי-חמרית שהודות לה נעשה בלתי-מיכני והתעלה לספירה של מוזיקה.¹⁵

"ד"ר פאוסט" הוא ספר על המוזיקה בשלושה אספקטים. הוא סיפור על חייו של מלחין גרמני המסופרים על-ידי חברו, הומאניסט גרמני—וזהו האספקט החמרי של הספר. הוא ספר על יצירה מוזיקלית של אותו מלחין, ספר המתאר במלים את

המוזיקה של לברקין—וזהו האספקט המהותי של היצירה. והוא ספר הכתוב בהתאם לכללים מבניים של הקומפוזיציה המוזיקלית, אופן-כתיבה המעלה את החמרי והממשי של הסיפור לספירה של אידיאה מופשטת, בלתי-חמרית, ומבליט את המהותי שבחומר. הדור-משמעות של התופעה מתבטאה גם בדור-משמעות של הצורות בהן היא מופיעה.

פיתוח המוטיבים, צמיחתם, העלאתם מפרטים קטנים הכלולים במוטיב אחר, שילובם יחד, עיצובם העצמאי, פתרון הרגשי ופירורם החוזר למוטיבים אחרים, באים על-דרך של ניגוד שהוא אימאננטי בחומר הסיפור כמושג וכמהות ולכן קיים הוא גם בצורתו ה"חיצונית". דור-המשמעות התכנית של המוטיב הופכת להיות גם דור-משמעות צורנית, נגידה-עצמית של המוטיבים המשתלבים יחד ללייטמוטיב עיקרי. זוהי דרך שאפשר לראות בה קונטרה-פונקט מוזיקלי.

הנה, למשל, המושג "גרמניות". כדי למצות את עצמו בתקופה הנוכחית (תחילת המאה ה-20) הוא מוכרח לכלול את הקבוע-ועומד בזמן ואת המשתנה בתוך הזמנים—דבר היוצר סתירה פנימית הכלולה במושג.

הרצון להוציא את עצמו מן ההסכם והרעות עם הכיעור... הריחו אך-ורק גרמני דווקא, גרמני עד לשד-עצמותיו, זוהי ההגדרה של ה"גרמניות"—פסיקה שמאיימת עליה התאבנות, רעל של בדידות, קרתנות, תסביכים גברוטיים, שטניות סודיות...¹⁶

האלמנטים שהם-סך-הכל הנוכחי של גרמניה—קרתנות, בדידות, התאבנות, שטניות—מופיעים, בתוך השאר, בתיאורם של ערים ומקומות-יישוב גרמניים, אבל אותם אלמנטים לובשים אופי שונה ומנוגד במקומות שונים.

בוכל וקייזרססכן—שני מקומות-ילדות של לברקין, כפר ועיר—שונים תכלית-שינוי בצורתם ובאפיים, והם שווים כמעט במהותם. בוכל—שם נולד לברקין ושם מת—כפר קטן העומד בצדי הדרך, מיושב איכרים, אותם איכרים מדור-דורות, מתונים, כבדים קימעה, אוכלים אוכל פשוט ושותים בירה, מעשנים טבק זול ומעבדים את אדמתם. התפאורה היא עץ עתיק ומצל העומד בחצר ומתחתיו ספסל-ישיבה, כלב נובח המודיע על בואו של אורח, פרות ברפת, זבל, ופועלת שמנמנה השרה בקול נעים קאנונים ישנים. קרתנות, בדידות והתאבנות, מים עומדים שמתחת להם מבצבץ וקורץ רעל של שטניות בנסינות המדעיים של בעל-המשק, אביו של אריאן, המתחקה ומגלה את הפנים האירוניים של "אמא טבע" ומוצא את הפרפר התמים הנראה כפרח, בעל השם האקזוטי והאפל ההופך בהמשך היצירה סמל של שחיתות. בוכל—המוטיב האידילי, הפסטורלי, הנמשך בחייו של לברקין במקום-מושב בגיל הבגרות, פפרינג, שם קיימת אותה תפאורה, העץ הצומח, הכלב הנובח, שם גרים אותם איכרים ואותה שטניות מבצבצת מדמיות של אורחים מוזרים המשתכנים אצל אמא אלוה.

בניגוד לבוכל קיימת קייזרססכן. "[עיר] שבאוירתה נשאר משהו מסוף המאה ה-15, מן ההיסטוריה של שלהי ימי-הביניים, משהו רוחני סמוי... [עיר שחרף היותה חדישה] לא היתה מודרנית—היתה זקנה, וזיקנה היא עבר שהפך הווה, עבר שאינו אלא נלחץ

עלידי ההווה".¹⁷ עיר קרתנית, מאובנת וסגורה בבדידותה, שבה השטן מהלך ברחובות בדמות תושביה התמהונים, שמחציתם מוזרים ומחציתם מטורפים. קייזרססכן—מוטיב כבד, דומם ואפל הנמשך והולך בחייו של אדריאן וביצירתו של מאן בעיר אחרת—הל ואוניברסיטה שלה, ובמחלקה התיאולוגית; ואחרי-כן במינכן—עיר של אמנים וטרקלינים ספרותיים, שיחות פילוסופיות, נישואים טראגיים, רצה והתאבדויות. וה"גרמניות" היא אפוא נושא השובש צורה של קונסטרקציה פונקט אפי אשר מאן משתמש בו לבניית מבנה של אידיאה.

צורה מוזיקלית אחרת היא הפוליפוניה. אין שום מוטיב או מושג בספר הנשמע רק ברמה אחת. מתחת לקול ראשון קיימים קולות מלווים, לעתים גם קולות של דיסונאנס. פוליפוניה אינה חייבת להיות תמיד הרמונית, נעימה לאוזן, לפעמים היא אפילו צורמת, אבל הצרימה הזאת היא תוצאה מיחסי אינטרוואל של הטונים המשווה עומק לנשמע ומבליטה את הסתירה המהותית. אדריאן לברקין מפתח את רעיון הפוליפוניה:

...דין אחר דינו של אקורד אמיתי, אקורד המורכב ממספר קולות. אקורד כזה דורש שיוליכוהו הלאה, וככל שאתה מוליכו הרי אתה הופכו לאחר ומפרקו למספר קולות... אקורד איננו מתווך של תענוגות הרמוניים אלא הוא פוליפוניה לעצמה, והטונים היוצרים אותו הם הקולות. אני אומר: ככל שהטונים הופכים קולות, ולכן האקורד יש לו אופי פוליפוני יותר, הוא גם דיסונאנטי יותר. דיסונאנס הוא המידה של גאותו הפוליפונית.¹⁸

מהלך האקורדים, או אולי פיוגות שלמות, נגזרים כל הזמן ביצירתו של מאן. כך הוא בעצם אף חצייתו של הגיבור הראשי לשנים: לברקין, מלחין גרמני פרוטסטנטי, שחייו מסופרים אבל קולו כמעט אינו נשמע בצורה בלתי-אמצעית; וצייטבלום, הומאניסט גרמני קתולי, שקולו נשמע כל הזמן אבל חייו ידועים לנו רק בדרך-אגב. וקול שלישי הנשמע מבעד לשני הקולות האלה הוא מאן עצמו, המופיע שוב בשניהם ואפשר לגלותו רק אם מתעלמים מן הנשמע במפורש ושומעים את הפרופורציה שבין הקולות. זו עלולה להיות דרך הסוואה מסוימת. מאן עצמו כותב ב"התהוותו של ד"ר פאוסט" שתחילה רצה לכתוב את הספר בקול אחד, בצורה אוטוביוגרפית, אבל הרגיש שאינו מסוגל לטפל במישרים בנושא עדין ומסובך ששמו אדריאן לברקין ולכן היה זקוק למתווך נוסף—הוא חברו סירנוס צייטבלום. מצד צורת הכתיבה, אולי מעניינת יותר הפוליפוניה של זמנים.

צייטבלום אומר במקום מסוים שסיפור זה נכתב בשלושה זמנים. הראשון בהם הוא זמן חייו של אדריאן לברקין (1885—1940). משני התאריכים האלה התאריך הראשון שייך עוד למאה ה-19, אותה מאה ש"היתה כנראה תקופה נעימה ביותר, היות ומעולם עדיין לא מר היה כל-כך לאנושות להינתק מן ההשקפות וההרגלים של התקופה הקודמת כמו לדור של ימינו".¹⁹ התאריך השני הוא זה בו "גרמנים שאודם קדחת על לחייהם שרויים היו בשיא חדוות-הנצחון המטורפת שלהם, מתכוננים לכבוש את כל העולם בכוח הסכם יחיד שהתכוונו לקיימו ושעליו חתמו בדמם-הם".²⁰ הזמן השני הוא זמן כתיבת הספר—אותו זמן פיקטיבי בו כתב צייטבלום את

זכרונותיו ואותו זמן ממשי בו כתב ת. מאן את ספרו—שנות 45—1943, שנים שבהן גרמניה, "בחיבוק של שדים, עין אחת מסתירה בידה ובעין שניה מסתכלת באימה, צוללת מתוך ייאוש אחד אל משנהו".²¹

הזמן השלישי הוא הזמן בו יקרא הקורא העתיד את הספר הזה. פירוש הדבר שהזמן השלישי הוא הפרספקטיבה ההיסטורית של שיפוט על מאורעות ומושגים וחוויות המתרחשים בזמן. זמן זה הוא, מצד אחד, אובייקטיבי—שהרי הקורא העתיד תמיד יהיה באיזו נקודת-זמן המרוחקת משני הזמנים הראשונים; ומצד שני הוא סובייקטיבי—שהרי מידת התרחקותו של אותו קורא תהיה תלויה במידת הקשר שלו לעצם התקופה המסופרת.

אלה שלושה זמנים שאותם רואה צייטבלום, אבל לגבי מאן קיימת עוד שורה של זמנים הרובצים תחתם ומשתלבים באותו אקורד מתמשך עיקרי. המאה ה-19, חרף האופטימיות שלה, ואולי בגללה דווקא, מוליכה למאה ה-17, תקופת חילונה של המחשבה האנושית. חילון זה לא הביא לידי ויתור על מושג האלוהים אלא העמידו במקום יחסי. זוהי עמדה שאיפשרה לדיקארט להוכיח את עצם קיומו של האלוהים בדרך קיומו של אדם החושב אותו כמושג של שלמות. מאותו רגע בו רשאי אדם לחשוב את האלוהים ולא רק להיכנע לרצונו הרי אלוהים הופך מיוצרו של אדם ליצירתו. אין זה קובע כאן שהאדם מיחס לו את השלמות ולעצמו את אי-השלמות. אם מדגישים את האספקט הראשון רואים באלוהים את האל הטוב, המבטיח את קיומו של עולם לגבי האדם. אם מדגישים את האספקט השני (ראיית האדם כחסר-שלמות), מעמידים את האלוהים כסמכות המאפשרת לא להיכנע לשטן הקיים בתוכו. "הכוחות הדימוניים בגרמניה הריהם פשוט יצרים",²² נאמר באחד הוויכוחים בין הסטודנטים של המחלקה לתיאולוגיה באוניברסיטת הל.

אלה קולותיו של הזמן בגרסיה שלו, אלא שהגרסיה הזאת אינה אינסופית במובן של קו אנכי שאין לו התחלה ואין לו סוף. האינסוף של הזמן סובב במעגל. המאה ה-17 מוליכה לימי-הביניים וימי-הביניים מוליכים בחזרה אל המאה ה-20. ביטוי סמלי של "חזרה זו" הוא אולי העיר קייזרססכן, סמל של הקרתנות הגרמנית, גשר המוליך מימי-הביניים עד גרמניה הפאשיסטית. הקצוות נפגשו: פוליפוניה של הזמנים הופכת דיסונאנס מוחלט, קולות-הביניים נעלמים, נוצר מעגל סגור, הריבוע המאגי בעל מוטיב אחד החוזר על עצמו אגב וריאציות אין-קץ—יצירה מוזיקלית של אדריאן לברקין.

לברקין נגד בטובו

מי הוא, למעשה, אדריאן לברקין, שגורלו מסופר ב"ד"ר פאוסט"? מאן מספר שכאשר נשאל אם היה לו דגם חי לאדריאן, הכחיש וענה: "לברקין הוא דמות אידיאלית, גיבור דורנו, אדם הנושא את סבל התקופה".²³ ואכן, בניגוד לכל הדמויות האחרות המופיעות בספר, לא צייטבלום ולא לברקין אינם עשויים על-פי דגמים חיים. שניהם משמשים סמלים. צייטבלום הוא גרמני קתולי, ועל

כן קוסמופוליטי, הומאניסט שכבר עבר זמנו, אדם הנעשה זר למולדתו, המסתכל ה"אובייקטיבי" במתרחש; ואילו אדריאן לברקין הוא גרמני פרוטסטנטי, כבול בייחודי שב"גרמניות" ולפיכך אינו יכול להינתק מפשעיה, הנושא בגורלו של גאון גרמני, סייסמוגרף חי של תקופת אפוקליפסה. לתאר את גורלו של גאון פירושו לתאר את גאוניותו. כי מהו גורל הגאון, לדעתו של ת. מאן?

בכללו של דבר, הגאון הוא בעיה עדינה וקשה, שבה חשוב פחות מהן ידיעותיו של האדם וחשוב הרבה יותר מיהו האדם. אפשר לומר שגאוניות אינה אלא כשרון לשאת בגורל. אבל מי הוא האדם שחיינו מצוינים בגורל בעל רמה גבוהה?²⁴

גאון—פירושו בעל גורל וכוח לשאת בגורל זה, כפי שהוא ניתן. יש בכך גזירה מוקדמת—אבל רק למוחלט. אין הגאון יכול להיות בעל גורל בינוני. גאוניות ובינוניות מוציאות זו את זו, נוגדות זו את זו, אין להעלותן יחד במחשבה. במובן־מה יש כאן הקבלה לגישתו של אריסטו אל הפילוסוף, שהוא אדם במלוא מובן המלה, כלומר זה המגשים עד־תום את האנושי ובמימוש זה חדל הוא כמעט מהיות אדם והופך מעין אל. אלא שאריסטו זיהה את האנושי רק עם השכלי ורק עם האלוהי—אם האלוהים הוא המחשבה. לכן אם יש אצל אדם גזירה מוקדמת (שאפשר לקרוא לה גם קיום־בכוח) הריהי רק בכיוון למעלה. לקראת האלהות. הפילוסוף של אריסטו הוא בהכרח אדם־עליון המאושר בעליונותו. הוא אריסטוקרט של החיים לפי מעמדו, כשרונו, האפשרויות הניתנות לו מן החיים. מראש הוא אדם בעל רמת־גורל גבוהה, גם אי־אפשר שלא כך יהיה. מניין ימצא לו פנאי לחשיבה וללמידה אם יוצרך להרוויח את לחמו כבעל־מלאכה או כעבד? אינך יכול לתאר לעצמך את אפלטון כעני מרוד, הרץ יחף בשוקי אתונה ורב עם אשתו לעיני ההמון משום שפשוט חסר לו כסף לקנות אוכל לנפשות־ביתו. אלא שהיה גם פילוסוף כזה ביוון. סוקראטס לא קיבל את החיים כפרס אלא נתן אותם כפרס לרוח. גם זו אצילות, וגם זה גורל בעל רמה גבוהה.

תכונות אנושיות מהותיות עלולות כנראה להיות מועלות ומודרגות בשני אופנים: לקראת אלהות בחסד הטבע, או לקראת קדושה בחסד של עצמה אחרת, מנוגדת לטבע, משוחררת לגביו ותמיד מורדת נגדו—בחסד הרוח. איזו אצילות דרגתה גבוהה יותר, איזה סוג של האנושות רמתה מכובדת יותר—זו בעיה שאני קורא לה "בעיית האצילות".²⁵

טבע ורוח; בריאות ומחלה; אושר וטבל; שלוות־רוח וחטא; הטיפוס הדייוניסי והאפולוני של ניצ'ה, ושורה שלמה של גאונים בשני טורים מקבילים. מצד אחד אפלטון, גיתה וטולסטוי—ומן הצד השני, סוקראטס וישו, רוסו ובטהובן, דוסטויבסקי וניצ'ה וגם אדריאן לברקין.

ת. מאן כותב באחת ממסותיו²⁶ שההבדל בין גיתה ודוסטויבסקי הוא בכך שגיתה אמר כי אין פשע אנושי שאין הוא מסוגל לבצעו, ודוסטויבסקי אמר, לעומת זה, כי אין פשע אנושי שאותו לא ביצע. הגזירה המוקדמת לחטא קיימת באנושי באשר הוא אנושי, מעצם מהותו האנושית, אם אין היא שכלית בלבד אלא קיימים בה גם

אָפֿקטִים ואינסטינקטִים. גזירה מוקדמת זו יוצרת פרובלימטיקה גם אצל אותם גאונים דיוניסיים שהם אצילי־החיים. אבל קבלתה של גזירה מוקדמת, כאילו היא קיימת בפועל, נוצרת רק אצל גאון אפוליני אציל־הרוח—שאצלו הבריאות הפיזית והנפשית, שהיא הטבע בשלמותו, היתה להיעדרה—למחלה שמעצם מהותה היא שייכת אפוא לממלכת־הרוח.

ניצ'ה קרא לאדם "חיה חולה". לדעתו, רק חסרון של שלמות טבעית מבטיח לאדם כניסה לממלכת־הרוח ועושה אותו מתוך כך אנושי באמת. ודאי יש בכך פאראדוקס: להגיע על סמך היעדר לשלמות, אבל פאראדוקס זה התממש בפועל בדמות של בטהובן, דוסטויבסקי וניצ'ה עצמו, שחלק מגאונותם מקורה בהיותם "חיות חולות".

השטן בהתגלותו לאדריאן לברקין אומר:

האם אתה חושב שנוצרה כבר יצירה מענגת אחת אם היוצר שלה לא חש באמצעותה קיום של שגעון ופשע? מה כאן מחלה, ומה כאן בריאות! החיים מעולם לא הסתדרו בלי חולשת מחלה... [אבל] מקום שם אין ולא־כלום, גם השד מאבד את זכויותיו... אנחנו איננו יוצרים שום דבר חדש. אנחנו רק מילדים וגואלים. אנחנו משלחים לעזאזל רפיון ובושה, ספקות ואי־בטחון. אנחנו מעוררים, אנחנו מסלקים בטיפה של דימום בקליפת־המוח את כל העייפות הגדולה והקטנה, עייפות פרטית ועייפות של הזמן.²⁷

תפקידו ההיסטורי של הגאון הוא לשבור ביצירתו את רצף הזמן, הוא קפיצה נחשנית לעתיד הקיים כבר כפוטנציה בהווה, הספוג עדיין עבר. להמית מוסכמה שהתעייפה כבר מעצמה וליצור מתחושה אמנותית סובייקטיבית מוסכמה של הימים הבאים.

"בין הסובייקטיבי למוסכמה נוצר יחס חדש שאת מהותו מגדיר המוות", אומר קרצ'מר בדברו על יצירותיו של בטהובן, ובמכתבו אל אדריאן, "האמנות שואפת קדימה והיא עושה זאת בתיווכה של אישיות—תוצר ומכשיר של הזמן, שבו המוטיבים האובייקטיביים והסובייקטיביים מתקשרים יחד עד שההבדל ביניהם מיטשטש, כשהאחד מקבל את צורת משנהו".²⁸

גורל של גאון—זהו שמציע השטן לאדריאן לברקין בהתגלותו אליו בשנת 1912; שנתיים לפני מלחמת־העולם הראשונה, המגדירה גבול של תקופות. הזמן שמוכר השטן לאדריאן הוא "הרף־העין" של גאון, העומד על דרך מפנה של זמניות ומשנה את הכיוון.

דע אפוא: אנו עומדים על התועלת של מה שתיצור בעזרתנו: תנהיג, תתופף את המארש של הימים הבאים: בשמך יישבעו גולנים שהודות לשגעונך לא השתגעו בעצמם... אתה מבין? לא די שתשבור את הקשיים המשתקים של הזמן, תשבור נוסף לכך את הזמן לעצמו, כל העידן התרבותי—וביתר־דיוק, עידן התרבות ופולחנה. עוז שלך תטול מברבריות המוכפלת שבעתיים, לפי שתבוא אחרי תקופת ההומאניזם.²⁹

תקופת ההומאניזם—כלומר, תקופת האדם כפרט, כיחיד חפשי—החלה באירופה, אולי במאה ה־17 בצרפת, אצל אותו פילוסוף שאמר cogito ergo sum והעמיד את תחושת

עצמו כיצור חושב בחינת מושכל־ראשון שממנו אפשר להגיע לכל אמת אחרת. זו תחילת החופש במחשבת אנוש. מימוש החופש בעליל אף הוא הושג בצרפת על־ידי כובשי הבסטיליה. אבל אישורו של המעשה הצרפתי, וביטוי השלם ביותר במחשבה פילוסופית ובאמנות, הושג על־ידי גרמנים. בפילוסופיה קאנט הוא שביצע את "המהפכה הקופרניקאית" שלו ותלה את העולם באדם תחת לתלות את האדם בעולמו. קאנט גם נתן לו את החופש כרצון וכזכות להשתמש בו למען הגבלת־עצמו כיצור מוסרי. גיתה גאל את פאוסט שלו והוציאו מזרועות השטן בגלל החברה האנושית ולמענה, ובטהובן כתב את הסימפוניה התשיעית שלו ובפעם הראשונה בתולדות המוזיקה הכניס לתוך יצירה אינסטרומנטלית את הקול האנושי כמובדל ממנה, במקלה השרה את ה"אודה לשמחה" פרי־עטו של פרידריך שילר. שינוי המוסכמה המוזיקלית של קומפוזיציה לא הושג בחלל ריק על־ידי גאון מוזיקלי השואב את רעיונותיו רק מעצמו, אלא היה מושרש במהותי שבחברה הגרמנית בימים ההם. היה זה זמן שגרמניה יצאה מן "הברית עם הכיעור" וחגגה את נצחון האנושי.

קרול שימאנובסקי, מוזיקאי ומוזיקולוג פולני במאה ה־20, כותב על בטהובן:

עליונות הצד המוסרי על האסתטי: האחריות לגבי סך־הכל של החיים מעל לאחריות לגבי אידיאל, אפילו נעלה ביותר, של יופי צרוף, מצאה את ביטוייה המושלם ביותר—אם מדובר על מוזיקה—ביצירתו של בטהובן.³⁰

במאה ה־19 נכתב ההמנון הגרמני המתחיל במלים "גרמניה מעל לכל". ת. מאן כותב ב"התהוותו של ד"ר פאוסט" כי בשנת 1944 ניסה להסביר אגב שיחה בארצות־הברית, שמלים אלו לא ביטאו במקורן את הרצון להשתלט על העולם אלא אהבה לגרמניה ושאיפה של העם למולדת עצמאית, מאוחדת, דמוקרטית וחפשית. הסברו לא התקבל, והוא הרגיש בחיוך לגלגני של שומעיו. אבל זו היתה אמת מבחינה היסטורית ומבחינת ההכרה של העם במאה הקודמת.

במאה ה־19 חגגה גרמניה את חג חופש־האדם. במאה ה־20 ערכה אותה גרמניה את האורגיה הפראית של שלילת האנושי שבאדם, של התנכרות אדם למהותו. האדם נעלם מן המחשבה הפאשיסטית וכל מה שהוא אנושי ונחשב אנושי בכל תולדות המחשבה נעלם יחד אתו. על מקומו הופיעה שורה של מושגים ריקים וזרים שהוצאו מבין הסוגריים כאַבסולוטים מתיים, כפונקציות מיכניות המגדירות ומשעבדות לעצמן את כל התוכן האנושי והאסוציאטיבי אשר נשאר כלוא בתוך הסוגריים ושינה את מהותו בהתייחסותו החדשה.

גרמניה—עם, מולדת, נוף... אבל עם המשועבד לאַבסולוט החדש ששמו גרמניה הוא עם־חיילים, מולדת פירושה שלטון על אחרים, ונוף הוא נוף של אוטוסטראדות וקסרקטים. מלים אנושיות שינו את משמעותן, רוקנו מתכנן הסמלי ונשארו רק כסימנים המצביעים על משהו קונקרטי, פשוט, שאין ולא־כלום מאחוריו.

צייטבלום—ההומאניסט האבוד בטרקלינים של מינכן, המסתובב חסר־מוצא בתוך המלל של ד"ר בריזכר וד"ר אינסיטיטורים, כותב בשנת 1919 לאמור:

היה זה עולם חדש, ריאקציוני ומהפכני, בעת־ובעונה־אחת, עולם שבו הערכים הקשורים באידיאלים של היחיד—אמת, חופש, חוק, תבונה—נשארו משוללי כל תוכן וזנוחים, או לפחות מקובלים במובן שונה לגמרי מזה שהיה להם במאות־השנים האחרונות. הדבר נעשה על־ידי תלישתם מתיאוריה שדהתה, הפיכתם ליחסיים ותלייתם באינסטנציה הגבוהה מהם לאיך־שיעור... אינסטנציה של אונס, דיקטטורה, מרות... בעצם לא היה זה ריאקציוני יותר מאשר סיבוב הגלגל אשר בשובו אל מוצאו אין להגדירו כנסוג.³¹

בלידת הפאשיזם האדם נעלם מן המחשבה. עם הזמן הוא נעלם גם מן הבימה ההיסטורית: נשארו שני מיני יצורים: "מקקים" המיועדים להשמדה בכבשני אושוויץ, ומכונות־הריגה הממלאות פקודות של איזה אבסולוט קר, זר וריק. אפשר לקרוא לו גם השטן—אם מדברים בשפת אגדה.

עשרים וארבע שנים—זו מיכסת זמנו של הגאון אשר מכר השטן לאדריאן לברקין—מתמשכות מ־1906, השנה בה החליט אדריאן להתמסר למוזיקה, ועד 1930, השנה בה כתב את "קינה של ד"ר פאוסט". המוסכמה שעיפה מעצמה חייבת למות. גסיסתה מופיעה תחילה כלעג־עצמי, המתבטא בצחוקו של אדריאן הקטן השומע קאנונים מפי נערה כפרית ותופס את ה"תחבולה" הצורנית שלהם; היא נמשכת ביצירותיו המוקדמות, הלובשות צורה של פארודיה וגרוטסקה. אבל כבר בתקופה זו נוצרת מוסכמה חדשה שצורתה הסמלית היא "ריבוע הקסם" המתימטי—צירוף צורני כזה שלא יימצא בו אף טון חפשי אחד היכול לשנות את הסך־הכל. ומצד שני: חרף שפע האפשרויות הניתנות למלחין על־ידי שימוש בכלל 12 הטונים, החזרה האינסופית על צירוף אחד־ויחיד ומסוים, "הצופן הסודי" של אדריאן—סמל החטא הפרטי שלו וסמל הברית עם השטן, שהיא ברית עם תקופתו.

היצירה הראשונה, שהיא סוף־דבר וראשית־דבר, נוצרה בשנת 1919—סוף מלחמת־העולם הראשונה, שהיא גם סוף הישן. בכתבו על שנה זו, אמר צייטבלום שהיתה אז "הרגשה שנגמרה תקופה מסוימת, הכוללת לא רק את המאה ה־19 אלא מגיעה עד לסוף ימי־הביניים, עד לשבירת הקשרים הסכולסטיים, אמנציפציה של היחיד, הולדת החופש".³²

אדריאן לברקין כותב "אפוקליפסה", חזון של סוף העולם ושל סוף האדם, השואבת את השראתה מתמונות האיום של יחזקאל הנביא, מהברית החדשה וארבעת הפרשים של האפוקאליפסה, מן האכזריות והכאב של האינקוויזיציה המתוארים בתחריטי־העץ של דירר. זו יצירה המשליטה את הצורה האסתטית המודרניסטית על הברברי וטרומ־האנושי. האפייני אולי ביותר לגבי אותה קומפוזיציה הוא יצירת תחושה של אחרית האדם. הקול האנושי, המופיע בלחש של מקהלה, מתמזג כאן עם כלי־מתכת אחרים, עם גונג ותוף, ונעלם ביניהם. עולם־הדברים ועולם־האדם נבלעים זה בזה, ואגב התמזגותם נשמעת יללה פראית חסרת צליל מוגדר, הנקראת בשפה מוזיקלית גליסנדו.

זו תחילת הסוף. מעשה עצמאי וייחודי ראשון של אדריאן לברקין, ביטוי של "מארש הימים הבאים". מעשה שני הוא "לקיחת בטהובן בחזרה"—שבירת לוחות הברית של האדם עם החופש.

אחרי מות נפומוק, ילד־הפלא הקטן שפינויו הוא "הד" (הד של מה? הד של ימים־עברו?)—אהבתו היחידה של אדריאן והאסון האחרון החותם את שורות האסונות אשר קרו בסביבתו משנת 1919—קרא לברקין אל חברו:

"ציטבלום!" והיה לכך צילצול גס מאד. וכשהסתובבתי:

"מצאתי כבר", אמר, "זה לא יכול להיות!"

"מה, אדריאן, מה לא יכול להיות?"

"מה שטוב ונעלה", השיב, "מה שנקרא אנושי על אף שהוא טוב ונעלה. זה שבשבילו לחמו בני־אדם. זה שבשמו הסתערו על הבסטיליה, בהשראת הרוח ניבאו אותו בהתלהבות, זה לא יכול להיות. זה יילקח מהם. אני אקח את זה".

"איני מבין אותך, יקירי, מה אתה רוצה לקחת?"

"את הסימפוזיה התשיעית", ענה, ואחר־כך לא־כלום, אף כי הוספתי לחכות.³³

"קינה של ד"ר פאוסט" היא הניגטיב של סימפוזיית בטהובן, שאינה ראויה עוד לעם שמכר את נשמתו לשטן: והיא קינה של בן לעם־התופת המוותר על גאולתו היות והוא, פאוסט, "דוחה את המחשבה על הצלה כפיתוי—לא בגלל ההגינות הפורמלית לגבי ההסכם ולא בגלל העובדה 'שכבר מאוחר', אלא משום שבכל נפשו הוא בז לאופי החיובי של עולם שלמענו אפשר להציל אותו, ולשקר של ההנחה בדבר האלוהי שבו".³⁴

כל הקאנטאטה הזאת מבטאת רק אימה, רק קינת־ענק; היא סיבוב של וריאציה המתרחבת והולכת על אותו נושא שבמרכזו עומד אותו מוטיב של חטא בצירוף הטונים היסודיים המסמלים את שמה של אֶסמֶרְלֶדֶה. היצירה בנויה לפי אותה טכניקה של לברקין, טכניקה של ריבוע־הקסם, "בו אין שום דבר א־מתימטי, שום דבר שאינו יכול להיראות כלא־וריאציה של אותו נושא... אין אף טון אחד חפשי".³⁵ נראה כי לא נותר לאדם ולא־כלום פרט לנהי, פרט לתחושת קללה אינסופית של מינר־הוא, פרט לאימה מוחלטת ואין־אונים של ירידה לגיהנום. נראה כי אבדה כל תקוה לישועה.

ובכל־זאת—קאנטאטה זו של בכי וקינה טוטאלית, זו הבנויה בדייקנות מתימטית, אשר אין בה אף תו אחד החורג ונמלט מן ההכרח האימאננטי, מסיימת בצליל אחד ובודד של פיאניסימו, צליל גבוה ושליח התלוי על בלימה ומתפורר בתוך החשיכה. "אבל הצליל הזה התלוי, המצטלצל בתוך השתיקה, צליל שאיננו עוד, שרק הנשמה עודה שומעתו ושהיה צליל אֶבֶל, שינה טעמו ונוצץ כאור בלילה".³⁶

סיכום: חזרה אל מאן

הצליל האחרון של הקאנטאטה הטראגית של לברקין הוא המציל את היצירה כולה למען הרוח האנושית והוא המבטא את עיקר הפילוסופיה של ת. מאן. לגבי מאן אין אמנות מנותקת מפילוסופיה, אם נראה בפילוסופיה ובאמנות מה שרואה בהן מאן: ביטוי של השקפת אדם על עצמו, ביטוי של "סובסטנציה" אנושית הקיימת כקבועה־בזמן, חרף השינוי באופן קיומה. לכן פילוסוף ואמן אינו יכול להיות א־הומני, אפילו חי הוא בתקופה בה התכחש האדם לעצמו, ואפילו הוא יוצר בן העם הגרמני,

סייסמוגרף של הבלום בזמנו ובחברתו. ההומאניזם של מאן היה טראגי היות והיה טבוע בו בהיותו אמן והוגה-דעות בה"במידה שהיתה גם ה"גרמניות" טבועה בו. שניהם—ההומאניזם וה"גרמניות"—היו סותרים הדדית, בזמן ההוא, לפחות. כאמן היה מאן חייב לשאת את גורלו שגזרו עליו מוצאו וזמנו, ולשאת בגורל ברצון—כלומר: לבחור בו ולשאת באחריות הבחירה. מאן בחר. הוא לא חזר לגרמניה אחרי המלחמה כי לא ראה את הנצחון על גרמניה כנצחון על הפאשיזם, כסופו של תהליך. "קרו לגרמניה כל מיני דברים, אבל בגרמניה—מאומה", כתב ב"התהוותו של ד"ר פאוסט", בשנת 1945. הוא נשאר קוסמופוליט חרף היותו גרמני, והומאניסט חרף הסתכלותו חסרת-האשליות של אמן-פילוסוף בן המאה ה-20.

בתוך נשמתו... יש לי השערה שבכל "יהי"ן" אשר הוציא את העולם מתוהו ורבוהו, בבריאת החיים מהישות הלא-אורגאנית, התכלית האחרונה היא האדם, ושביצירתו נעשה נסיון כביר. אם נסיון זה לא יצליח באשמת האדם, הרי פירושו אי-הצלחה של כל מעשה-הבריאה בכלל. הרי זה ממש כאילו נמחק. אם כן הדבר ואם אין, הרי טוב יהיה אם יתנהג האדם כאילו היתה זו האמת.³⁷

הערות

- ¹ ת. מאן: מסות (תרגום פולני. להבא: "מסות"), ורשה 1964—בליוז ואני (1906), ע' 67.
- ² סקיצה אוטוביוגרפית (1930), ש.מ. ע' 18. ³ בליוז ואני, ש.מ. ע' 67.
- ⁴ ת. מאן: אמנות הסיפור (1939), ש.מ. ע' 368.
- ⁵ גיתה וטולסטוי (1922), ש.מ. ע' 228.
- ⁶ סקיצה אוטוביוגרפית (1933), מסות, ע' 33.
- ⁷ Die Entstehung des Doktor Faustus, Berman-Fischer Verlag, Amsterdam, 1949, p. 123
- להבא: die Entstehung.
- ⁸ מובא לפי א. פרום, מנוס מהחופש, הוצאת דביר, 1958, ע' 64. מאמר של לוטר De servo arbitrio.
- ⁹ ש.מ.
- ¹⁰ T. Mann: Doktor Faustus: Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn
- erzählt von einem Freunde, S. Fischer Verlag 1960, p. 243 (כל הציטטים מ"דוקטור פאוסטוס" לפי הוצאה זו).
- ¹¹ דוקטור פאוסטוס, עמ' 3—240. ¹² ש.מ.
- ¹³ ש.מ. ע' 53. ¹⁴ ש.מ. ע' 6—75. ¹⁵ סקיצה אוטוביוגרפית, מסות ע' 23.
- ¹⁶ דוקטור פאוסטוס, ע' 332. ¹⁷ ש.מ. ע' 41. ¹⁸ ש.מ. ע' 81. ¹⁹ ש.מ. ע' 30.
- ²⁰ ש.מ. ע' 546. ²¹ ש.מ.
- ²² ש.מ. ע' 134.
- ²³ Die Entstehung, p. 66.
- ²⁴ גיתה וטולסטוי. מסות, ע' 122.
- ²⁵ ש.מ. ש.מ. ע' 130. ²⁶ דוסטויבסקי במתינות, מסות. ²⁷ דוקטור פאוסטוס, ע' 254.
- ²⁸ ש.מ. ע' 59, 146. ²⁹ ש.מ. ע' 261.
- ³⁰ רבעון מוזיקלי. ורשה, 1926. "על הרומנטיקה במוזיקה".
- ³¹ דוקטור פאוסטוס, ע' 395. ³² ש.מ. ע' 379. ³³ ש.מ. ע' 512.
- ³⁴ ש.מ. ע' 525. ³⁵ ש.מ. ע' 521. ³⁶ ש.מ. ע' 526.
- ³⁷ דברי ת. מאן, לפי אריקה מאן: השנה האחרונה (פולנית). "ציטלניק", ורשה 1964, ע' 68.

ספרים

לתולדות ארץ-ישראל ובבל

ספרו של מ"א טננבלאט, שראה אור לאחר מלחמת העולם השנייה, נראה למבט ראשון כתוספת צנועה למדף העמוס לעייפה של ספרי חכמת-ישראל, אולם הוא אוצר בקרבו למעשה פצצת-זמן רבת-עצמה, שבכוח ניתוח שקול ועובדות בדוקות היא עשויה לקעקע רבות מאשיות חיינו ולבטל במחירי-מוסכמות מושרשות על אודות יחסי הגולה היהודית לשוב בארץ ולהיפך, מוסכמות שמקורן בראייה היסטורית שונה שהיא פרי-הגותם של היסטוריונים מבני הפזורה היהודית.

הספר, הבנוי פרקים-פרקים, מקיף פרשיות רבות ברקמת יחסי ארץ-ישראל—בבל בתקופת התלמוד. חשיפת פרטים חדשים בסוגייה זו דורשת אומץ-לב ניכר מן החוקר הבא מחברה האמונה על השקפת-עולם יהודית-מסורתית. טננבלאט מדגיש כי "לא בלב קל ובלי היסוסים ולבטים" (ע' 6) יגיש לעבודתו, וש"אין זה מן התענוגות הגדולים לחטט בכל החומר ההיסטורי הזה" (ע' 201), מכיון ש"סוגיה עדינה זו ששמה 'בין ארץ-ישראל לבבל' נחשבת לאחד הנושאים הרגישים ביותר בתולדות האומה. אי אתה יכול לדון בה מתוך חופש גמור בחקר המקורות והארתם, כשם שאינך בן-חורין בבחירתם ובהתאמתם לזמנם ולמקומם. אבות האומה מכאן ומכאן מעורבים בה בתקופה ארוכה ומכרעת זו, שהיתה סוגה במעשים ומלאה חתחתים מתגבבים ועולים מדור לדור. לפיכך, כל מסקנה היסטורית שתעלה ממעשיהם ומחדליהם של קדמונים ומתכונותיהם ומנהגיהם—אם בארץ-ישראל ואם בארץ בבל

ואם בזו ובזו לסירוגין—על-כורחה שתהא פוגעת בהם במידת-מה ביחידות ואף בצורה תא, וממילא גם במסורת המקודשת החופפת עליהם ועל פעלם ויצירתם הרווחת באומה. הדעת נותנת, שמטעם זה נרתעו החוקרים עד כה מלפקח על הגלים שגבהו בין בבל לארץ-ישראל באותן מאות שנים גורליות (המאה ה-5, ה-6 ומחצית ה-7 לספירה) הגידושות חליפות ותמורות היסטוריות" (ע' 119).

ההיסטוריה היהודית, כפי שהיא נלמדת בארץ, החל בבתי-הספר היסודיים וכלה באוניברסיטאות, מבקשת את סיבת שקיעתו של היישוב בארץ-ישראל בכשלונו בשתי חזיתות ארוכות ורחבות בהן נאבק: בחזית המדינית—נגד קיסריות אדירות, ובחזית הכלכלית—נגד שוד וחמס ומעשי חיסול מקורות המחיה והפרנסה מצד מלכויות קרובות ורחוקות. טננבלאט הוא הראשון הסותר קביעה זו בפה מלא: "בשתי החזיתות החילונית עמדה שארית-הפליטה על נפשה והחזיקה בקרן-זווית האחרונה של ארץ-ישראל מאות בשנים וכל הגזירות והפורענויות לא יכלו לה להכריעה כליל. אולם בחזית הפנימית (מרכז ההלכה—זו החזית הרוחנית הכבירה, שממנה ומכוח הריבונות הנשיאותית בארץ יוצאים תורה וחכמה ודפוסי-חיים לכל ישראל)—הוכרעה ארץ-ישראל בידי בבל היתר-דית" (ע' 21). קביעתו המהפכנית היא, אפוא, כי לא ה"גויים", כפי שמקובל לחשוב, הם האשמים בחורבנה של ארץ-ישראל, אלא היישוב היהודי בבבל דווקא הוא האחראי לכך.

בקיאותו הרבה בספרות התלמודית-המדרשית ובספרות המחקרית הענפה שנכתבה מסביב לאותה תקופה עוזרת לטננבלאט לצרף פריטים הפזורים זעיר-פה וזעיר-שם לכלל דיוקן של יישוב יהודי גדול ומפותח הנעדר, ברור בו הגדול, זיקה אמיתית לארץ-ישראל ולמאבקה. הוא חושף את הלוט מעל עובדות ש"מקצתן טושטשו למען השלום ומקצתן נימוחו בצוק העתים וחליפותיהם" (ע' 4). "עוד מימי בית-שני ולאחריו", קובע טננבלאט, "נראתה בבל כמתרחקת מארץ-ישראל.

* מ"א טננבלאט: פרקים חדשים לתולדות ארץ-ישראל ובבל בתקופת התלמוד; הוצאת דביר; 1966; 406 ע'.

אף בימינו. "ר' יוחנן: 'מפני מה זכה עמרי למלכות? מפני שהוסיף כרך אחד בארץ-ישראל'" (סנהדרין ק"א). ומאמר זה יוצא מפיו של ראש-וראשון לחכמים בארץ, ולא מפיו של אחד מן החכמים השוליים! דוגמה נוספת מחזקת קביעה זו: "עשירי בבל יורדי גיהנום הם" (ביצה ל"ב ב.). ובודאי הטעם הוא, קובע המחבר, "מפני שהם מקשיחים לבם כלפי ארץ-ישראל וכנגדם 'אפילו שפ' חזק כנענית שבארץ-ישראל, מובטח לה שהיא בת עולם-הבא' (כתובות קי"א א') (ע' 98). חריפים ביותר הם דברי החוקר בדבר התלמוד הבבלי, שעליו מסתמכת למעשה היהדות בכל חזיונות חייה. התלמוד הבבלי עוסק, לדבריו, "בדברים שהם ספק מציאות וצרכי-קיום, ספק דמיון ותחליף בלבד לה' וזיה מדינית ולאומית שאבדה להם" (ע' 194). יהדות בבל התאימה את המשנה לצרכיה וחתרה בתוקף לפירוד בין שני חלקי האומה. העילה לפירוד: הלוח וקביעתו; עד אז קבעו בארץ-ישראל את המועדות ובבל רוצה ליטול סמכות זו, האחרונה למעשה, מהשלטון הרוחני של חכמי הארץ. "בכך [מחלוקת הלוח] נתפלגו ישראל שבבבל ויש-אל שבארץ לשני עמים ושתי תורות, — אין לדעת כמה שנים נמשך סכסוך מסור כן זה, שארץ-ישראל חגגה ראש-השנה ביום ג' ובבל ביום ה' וממילא אותה הצרה בצום יום-הכיפור ואכילת חמץ בפסח. אצבע אלור-הים היא—ואולי גם המהתלה ההיסטורית הצורבת ביותר—שבסופו של דבר נכנעה ארץ-ישראל כולה גם ללוח הבבלי וכל יש-אל מעברים מאז את השנים וקובעים המועדות על-פי חשבונה של בבל" (ע' 211).

מה היה סופו של היישוב היהודי בבבל, דבר זה מובלע בהערות-שוליים. העובדות הבדורקות לא תועמנה לרבים, שהרי אם נכונים הדברים קמה היהדות האדוקה-בדתה ואכלה את בשר עצמה. "אף בתקופה הערבית-איסלאמית נמשכה היהדות הבבליית יותר לבבל-ערב מאשר לארץ-ישראל. רבים היו הודים בבבל שעברו מחקלאות ומלאכה למסחר מצליח, ומכאן להשכלה והתבוללות מב-בל עד ספרד. — — — ודווקא הקראים הטי-

היהודים שם רובם לא עלו לארץ-ישראל, השתמשו באדמתה של בבל והתערו בכל ענפי המשק לרבות איכרות, אומנויות, מסחר וכל משלח-יד" (ע' 8). עיקר הוכחותיו של הספר לאישורה של ההנחה שיהדות בבל נעדרה כל הבנה לצרכיה של א"י היא על-ידי ניתוח סוגיות הלכתיות סבוכות כגון בעיית "היוחסין" שעלו מבבל (הבבליים ראו בעולים שעלו לארץ בימי שיבת-ציון "פסולת" שלאחר צאתם מבבל עשאה "סור לת נקיה"); בעיית קדושת הארץ לגבי מצוות הקשורות בה; בעיית עיבור השנה והלוח, בעיות שלא כאן המקום לפרטן.

אולם לא רק בסוגיות ההלכיות ניכר יחסה של בבל אל ארץ-ישראל באמירות קצרות, כגון "כל העולה מבבל לארץ-ישראל עובר בעשה"; "כל הדר בבבל כאילו דר בארץ-ישראל" (כתובות קיא א.). או דברי רב—מבססה של הקהילה בבבל: "גדול תלמוד-תורה יותר מבניין בית-המקדש" — (כתובות ט"ז, סע"ב) הרי זה כבר מסימני רוח הגולה—תלמוד-תורה נעשה תחליף לארץ-ישראל עצמאית—ואפילו גדול יותר הימנה" (ע' 70). המאסף ביותר הוא מעשה בשנים מגדולי תלמידי החכמים בבבל והמסקנות שמסיק מהן טנר בלאט: "רב אמר לחייא בריה: בנה לי בית בארץ-ישראל. אמר ליה: להיכן? אמר ליה—עברת ונראה בנה'. ושמואל, בר-פלוגתיה התמיד, מתקן שם ואומר: 'עד מקום שהנהר מתלך, שם היא ארץ-ישראל ואי זו? זו תר-בקנה'... סיפור מדרשי זה משמעו שאין צורך ללכת לטבריה או לציפורי אלא לתר-בקנה, עיר-הגבול לתוצאות הנהר הבבלי, השקולה כאחת מערי ארץ-ישראל. ולא באגן לחטט במחשבותיהם של רב ושמואל אלא להצביע על התהוות הגיון ורגש בבבל, שהביאו למה שהביאו" (ע' 71).

לעומת חכמי בבל, בהם התפתחה תודעה של התנכרות לארץ-ישראל, בולטים בחכמי ארץ-ישראל קווים של מעין תוויה עברית לאומית. הם מבקשים את טובת הארץ גופה, ומציינים לשבח כל תושב ותושב שבה בלא להבחין במוצאו ובהשקפתו; קריאה לגופם של שני המאמרים הבאים עלולה להדהים

על מצבו של האדם

אתה אבוד. מקרה אבוד. תלל. תלל.
אתה כלב... אתה אבוד. למה נולדת.
איש כלב. יש לך מוגלה בעורקים.
אתה מוגלה.

(ע' 240)

בספרו החדש, המופיע שמונה שנים לאחר האוטוביוגרפיה שלו, "החיים כמשל", מכניסנו פנחס שדה לפני-ולפנים מעבדתו הנפשית. הוא נוטל במבחנתו מוגלה מעורקיהן של הדמויות המאכלסות את ספרו ומבקש להפכה לספרות. כחוקר הרכון על עדשת המיקרוסקופ הוא עוקב אחר ההתרחשויות השונות הנרקמות בין הדמויות, הקשורות כולן בחברה להדברת מוזיקים שמקום משפנה בירושלים, במשך שלושה ימי שרב כבד השורר בעיר. ברור ללא צל של ספק שכל אחת מן הדמויות אינה אלא פן אחד מפניו המרובים של המספר. הוא דומה למצב התופס מקום רציני בספר, ונכונה לגביו הגדרת-המצב שמשמיעה אחת הדמויות: "הכל זורם כמו בחלום... כל דבר מכיל דבר והיפוכו והוא מרובה-משמעויות וחסר-משמעויות בעת ובעונה אחת. על גבול האימה רובצת הבדיחה, ועל גבול הבדיחה הפיוט, ועל גבול הפיוט הסיכלות..." (ע' 82).

אבשלום רייכלין הוא המעניין מבין הדמויות. לאחר שירות פעיל ביחידת צנחנים קרבית, בה התנסה בחווית העמידה מול המוות, הוא פונה עורף לחברה והולך "המדברה"—לחדר קלוי-סיד בשכונת מחנה-יהודה בירושלים, שחלונו צופה לעבר עמק-המזלזה. הוא התגלמות חדשה של משורר-קדוש-נביא, מעין ישו בגילגול חדש, היורד לתעלות-השפכים של ירושלים-של-מטה "כמו איזה אל שירד עלי-אדמות והוא נודד-נודד בחזרה אל עצמו... נודד דרך העולם, דרך הייסורים, דרך החלום מות, היופי, גם הוזהמה, כן, גם הוזהמה כמובן" (ע' 186), כדי לשוב משם את "שיבתו העתידה, שיבה מלכותית, שמימית" (ע' 33). יש באבשלום אהבת-הבריות וחיבה רבה לכל נפש מעונה ואפילו לפושעים. אומר הוא

פן לעליה לארץ-ישראל וקראו תגר על 'הע' שירים הרבניים' הרבים שדבקו בממונם וסירבו לעלות ארצה". (הערה 4, ע' 93). די בעובדות אלו לבטל לגמרי כל דיבור על "תודעה ארץ-ישראלית" בקרב הגלויות.

מה היו פני ההיסטוריה של ארץ-ישראל ושל העם היהודי כולו אילו היתה בבל היהודית משתפת עם ארץ-ישראל פעולה אמיצה ונא-מנה, זו שאלה הנשארות פתוחה בסיומו של הספר, והמסקנות ברורות למדי. אך חרף חשיבותה של פרשה היסטורית זו על מסקנותיה, לא היינו מקדישים לספר דיון כה ארוך לו היתה מורשתה של בבל שוקעת בתהום-הנשייה; אולם בבל שהעבירה לעצמה את ההגמוניה הרוחנית מארץ-ישראל מעבירה את השקפת-עולמה "כהשקפת-חיים מחייבת לכל תפוצות הגולה. בצרפת ובאשכנז כבר פסקו על-פי הבבלי בלבד ולאורדוקא משום 'דאזלינן בחר בתראין'" [כלל תלמודי הקור בע כי פוסקים לפי הפוסק האחרון, שהרי תלמוד בבלי בא אחרי התלמוד הארץ-ישראלי—תלמוד ירושלמי—ח. ב.]. (ע' 225). מכאן שכל השקפת-העולם של היהדות מבורסות על תורתה של בבל, ומכאן מתבארים פרטים רבים ברקמת חיינו. מובן היחס לע' ליה, הירידה, חוסר-הבנה מצד חוגים חרדיים רבים לצרכי האומה בארץ.

טננבלאט חש בכך בעת מחקרו בחומר זה וקובע: "חשיבות רבה נודעת להבהרת אחריותה של יהדות בבל באותו משבר היסטורי חמור, בייחוד בתודעת ישראל המחורדשת בארץ-ישראל שבימינו" (ע' 209). אך בדברי ההקדמה מופיע משפט המורה על נסיון לנטרל את המחקר—או לפחות לשבור את להבו: "תודה אישית אני חייב לו [לעורך] על מתן או ריכוך קצת ביטויים, שלשון נוחה נאה להם יותר במקומם ולעג' יינם". אם כה ואם כה, מחקר מקורי זה הוא נדבך חשוב ביותר למחקר ההיסטורי-הרואה בארץ-ישראל הוויה לאומית-ארצית ולא מרכז יהודי ראשון בשרשרת מרכזים יהודיים אחרים בתפוצות, כפי שמבקשים לראותה היסטוריונים כדובנוב ובארון.

ח. ב.

תחתונים לגופו, יושב על כיסאו וגבו הלבן אל הפתח" (ע' 85). ולא קשה לנחש מי הוא ד"ר רייכלין זה.

המקרים מתרחשים ברובם בירושלים. הרחור בות, בתי-הקפה והבניינים קיימים במציאות, ואף-על-פי-כן זוהי עיר פרטית וההתרחשויות בה הן כאילו בחלום. ירושלים-של-שדה מתוארת יפה על-ידי אביגיל: "בחלומות רואה אני לפעמים את עצמי הולכת בלילה בין כתלי בתים גבוהים מאד בעיר לא-ידועה, נטושה כליל. יש שאני סבורה, בחלומי, כי ירושלים היא זו, אך לא ירושלים הקיימת, אלא איזו עיר לא-ידועה, ויש שאני סבורה כי זו עיר אחרת בעלת שם עתיק ומסתורי, למשל בית-לחם או חברון, או עיר בצפון העולם, אולי באיזה עולם אחר" (ע' 19).

הספר שלפנינו הוא חלק מתוך ספר גדול יותר המצוי בוודאי עם הסופר בכתובים. המד אורעות מתרחשים במשך שבעה ימים, ואילו חלק זה מתאר רק את שלושת הימים הראשונים. רמזים רבים מורים על התרחשויות גורליות שתבואנה בהמשך. עקב היעדר שלמות אין כלל מקום לדון בצדדים השונים של הספר. אולי לכן הרושם הנותר עם גמר הקריאה הוא רושם של ניסוי-סרק של אלכימאי: המוגלה נשארה מוגלה, ושדה לא הצליח עדיין להעלותה לדרגת ספרות. היכולת הזאת, הערוכה ושמורה לפידור מיכאילוביץ' דוסטויבסקי, דרך-משל, אינה מנת-חלקו של שדה. ובפרט חבל שאין הוא שם את הדגש בהתבוננות הנאה אשר נחן בה, ותחת זה הוא מקדיש עמודים ארוכים להתפלספות רדודה על אלוהים ושטן, טוב ורע, גיהנום וגן-עדן.

נצפה בענין ובדריכות לאחרית הדברים, לחלק השני העתיד לבוא, כמסתבר, לראות אל-נכון מה הסדן שעליו מניף פ. שדה את קורנסו.

ל. ק.

שיחות ערב

ההתעניינות בתרבותם של עמי האיזור היא פועל-יוצא מן ההכרה בקיומה של השפעת-גומלים סמויה וגלויה, החובקת תרבויות עמים החיים באיזור גיאוגרפי מסוים. ידיעת תרבו-

לאחותו: "אילו יכולתי לשאת את כל הנשים המזדקנות, הרווקות הבודדות, לחממן ולשמח אותן, כל אחת ואחת מהן... אילו יכולתי לקנות את מרכולתם של כל הרוכלים, של הזקנות המוכרות בטנים, של החולניים המורכרים מסרקות ופנקסים, אילו יכולתי להושיע את כולם, אבל את כולם, לבל יוותר אף אחד שנשכח באיזו פינה נידחת..." (ע' 52). ומצד שני, הוא "אינו רוצה להיות מוגבל על-ידי הרע" (ע' 53).

אחותו אביגיל, שגולה באחד ממשקי עמק-הירדן עקב סיכסוך משפחתי, באה בתחילת הספר לירושלים לגור בחדרו של אבשלום. היא התגלמותה של מריב, היא אומרת "לא, אני חושבת שלא אתחתן בכלל, אני רוצה להיות בתולה עולמית". (כך התבטאה: עול-מית). אביגיל עולה לנגדנו כאיקון של הבתולה הקדושה באיזו כנסיה רחוקה: "שר פעת מקרבה, ובייחוד מתוך עיניה בעלות הגוון הבהיר מאד והמבע הנכאב והשקט כאחד, איזה יופי סתום, זורח, שכמוהו רואים לעתים בציוריהם של ציירים עתיקים" (ע' 15). או: "על פניה עלה חיוכה הנדיר, שהיה בו משהו ממהות הזריחה" (ע' 21).

נוסף לשתי דמויות אלו, שעוצבו בכוח רב ובאהבה, מתלוות דמויות החלפאים והנדכאים, פקידים עלובים העובדים במשרד להדברת מזיקים; מהם הזוכים לשררה מפוקפקת ולאהבת-בשרים זולה, ומהם הנמקים תחת עולה של שררה זו, ובחייהם הפרטיים אינם זוכים אף לקורטוב אהבה חרף כל חפצם בה. יונה בן-דוד, העובד כפקיד זוטרי בחברה (קטע וידויו המזעזע לאחר שעשה מעשה-אונן ברחוב הנביאים בירושלים מובא לרשימה זו כמוטו), נאנק תחת עולו של עזריאל בן-דוד, מזכיר החברה, שהוא נוסף על כך אחיו. על כולם חופפת דמותו של המנהל ד"ר רייכלין, אביהם של אבשלום ואביגיל, שאינו נראה אלא לכהרף-עין בהיפתח דלת הדרו על-ידי עזריאל בן-דוד (יש סמליות רבה בשם, עזריאל).

* פנחס שדה: על מצבו של האדם; עם עובד / ספריה לעם, 1967; 243 עמ'.

ספרות ה"אדב". ב"11 מדוריוֹנוֹשאים, כמו "אדם וביתו", "בין אדם לחברו", "מלאכות ואומנויות", "מידות", "חכמה ודעת" ועוד. הוא מזמין את הקורא העברי להיכנס לטרקלי־נה של ספרות קדומה ומעניינת אף ללמוד פרק על ארחות־חיייהם של העמים שחיו בממלכת האסלאם. שמותיהם של אישים חשובים, של תנועות פוליטיות ושל אירועים ומקומות היסטוריים, שהם נושא ל"שיחות", תורמים את גונם למיחבר הכללי של התמונה. המלקט־המתרגם הביא אמנם רק לקט מצומצם למדי מן הספרות הזאת, אבל אם גם צר המצע יש בו כדי ליצג ז'אנר ספרותי שמקובל היה בספרות הערבית. לשבחיו של רצהבי יש לציין במיוחד שלא הלך שבי אחרי המליצה השדופה ולא ביקש לסגל לעצמו לשון אגדה ומדרש אלא עשה מלאכתו נאמנה והיה צמוד למקור הערבי. ידיעתו המושלמת בשתי הלשונות, ואזנו הרגישה לצליליהן הדקים ביותר, סייעוהו במלאכת התרגום.

רצהבי הקדים לספרו גם מבוא קצר על ספרות ה"אדב", העשוי לשמש מדריך לקורא שאינו מצוי בספרות זאת. בפרק "היהודים וה'אדב'" כותב הוא בתוך השאר: "ה'אדב' נתחבב גם על היהודים והם הרבו לעסוק בו. בפיהם הוא נודע בשם 'מוסר', והעוסק בו בשם 'אחי־מוסר'. אצל היהודים נקבע המונח 'אדב' גם לספרות־מוסר יהודית. הרס"ג מכנה את ספר בן־סירא בשם 'כתאב אדב'. מספרות ה'אדב' ניתרגמו לעברית בתקופת שירת־ספרד שלושה ספרים שהיתה להם השפעה ניכרת על ספרותנו: 'מוסרי הפילוסופים', 'כלילה ודימנה', 'בן־המלך והנזיר' (ע' 13). ולאחר שהוא מצביע על השפעת ספרות זו על הספרות העברית, הוא מביא דעות של מתנגדיה ובתוכן זו של הרמב"ם, שראה בה, משום־מה, "איבוד זמן בלבד".

"שיחות ערב" הוא ספר שנועד לקהל הרחב ולא למומחים דווקא, ואמנם, בצורתו ובאופן עריכתו משרת הוא מטרה זאת. אף־על־פי־כן קשה לפסוח על ליקויים הנובעים, כנראה, מרצונה של הוצאת־הספרים לשוות לו "אופי קל". אף שהשיחות עצמן מצטיינות ב"אופי קל", הרי ההתייחסות אליהן חייבת כמדומה להיות רצינית. אמרנו שבשיחות משורבבים

תם של העמים השכנים עשויה בלי ספק לסלול מסילות להכרת העמים האלה ולהבנת זרמים חברתיים ופוליטיים הפועלים בקרבם. אך למרבה־הצער עדיין הספרות הערבית העתיקה והחדשה הן תחומים המצפים לחשיפה ולגילוי לפני הציבור העברי.

לכן, דבר־בעתו הוא ספרו הנאה של יהודה רצהבי, "שיחות ערב". ספר זה, המכיל "שיחות" מספרות ה"אדב" הערבית, מלוקטות מ־30 ספרים ואנתולוגיות ערביים, הוא תור־מה חשובה למאמץ לידיעת האיזור ומקורות יניקתו. יהודה רצהבי עצמו, שהוא מרצה ל־ספרות ימיה־ביניים באוניברסיטת בראילן ובאוניברסיטת תל־אביב, מכיר בחשיבות המאמץ הזה וכותב בדברי ההקדמה לספרו:

זכינו ועמ־ישראל שב למולדתו ולמשפחת עמיה־מזרח, נושאי התרבות הערבית, וספר־רותנו חוזרת למכורתה הקדומה. עם התחדשות הספרות העברית בארצה יש מקום לחידוש המגע בינה לבין ספרות־ערב ולהמשכת תור־הזהב של תקופת־ספרד על אדמת ישראל. לא ייתכן שתרבות־ערב תהיה נטע זר בנחלתנו לאחר שתקעה יתד נאמנה בספרות ימיה־ביניים שלנו והניחה אחריה רישומים עמוקים. יתקרבו משוררינו וסופרינו אל תרבות־ערב וישאבו מ־מעיינות היצירה העברית של תקופת־ספרד, כי ברכה בהם. (עמ' 9—8)

אם נוסיף לכך שהספרות הערבית היתה מעין מרבד ססגוני שנושזר בידיהם של עמים רבים שהסתופפו תחת דגל האסלאם, ניטיב להבין את חשיבות ידיעתה של הספרות הזאת. זאת ועוד: הספרות הערבית העתיקה עודה משמשת מקור־השראה לספרות הערבית בתימינו, ובהכרתה נקרע אשנב לעולמו הרוחני של האיזור בו אנו חיים.

במלאכת הליקוט והעריכה שם לו יהודה רצהבי לנגד עיניו למטרה להציג עולם בלתי־ידוע על גווני השונים, כדי לעורר בלב הקורא סקרנות ורצון להכיר עוד יותר. מגמה זו בולטת הן במדורים הן במירקם הקטעים שליקט, שהם מידגם מעניין ומיצג של

* יהודה רצהבי: שיחות ערב; עם עובד, 1967: 240 עמ'.

של יחיאל חזק, כך נסתבר לנו לאחר קריאה שלישית אף רביעית, הוא חזק, חזק מאד—על-כל-פנים בהשוואה לנוף (הוא התוך) של אחרים המציגים בימינו אלה היפים "משר-רות" מסוג מסוים, מקובל למדי באופנה. ובתחום זה שאליו אנו מגיעים כאן נמצא אפילו שתענוג נדיר הוא, נדיר ממש, לטעום טעם שירה בקריאה חמישית של שיר, בו-בזמן שבעלי ה"משוררות" שירתם נפגמת והולכת בטעמה ככל שאתה בא למששה או לבדקה.

הבה נטול לנו לדוגמה את השיר "מלחמה היתה בארץ" (ע' 57):

גבת-עיני היתה קרועה מן השבבים אשר /
ניתזו בה, והלילה כמו מכבש נסע. //
החילים חצו את הנהר ובראשם המתופף /
צעד. ריסי עיניו ארכו, היו עכביש ארד. /
שאון התוף טיפס עם זרם הנהר, צלח בי /
רעד. ביקשתי בוא בין השורות, להתחבא /
ביקשתי בין החילים, עקוב להיות כמוהם /
מדרך ארכה המלחמה, ארכה. לא מתי. על /
עור התוף הבהיקה תמונתך נשכחת. /
פיזרתי את אהבתי שבבים בקרקעית /
הים. חפצתי להרים. צעקתי ארץ: עופות /
דורסים נחתו. צעקתי: ארץ, / בפיהם
היתה / לטרף //

מנגד צעקתך עברה על עור התוף ואנוכי /
במשכבי קפאתי. / במשכבי קפאתי. /
לחשת לי ארץ, ארץ, עמי עוזב! / המלח-
מה היתה בארץ. //

החילים חצו את הנהר / כאילו לא הייתי.
זהו שיר הנראה לנו שיר כי מאחרי המלים
אנו חשים בממשות של נוף—אישי וסובב
כאחד. אנו מאמינים כאן ליחיאל חזק. המלח-
מה היא מלחמה שהיתה, הנהר נהר שלנו
והארץ ארצנו. עם זאת, רב מדי קראנו "שיר-
רים" מלאים-וממולאים "מים" או "אבן" או
"ארץ" או "אדמה" שאינם מים, אבן, ארץ
או אדמה בשום מקום מן המקומות, לא בזה
ולא בבא, אף לא בעולם של מלים ונייר.

מאחרי המלים בשיריו של י. חזק עומדת
ממשות, וזו ממשות שלנו. ורק חבל שגורס
הוא, בין מדעת בין שלא מדעת, כי מלים
"יפות" או אחוזות "פאתוס" מקיימות לגביו

שמות של אישים, אירועים, תנועות וכו',
דבר המחייב הסברה ממצה בצורת מפתח-
שמות ורשימת הערות בסוף הספר. דבר זה
לא נעשה, אך לעומתו ניתנו הערות-שוליים
קצרות, החוזרות-ונשנות לרוב כל-אימת שה-
שם המוסבר חוזר בשיחות. שיטה מוזרה זו
מבלבלת יותר משהיא מאלפת; מהיגם שהיא
פוגמת ברצינות העבודה שהושקעה בליקוט
ובתרגום ומשווה לספר אופי של ילקוט-
בדיחות. ועוד דבר התקשיתי למצוא לו
הסבר הגיוני: חלוקת הספר לשני חלקים,
נושאי והיסטורי. בשני החלקים כאחד ערוכות
השיחות בצורה נושאת, ויכולות היו בהחלט
לדור בכפיפה אחת.

כמובן, אין בהערות אלו כדי להפחית מערכו
החשוב של הספר שלפנינו. אדרבה: אך
מדישות הן את רצינות הערכתנו לעבודתו
של המלקט-המתרגם. במהדורה שניה של
הספר ראוי יהיה לתקן ליקויים שבמהדורה
הראשונה; בכך תשרת ההוצאה גם את המג-
מה המונחת ביסוד מאמצו הראוי-לשבח של
יהודה רצהבי.

ש. ב.

אתה על פני

שירים אלה אין בהם חידוש לכאורה, אלא
אם כן צל של "קלאסיות" בצירוף עם בת-
הד סוריאליסטית הם חידוש והעזה בימינו
אלה היפים. את רובם קראנו שעה שנדפסו
בבימות הספרותיות הטובות, והפחות טובות,
ואגב קריאה ראשונה במכונס לא הלך לבנו
שבי אחריהם. בעיקר משום שניכר היה בהם
מדי, לטעמנו, היעדר החוש הדרוש לייחוד
לשונה של שירה, כמו גם היעדרה של "טכ-
ניקה" שירית.

אבל, למען האמת, טכניקה, ובכלל זה טכ-
ניקה שירית, היא ענין להתפתחות (מסתברת,
משוערת, גלמדת או נקלטת מתוך השפעה,
כרצונכם), וכנגד זאת נוף אישי וסביבתי
(ובאמרנו נוף אנו מתכוונים לתוך)—זה הרי-
הו בגדר מושפל ראשון, נתון יסודי. והנוף

* יחיאל חזק: אתה על פני; הוצאת הקיבוץ
המאוחד, 1966; עמ' 64.

צמחה לאדמה / בין תמול למחרת-
יים. / צמרת רחוקה נושאת / זכרון
מחר. / עולם קטן-קטן / רובץ בין
משפתיים / כי אין לצאת לקרב /
כי אין לצאת לאן.

הנימה חוזרת, בשינוי-נוסח, בשיר הבא,
"חבל שאין לי אלוהים" (ע' 8), המסיים בשיר
רות: "ולי לא נותר דבר / ואין לי אלוהים /
לפנות אליו / בצר". ובית-תוקף היא מר-
פיעה בשיר ששמו ישרני וחושפני כל-כך,
"אנחנו לא מכאן" (ע' 12):

אנחנו לא מכאן / כי אם משם. מעבר. /
אנחנו רק עוברים. / אנחנו רק
חלופ. / בתוך מסע ארוך / בין חרבות
ושבר. — — — //

אנחנו לא מכאן / אנחנו רק בינתיים /
הנה עברנו פה / וכבר אנו פונים. / ולא
נקח דבר / ולא נשתה המים / ולא
נקשור לבנו / לעץ ואבנים. //

אנחנו רק בדרך / ומה ארכה הדרך /
שכחנו ראשיתה / איבדנו את סופה / ולא
נותר דבר / רק זמר הבינתיים /
ושיר חלופ קצר / ומר / וצחוק סופה.

תמציתית יותר, ובמשנה-ייאוש, מסתמנת
התחושה ב"גן עדן" (ע' 21):

...אם אנחנו נותרנו עדיין / אין זה אות /
אין זה אות / אין זה אות. // (בהדגשה
כפולת-שלושה!—צ.ק.)

הרגעים שחלפו בבלי דעת / לא רגעו, לא
הרגיעו אותך. / ורק להט החרב ממעל
/ התהפך בתכלתו הצחיחה.

ושוב, בשיר "המים הניגרים" (ע' 29):

...אך איך אפשר / אם אין יודעים /
מה יהיה מחר. / כשהעבר הוא עוד
עתיד / איש לא יוכל להגיד / מהו
הסוף. / את המים הניגרים אר-
צה / אין לאסוף.

או בשיר "אחרון" (ע' 32), שכך סיומו:
כי אני אחרון, לא אצפה לבאות. /
עם רעי שהלכו ואינם עוד.

האימה ואי-ההבנה שביחסים עם "האדמה
הזאת" אף הן בוקעות אלינו מתוך שיר כגון
"היום שמעתי" (ע' 48):

עולם שירי. ההיפך הוא האמת: עולמו, ועול-
מו השירי בכלל זה, קיים למרות ה"יופי"
או ה"פאתוס" שבמלותיו. ופה-ושם גם מכ-
שילה אותו נהייתו הרומנטית, המובנת
כשלעצמה, אחר נופים עירוניים או ספרו-
תיים, ועתים גם השיר סיפורי מדי, מסביר
מדי. דומה כאילו יותר מדי הולך המשורר
לקראת הקורא, משפיע עליו הסברי מקום
וזמן, תמונה ומנגינה. מיייתן ובשיריו הבאים
יחסוך במלים. גם "אתה על פני" היה נשכר
מעריכה נמרצת.

ת. נ.

לא הכל

"לא הכל" הוא קובץ ראשון למשוררת
צעירה, היושבת באחד מקיבוצי השומר-
הצעיר, בתחום שעד לא מכבר היה קרוי
"פרוזדור ירושלים", ואשר שיריה רואים אור
בשנים האחרונות בבמות שונות, כגון "קשת",
"על המשמר" וכן הלאה. הואיל והשירים,
שנחתברו ב"ישראל הקטנה" של שנות ה-60,
יצאו במקובץ לאחר מלחמת-המולדת, הקצרה
והעזה, של ימי יוני 1967, יש בהם ענין
מיוחד דווקא מזווית שאליה ודאי לא התכוור
נה המשוררת במודע, היא זווית הפסיכולוגיה
החברתית של ישראל-של-"אז".

מתוך הרבה מן השירים הכלולים כאן משת-
קפת הרגשה קיבוצית חריפה של חוסר:
חוסר-מוצא, חוסר-שרשים, חוסר-המשך, חור-
סר-שייכות, חוסר-אפקים, חוסר-תכלית—ה-
מלווה תחושה חריפה לא-פחות של אבדן
צפוי וכליון נחרץ.

כך מצטיירים הדברים החל מן השיר הראשון,
"חול נודד" (ע' 7), הפותח את הקובץ
(ההדגשות, כאן ולהבא, שלי—צ.ק.):

בבוא היום אהיה רק חול נודד. / וטוב
לי כך, בלא מקום ובית / להיות
בכל צלמו / לשגות בכל כאין / להיות
מקום חולף / בלי שורש ובלי
מים. //

* מירה מאיר: לא הכל (שירים); ספרית
פועלים / הוצאת הקיבוץ הארצי בשיתוף עם
איגוד סופרי הקיבוץ, 1967; 70 עמ'.

אורפו ב"אימפרסיה על הסיפור הנסיוני", שאותה פירסם לפני כשנתיים ("קשת" כט). כותב הוא שם: "הרגע (ההדגשה במקור—ח.ב.) נמצא בכל אובייקט של התבוננות, כמו שהים כולו מצוי בטיפה אחת בודדה של מים. מי שמגלה את הנוכח, מי שמאמן את עיניו לראותו, מי שלומד לראות ולאהוב את כל הנוכח לחושי—מדוע לא ילמד לחזות כל רגע כאילו היה הרגע היחיד של חייו. האמן, שרגישותו היא מפלי אומנותו, ייטיב אולי ללמוד זאת מאחרים". ומסיים שורות אלה בדברי בוסיאָה, הממציא את השקפתו של אורפו: "לעולם אין כי אם רגע אחד בינינו ובין האין". אמרה זו אף משמשת מוטו לקובץ סיפוריו החדש.

"ציד הצביה", הראשון בסיפורי הקובץ והמגובש שבהם, יש בו לשמש דוגמה לצורך עיונינו בסיפורים. גבר, אשה ונהג יוצאים בג'יפ לציד צביות בהרי אֵילת. הציד מתרחש, לאמיתו של סיפור, בהזיותו של הגבר—הצייד המנוצח. שוב ושוב הוא רואה את עיני הצביה הננעצות בעיניו. "האיש כונן היטב את הרובה אל כתפו, וכיון, והביט בעיני הצביה שהביטה בעיניו. — עיניה היו גדולות ועגולות. תחילתן לא אי־אפשר היה לדעת מה יש בהן. אפשר זהו הדבר שקוראים לו השתאות. נוזל בצבע הקפה, בצבע הכתום־החם, בצבע הזהב המור תך סבב סחור־סחור את אישוניה הגדולים, והציפם. ומשם נזל הזהב החם לתוך עיניו של האיש. האיש והצביה הביטו זה בזה" (ע' 12). מדי־פעם שבה ופוקדתו תחושת הכשל לאחר שהוא יורה בצביה ומחטיא. ככל שמפליגים בסיפור ברור כמעט בעליל שהציד הוא, למעשה, אחר לבה של האשה, ההולך שבי אחר כוחו המגנטי של הנהג: "זרעותיו של הנהג בג'יפ מונחות על ההגה שוקטות וחזקות — המביט בהן סבור כי כל טילטולי הרכב גבלמים בהן. האשה מביטה בהן" (ע' 8). על הגבר להיות חזק ולצוד אשה זו ש"צווארה דק כשל צביה" ממצודתו הפרושה של הנהג... בשינויים קלים חוזרת תמונת הציד כפעם בפעם כפי שהיא חולפת בתודעתו של הגבר. החזרה היא המעניקה לסיפור ממד של עומק ומיתח אירוטי מובהק. יש בה בחזרה זו

...היום שמעתי את האדמה / את שתיקתה, שהיא שלה / שלה בלבד. / את קור־רוחה, את להטה ופריונה, / את הנצור והחתום / והצפון שלא נדע / לעד. וכך הלאה, עד לשיר אשר, באורח רב־משמעות, יחתום את צרור הפיוטים הזה וכמו יסגור את המעגל שתחילתו בשיר־הפתיחה. האחרון בשירים קרוי "מלים", וכך אנו קוראים בו:

יבוא היום / ושלֵהבות שמחה / יהיו רק אפר. / וכל־עמקי־מכאוב / יהיו מלים.
— — —

אולי אז יאמר / שכל אשר היינו / היה חלום עצוב / או ליל ללא שנת / — — — / לאט לאט נגורע / לאט לאט נאבד.

הבה נאמין כי שירתו המתנשאת לקום של המחר תוכל להשקיף אחר בחיך סלחני ומבין גם על הביטוי הזה, הפן והדווי—שאינו יחיד־במועדיו כל־עיקר—לעקת "השכול ר־הפשלון", שהיתה אפיינית כל־כך לרבים מאוני־הנפש ודקי־הרגש שבתוכנו ב־19־ה שנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל. הבה נאמין כי שירתה המתנשאת לקום של אר־ישראל תשאף אל קרבה, מלוא שתי ריאותיה הגדולות והחזקות, אוויר החדור כל אותם ערכים אשר מחסורם מייסר כל־כך את דפי הקובץ הראשון של מירה מאיר. צ. ק.

ציד הצביה

סיפוריו החדשים של יצחק אורפו מבקשים להם בהווה, ברגע מפלט מן הזכרונות הגנוזים בעבר ומן המוות והאין הצפונים בעתיד. "אמש, כשהלכתי לישון, עצמתי את עיני על מה שהיה והבוקר משפקחתי אותן—כן, כך אני רוצה שיהיה—החל חיי. הה, מה מעטים הדברים שאני גורר מיום אל היום שלאחריו, אולי רק את גופי, את בגדי" (ע' 67). סיפוריו—שהוא מגדירם כסיפורים נסיוניים—נותנים לרגעים אלה, הנטולים עבר ועתיד, כוח להתר־גבר על היעדר זה. מפתח להבנת עולמו נותן

* יצחק אורפו: ציד הצביה; הוצאת ספרי דגה, ת"א, 1966; 112 עמ'.

נועדה לך פגישה. רק תשא את עיניך (עמ' 30–29).

מוטיב הזמן החזור־ונשנה גלום אף בגליהים והוא בא לידי ביטוי ב"התחנה", השני בסיפורי הקובץ:

אתה הולך בים. — גבול הים אינו רחוק, אתה רואה אותו בעין הפשית, בערך, במקום בו מתחילים השמיים. רגליך חותרות במים, בחולות שמתחת למים. אתה מונה: כמה גלים עד לשם? עשרה, אולי אחד־עשר — מכל־מקום, מכאן ואילך אתה סופר רק את הגלים שאתה עובר: עשרים וחמישה, עשרים וששה, עשרים ושבעה וכו', ומאזין למגע החול הנמס מתחת לרגליים (ע' 49).

קול האבן המתפוררת וקול החול הנמס מתחת לרגליים, ההקשבה לקולם ברגע זה בלי לתת את הדעת למה שנשמע קודם ולמה שיישמע אחר־כך, עיקר הם בכתיבתו של יצחק אורפז. זו כתיבה בוגרת, יש בה חתירה כנה לאמת אמנותית חדשה, השוברת צורות מקובלות. אלא שאורפז אינו מצליח לתת למחשבותיו המופשטות ביטוי חושי, אין הוא חש את הדברים כי אם חושב אותם. דומה אין הוא מצליח למוסס מחשבות אלו לכדי ספרות אלא לכדי מבנים צורניים, פעמים נאים ופעמים נאים פחות. בסיפוריו בולט המשקע הרעיוני יתר על המידה. הקורא את ספרי אלבר קאמי או ז'ן־פול סארטר, ש־אין עוררים על מקוריותם כהוגי־דעות גדולי, חש כי מתוך הסיפור, החושי כשלעצמו, צומחת לה לאטה שיטה מחשבתית מסוימת. הם הצליחו לכתוב סיפור שמתוכו נראה כאילו הוא קדם למחשבה המופשטת. לא כך אורפז, שאצלו ניכרים לעין משקעי המחשבה, דבר הנותן טעם לפגם בסיפוריו וגורע משיעור־קומתו כסופר.

ה. ב.

בסוף מערב

יכול בנימין תמוז להיות סמוך־ובטוח: את ספרו החדש לא קראתי בשכיבה, כפי שנהג אחד המבקרים המכובדים מן העת־זר הזיומית, אף לא בנסיעה באוטובוס בין־עירוני. נהגתי עמו דרך־ארץ. ראשית־חכמה

משום שבירת צורת הסיפורת הפסיכולוגית, המבקשת לחדור לנפש הגיבור על־ידי חיטוט בעברו. כאן חודר אורפז לנפש על־ידי התבוננות בהווה בלבד, בבחינת "אין לו לסופר אלא מה שעניו רואות בלי הרף".

על צורה זו של כתיבה—או, יותר נכון, על שבירת־צורה זו—מעיד אורפז ברשימה הנזכרת: "ואולי ייעשה איתו סיפור בעל אופי מחזורי, שחזרותיו הדיפוקיות—אפשר עם וריאציות קלות—טובעות עצמן בתודעת הקורא כסיבוביה של מכונת־קידוח בקרקע, המעמיקה בלי הרף ואף־על־פי־כן אינה אלא חוזרת בלי הרף על תנועתה המעגלית".

נוסף על המבנה המחזורי, המתרגם לשפת הצורות את הרגע החזור־ונשנה, ניתן לכך אף מבע תכני. ב"ציד הצביה" מתאר הסופר את הרייה־שחם של אילת מתוך ראייה מיוחדת זו: "ההר עשוי כולו זיונים־זיונים של שחם קדמון. אדם משעין ידו על זיו וזה מתקלף, שם רגלו על זיו וזה מתקלף. אדם מוצא עצמו מחליק מטה שעה שהוא מבקש לעלות" (ע' 8). באבן המתפוררת רואה הסופר את הזמן הנשמט ללא הרף. מוטיב זה בא לידי פיתוח מוחלט במחזור השלישי שבסיפור:

אבן־השחם מתקלפת למידרך רגליך. היא מתקלפת למשען ידיך. אתה מחליק, וידיך, גם ברכיך, פצועות. אתה מטפס בהר שעה שעתיים שלש שנים ארבעה נצחים. אתה מחליק כל הזמן ואתה מרגיש, פתאום, שאתה מחליק כלפי מעלה. את ראש ההר אינך רואה—הוא חבוי מאחורי המצוק שלפניך. והמצוק שלפניך עשוי מדרגות־מדרגות. אתה מתחכם למדרגות ועוקף אותן. הליכתך חלזונית. הלטאות נותרו מאחור. כל חי אינו חוצה עוד דרכך. אתה מטפס במצוק האחרון. סלע מרובע תלוי על ראשו. ומאחורי רי הסלע המרובע—זאת ידעת אל־נכון—מתרומם רכס ההר הגבוה. אתה מנסה ידיך כלפי מעלה—ואין זיו לאחוז בו. אתה מנסה רגליך כלפי מטה, והן מחליקות. ואתה יודע כי כאן נועדה לך פגישה (ההדגשה שלי —ח.ב.). באין ברירה אתה משעין ראשך אל האבן, ואתה שומע בבטן ההר קול המיה וקול רעמים מתפוצצים. אתה בטוח: כאן

חיפושיו הרעיוניים של תמוז את הסיבות שהניעו את גיבורו לשוב ליהדות—ובעקיפים, אולי, אף את מניעיו־הוא.

אליקים שב אל חיק היהדות במיטתה של גברת סקנדינבית, מבוגרת ממנו בשנים, "פניה של אשה גדולת־אברים... פנים מעור טרות שער צהוב ושופע ששיבה זרקה בו". ותחת שיגשים אליקים את דמיוני־רוחו החור־לניים, כפי שהוא מתארם: "במקום שאת־פוס לה במתניה ואטלטל את ירכיה למקום ששם הן מתבקשות, על הרצפה, לכל השדים והרוחות, להתגולל ולהתפלש ככל שביקשה נפשי" (ע' 74), הוא מבקש במיטתה את זהותו הלאומית.

"במהלת אימים והוד" מעמיד גיבור הסיפור את ההווה היהודית מול ההווה ה־"גויית". האור העולה מן הנרות בפמוטות־השבת של "אמא וסבתא ואמה של סבתא, עד סוף כל הדורות", מול הזוהר הצפוני הקורן ועולה מנורה, "אלא שאין הזוהר הזה נוגע באור הנרות המבליחים ואין רשות נוגעת ברשות, לפי שעה" (ע' 84).

זה מול זה הוא מציב אף את השושבינים שלו ושל נורה: "מצד תחתן ניצבים בחדרי, לבד מאמי ומאבי ומסבתי, גם סבי שלי המנוח, שבא מחנותו ולבש בגדי־חג לא חד־שים ביותר, וגם הגאון רבי אליהו וגם רבי יצחק אלחנן, ראש הישיבה של סבא, ועוד שנים־שלושה יהודים עתיקים, שכובעים מחור־דדים על ראשיהם, מאלה שניהלו בימי־הביניים ויכוחים דתיים עם הכמרים וההגמון־נים וניצחום בדברים" (שם). ו"בעברו השני של החדר ניצב צד הכלה, כומר אַוונגלי ופרופיסור לספרות דחוקים בפאתי החדר, ואילו בשורה הראשונה ניצבים שני ויקני־גים, נשענים על חרבותיהם העצומות וקר־ני־פרה תקועות להם בקובעם. עיניים קרות, כחולות, עיני לוחמים שנתנו בכוס עינם, תפוחות כשל זקנים ותמימות כשל ילדים..." (שם). המיפגש בין היהדות לעולם הגויי הוא מיפגש בין החומר לרוח, אותו מיפגש עליו חלמו דורות רבים של יהודים. ומעניין הד־בר: בעיני גיבור הספר אין כל חשיבות לדת הנוצרית (ה"כומר" האוונגלי) ולתרבות

פיטמתי את מקטרת, שקעתי גינוח בכורסה עמוקה ואחר קראתי בעיון רב עד תומה.

והערה נוספת בטרם אתחיל. שמו הלועזי של הספר, המוצנע בקצהו העליון של אחד מאחורי השערים, הוא על־הרוב מחוץ למע־גל התעניינותם של המבקרים, ודווקא בדיקת השם והשוואתו לשם העברי מאלפת בדרך־כלל. השם הלועזי שהעניק ב. תמוז לספרו הוא: "A Castle in Spain"—בתרגום חפשי וענייני: "חלום באספמיה", שם ההור־לם אווירה פיוטית וגרוטסקית כאחת של חלום שנתגשם בטרם־עת... (ראה דברי ההוצאה על־גבי העטיפה) יותר מאשר "בסוף מערב", המבקש לעורר בקורא המש־כיל זכרה משירו של יהודה הלוי אותו למד אי־אז לבחינות־בגרות: "לבי במזרח ואנו־כי בסוף מערב", שאין בו כדי למצות את תכנו של הספר.

מפאת צימצום יריעתה של סקירה זו מותר־רים אנו ביודעים על דיון בצד הספרותי של הספר, בכתבתו הבוטחת והבוגרת של תמוז, שמאפיין את הספר הזה, ובהשפעת הספרות הסקנדינבית (ינס פטר יעקובסן, סרן קירק־גור, קנוט המסון) על אליקים, גיבור הספר, על אהבתו לנורה בת־הצפון, ובעקיפים אף על ב. תמוז, השם בפי אליקים משפטים אלה: "כשהייתי נער הלעטתי את עצמי בספר־רות סקנדינבית, ככל בני־דורי. נמצאו לנו בשפה העברית כמה סופרים שתירגמו מספר־ריכם והפכו אותנו למופיי־סקנדינביה. הת־אהבנו בשמיים הקודרים שלכם ובפיו־רדים ובערפל, ובאנשים שלכם, העצובים והמלאני־כוליים. אבל יותר מכל התאהבתי בנשים שלכם..." (ע' 100).

ענין מיוחד יש בדברים ששמיע לנו אלי־קום על־אודות זהותו הלאומית, שבעתיים מעניינים הדברים מכיון שהם באים מפיו של מי שהיה בזמנו אחד מדבריהם של "העברים" (או "הכנענים") ופרש מהם כע־בור זמן. בספר זה ימצאו העוקבים אחר

* בנימין תמוז: בסוף מערב; עם עובד / ספריה לעם, 1966 : 232 עמ'.

מה שהדיבורים על זהותו הלאומית של הגי-
בור פוגמים ברציפות ובשלמות של הרומן.

ל. ק.

ליל הגנרלים

מעטים הספרים מן הספרות הגרמנית שהע-
מיקן לחדור לתוך העבר הנאצי ולחשוף את
שכרון-הדמים ותאוות-הרצח של מנהיגי הצבא
הנאצי כספרו של האנס הלמוט קירסט, "ליל
הגנרלים". לא רק על "ממשלת היום" של
מצביאי היטלר מסופר בו כי אם גם על
"ממשלת הלילה" שלהם. וכי יש זהות בין
דמותו החברתית של האדם ביום לבין עיסו-
קו האישי בלילה?—קירסט עונה כאן בחיוב
ומביא ראיה מן המצביאים שעמדו בראש
החיילות הנאציים ושלטו על חייהם ומותם
של מיליוני גרמנים, שהופקדו בידיהם.

בסופו של הספר, ב"נאום שמעולם לא הוש-
מע", מנסח המחבר את דעתו על הגנרלים.
הם היו היחידים בגרמניה של היטלר שהיו
מסוגלים לעמוד בפרץ—כשם שיכלו להוסיף
ולשמש כלי-שרת בידי ה"פירר" למימוש תכ-
ניותיו הברבריות ביותר, מתוך הכרה ש"הי-
מלחמה היא חוליה בסדר-העולם האלוהי,
והיא את הנצלות שבסגולות-אנוש תבשיל
אז: רוח, נכונות להקרבה, דבקות במשימה
בכל מחיר, ורגש החובה תוך חירוף-נפש—
כדברי הלמוט פון-מולטקה. כוחם של הגנ-
רלים בלתי-מוגבל. רופאים או שופטים חור-
צים את דינם של אנשים יחידים, במסגרת
הסמכות הרפואית או המשפטית שהוענקה
להם עלידי החברה; ואילו הגנרלים מכרי-
עים גורלם של מיליונים, וה"סך-הכל של
המלחמות, המנוהלות עלידי גנרלים, מקיף
מיליוני גורלות-אדם". החייל היחיד לא אדם
הוא בעיניהם אלא מספר הנתון לשלטונו של
הגנרל, "באמצעות רמז, חתימת-יד או פקו-
דה". שלטון זה גדל עוד יותר בימי-חירום.

הכללית (הפרופיסור לספרות) בעולם ה"גויי",
בו שולטים עדיין כוחות קמאיים בדמות
ויקינגים, הדוחקים כל גילוי של תרבות.
"זה עולה מהר-שעיר, נאפד אורי כנען וסי-
ני, וזו—מעמקי יערות-עד ושלגים, מנערת
מעל גופה פתוחי קרח ואש לבנה של כפור"
(שם). ופגישתם, התקשרותם האינטימית
להיות בשר אחד, היא בדמיונו של אליקום
אקט של נקמה: "אבל ציפייתם [של אבו-
תיו] לרגע הזה מקופלת בקרבי, ציפייתם
ליום נקם ושלל, יום אדוני הנורא הבא
לפייס כביכול עלבונם העתיק". בלי משים
עלתה במחזי אותה בדיחה עתיקה על יהו-
די-של-עיריה הנתפס בקלקלתו עם "ערלית"
אחת ומצטדק כי ביקש עלידי כך לגקום
בגויים...

הגיגים מסוג זה אינם מרפים ממידעו אף
בספרד, לשם הוא יוצא עם נורה למסע-
עינוגים. בספרד, ה"שורצת זכרונות יהודיים
למכביר", שב אליקום להגות בזהותו הלא-
מית ב"שעות של התבודדות ושוטטות באותן
סימטאות, יהודיות, ספרדיות, אישיות" (ע'
175). תוך כדי מסע-האהבה הוא מרצה באז-
ני נורה ועל-פני דפים אחדים של הספר פר-
קים בהיסטוריה היהודית—ואת הוזהותו הש-
למה עמה.

בנימין תמוז חש, כמדומה, עד כמה אין הד-
ברים הללו חלק בלתי-נפרד מן הספר והוא
נאלץ לשבר את אוזן הקורא בכמה דברי
התנצלות. "מדוע אני מסמך את פרשת
אחי היהודים, שעלו על המוקד לפני 461
שנים, אל פרשת אהבתי את נורה? הרבה
ספרים על אהבה קראתי: מהם צרפתיים,
מהם אנגליים, רוסיים וסקנדינביים, ומימי
לא מצאתי שאחד הנאהבים נפנה לפתע ומר-
צא לו שהות להתאנח על גורלו ההיסטורי
של עמו דווקא בשעה שכל-כולו מכוון ודרוך
לעניינים שהם רחוקים מן הייסורים ההיס-
טוריים ומימי-הזכרון הלאומיים" (ע' 171).

אולם אין בדברי התנצלות אלה כדי לשכנע.
טעם לפגם יש בהסמכת קדושים יהודים שע-
לו על המוקד בשל סירובם לדבוק בעולם
ה"גויי" למיטתה של בת עולם זה, מלבד

* האנס הלמוט קירסט: ליל הגנרלים; תרגום:
עדנה קורנפלד; ספרי שין שין שין, 1966;
320 עמ'.

שהיו לו בנוגע לאישיותו של ה"פירר". הוא נמנה על סוג הגרמנים שהיטלר ו"גרמניה" היו לגביהם זהות אחת. אלה טענו גם לאחר המלחמה כי "מעולם לא שגו... וכי כבר אז, בהשכילם להרחיק לראות מאחרים, הגנו על המערב מפני סכנת הקומוניזם. לדעתם, תפ" קידו של החייל להילחם ולמות..." ראש-המטה של פיקוד-הגיס, הגנרל-מאיוור קאלנברג, הוא גנרל מטיפוס אחר, שראה מולו את התהום העמוקה שהתגלגלה לתוכה גרמניה הנאצית. הוא חיפש דרך לקושרים נגד היטלר. למרות השקפתו זו רחוק הוא מהיות "כולו זכאי", אך נראה שעל רקע צביונם האנושי והמוסרי של חבריו מנסה המחבר לראות בו מין נוח, שהיה צדיק-בדורותיו במשמעות הידועה, כי בדור זה לא קשה היה כלל להיות צדיק...

הגיבור הראשי של "ליל הגנרלים", המיצג הנאמן של הגנרלים המושחתים ביותר, הוא גנרל-לויטנאנט טאנק, מפקד הדיביזיה לתפ" קידים מיוחדים "ניבלונגן". המלחמה היתה לו קרקע אידיאלית ליצר ההרג וההשמד, שפעל בו מתוך מניעים סאדיסטיים וסטיות מיניות מתועבות ביותר. שלושה מעשיר-צח של נשים, שעליהם נסבה עלילת הספר, שאורם ביצע בשנים 1942, 1944 ו-1956, השלימו את תאוות-הדמים האכזרית שלו, שלא הסתפקה ברצח ההמונים בשנות המלחמה. סטיות אלו הסתיר באמנות יוצאת-מן-הכלל. הוא היה מנהיג צבאי "למופת", שלא ראה בחייו ליו יצורים אנושיים אלא עבדים, שקיומם או אי-קיומם בעולם אין להם כל משמעות כשלעצמה. חייהם משמשים אמצעי בלבד למילוי פקודות שהגנרל מקבל מן הממונים מעליו ואותן הוא מעביר לפקודיו. אישיותו החזקה השפיעה בנוקשותה על פקודיו, שראו בו את התגלמותה של הקרבה ללא גבול למען העם והמולדת. אישיותו לא היתה מפורצלת כלל, כי הסטיות בלילה היו השלמה אורגאנית ביותר למעשיו ביום. האכזריות והעריצות של אפיו המושחת, אולי ללא הסטיות הנוספות, היו טיפוסיות ואפייניות לגנרלים רבים. יומם היה דומה ליומו, אך לילותיהם היו שונים מלילו.

כאשר חוקי המלחמה משעים את תקפם של החוקים האחרים ומוסרים בידי ראשי הצבא סמכות אבסולוטית אדירה.

"ככה זה, כך זה היה וכך גם יישאר תמיד... במקום שבני-אדם מופיעים בהמון שם הם מאבדים את זהותם, את שמם, את חייהם האינדיבידואליים—יהא זה ליד מנופי המכור נות בבית-החרושת, על יצועי הבידור הפופולארי או בקסרקטיני הצבא, המשולים לאולמות-המתנה של המלחמה"—כותב המחבר. הגנרלים אינם מספר, דוגמת חייליהם; יש להם שם, קלסטר-פנים, יש להם מעמד ואחריות רבה ביותר. על כן מוטלת עליהם חזרה בה הקדושה שיטפחו בלבם ענוות-אמת, שתהיה נר לרגלם בקבלת ההחלטות הגורליות, שיהיה אורח-חייהם צנוע כשל "אחרון החיילים שבתחום פיקודם", לחשוב כמוהו וליפול בקרב כמוהו. גנרלים כאלה מעטים הם, אך יש גם גנרלים המתעלים אפילו מעל שליחות גדולה זו. הללו מסוגלים לראות את סופה של הדרך שהמנהיגים הולכים בה, ומתוך נאמנות ואחריות לעמם ולגורלם הם מתקוממים, או מנסים למרוד, בשלטון המושחת, והם משלמים בחייהם בעד העושה. כאלה היו הגנרלים שב-20 ביולי 1944 ניסו להתנקש בחייו של היטלר. הביאתם לכך ההכרה—המאוחרת מדי—של האסון הגדול שהביאו היטלר וחבריו על העם הגרמני. כגרמני רואה המחבר בנסיון זה של התנקשות בחייו של היטלר מאורע מרכזי בהווי-חייהם ובשירותם של הגנרלים הגרמניים. אפשר שעל רקע השיעבוד המוסרי המוחלט של כלל הגנרלים למפלגה הנאצית ולאישיותו של היטלר יש במאורע זה מעין ריב-הביליטציה של המצפון הלאומי והמוסרי הגרמני, שגויס כולו למכונה המלחמתית, אף כי קומץ זה של קצינים גרמניים היה מיעוט שבמיעוט בין רבבות הקצינים הגבוהים. שלושת הגנרלים גיבורי הספר מיצגים את שלושת הטיפוסים הנפוצים ביותר של הגנרלים של היטלר: גנרל חיל-הרגלים פון זיידלץ-גאבלר, מפקד-הגיס, האמין כי חזרתו הלאומית ונאמנותו למולדתו מחייבות להאמין בהיטלר, חרף הסתייגויות פעוטות

יותר ויותר בפנינתו של גיא-החזיון העולמי. כך פסק, למשל, ערב המלחמה העולמית הראשונה, סיר אדוארד גריי כי "האורות דו-עכים מעל אירופה". המאורעות שטילטלו אותה טלטלה רבה בחצי-יובל השנים האחרון היו כמדומה מאמץ נואש וחסרת-כלית מצדה להתארגן ולהתיצב מחדש כדי לא לקפח את הבכורה. אך משהקיצה מתוך העשן והחרבות יכלה להבחין כי מעצמות חדשות תפסו את מקומה באש המערכה העולמית, וכי זעזועים מהדהדים אלה הקלו והחישו את לידתו של עולם אחר, עולם שאירופה הורשה לאוכל-סייתה העצומה את איכות קידמתה הטכנולוגית והמדעית ואת רעיונותיה החברתיים, הפוליטיים והכלכליים. "עולם זה שבקע ועלה אינו מנותק בתכלית מן העולם ממנו צמח—ואף אינו המשכו גרידא; זהו עולם חדש, אשר שרשים לו בישן".

ספרו של פרופ' באראקלאף עוסק בחיפוש אחר שרשים אלה בתקופה אשר לפי הגדרת המחבר היא "קו פרשת-המים" שבין "תילדות הזמן החדש" ל"תילדות זמננו", תקופה ש-נמשכה כשבעים שנה (1890—1961); והוא בא להעריך את התמורות שהתחוללו בעולם בתקופה זו—תמורות שהן קרקע גידולו ובשר-לוחו של העולם בו אנו חיים ועתידים לחיות. היסטוריון-ההווה, הצופה אל המתרחש ואל העתיד להתרחש, יחקור אפוא שנים אלו מתוך נקודות-ראייה ושימת-לב שונות ממה שהיה מקובל עד כה. מאורעות אירופיים-בלבד, כגון עליית הפאשיזם והנאציזם, שוב לא יעמדו במרכז התעניינותו וחקירותיו. עתה יעסיקו אותו המפנים הכלל-עולמיים ששרשם נעוץ במה שנראה קודם-לכן רק כ"הסתעפויות" של ההיסטוריה האירופית. "הסתעפויות" אלו עצמו בתקופת המעבר שבין שני העולמות והיו למוקדי התרחשויות. התהי-ליך האדיר והמעורפל השוטף את סין; עלייתה

המחבר לא ריחם על גיבוריו—חתך בבשרם החי, גילה את מעלליהם וחשף את אימת סכנתם. העובדה שאותו גנרל טאנץ שירת עשר שנים לאחר המלחמה ברוסיה ובגר-מניה המזרחית—וביצע גם שם רצח אחד—מעידה שגם במשטר הקומוניסטי יש מקום לטיפוסים אלה של גנרלים. והם מסוכנים בכל משטר.

זוהי חשיבותו הרעיונית של הספר, בנוסף לחשיבותו הספרותית והאמנותית. עלילתו—הפותחת בוורשה הכבושה ועוברת לפאריז, מסתיימת בברלין המערבית, ונמשכת כארבע-עשרה שנות מלחמה ושלום—ערוכה בדרא-מתיות רבה. היא מלאה מיתח ומרתקת. קירסט מתאר את האירועים שקרו בזמנם, ומיד הוא חוזר ומשלים את הבנת העובדות מתוך שימוש בחומר היסטורי וארכיוני שנת-גלה כעבור שנים ומסתייע בתעודות רבות ונכונות. האווירה של המציאות הנאצית שלטת בספר מראשיתו ועד סופו. בחתירתו לחשיפת עולמן הפנימי של הדמויות הרבות, הראשיות והצדדיות, מצליח המחבר להעלות את האנשים בבהירות רבה על מעשיהם ועל מחדליהם. שליטתו ברקע העלילה היא מפלי-אה. עמדתו האובייקטיבית כלפי גיבוריו, עד לסיומו של הספר, מאפשרת לו לגלגל את ממשות-חייהם כפי שהכיר אותה, כנראה, מקרוב. המחבר מזהיר את גרמניה—ואולי לא רק אותה—מפני הגלוריופיקציה של הגנרל טאנץ והדומים לו בידי חבריו-לנשק. אהדה זו עצמה נעשית שותפה לפשעיו של העם, ומסכנת את עתידו.

י. פ.

על קץ העידן האירופי

כבר בראשית המאה הנוכחית, בה נראתה ההיסטוריה רצופת המאורעות הרי-הגורל נד-חקת ומתרגשת בתחומיה הצרים של אירופה בלבד, חזו חדי-ראייה כי האנושות עומדת בפני קץ "העידן האירופי", שנמשך כחמש-מאות שנה. שוב לא יהיו חוטי ההיסטוריה אחוזים בכפה של אירופה, והיא תצטמצם

* ג'פרי באראקלאף: על קץ העידן האירופי—מבוא להיסטוריה של זמננו; תרגום: דליה טסלר; ספרית-פועלים / דעת זמננו, 1967; 298 עמ'.

ודאי שלפנינו עבודה המתווה עיקרים של השקפת-עולם היסטורית, שכל קורא בעתונות היומית חייב להעמיק בה כדי להכיר מחדש את העולם שבמותו חזה, וכדי לקבל מסגרת היסטורית למגמות ולמתחים המתגלמים במ-אורעות היומיום. חבל רק שהספר, הגדוש ידע והכתוב בעמקות-הראייה, נכתב בסגנון הרצאה יובשני ואינו מעניק לקורא, יחד עם הענין והמחשבה, גם את הנאת הקריאה.

מסכת המימשל

נוטל אתה לידיך את הספר שעיסוקו בתורת-המימשל ומצפה למסע אטי ומגיע בין דפים עמוסי הגדרות, ציטוטים ומראי-מקומות, נבוך ומתלבט במשפטים סבוכים ומסורבלים, והנה הפתעה!—ספרו של פרופ' מק-איבר הוא מחקר-מופת בתחומי רבי-החשיבות לא רק משום שהוא ממצה, יסודי ומקיף, שוקל ובוחר הכל במאזנו של שכל ישר, שקול ובלתי-נרתע, ומשום העיון המדעי המלומד והמעמיק שלו, אלא גם משום ניסוחיו הקולעים והבהירים ודרך הרצאת-הדברים הקולחת שלו, ש-היא בתחום השגתו של הקורא הרגיל. בתר-גומו העברי הטוב בא הספר להציג לפניו את המסכת מרובת-הפנים של אחת מצורות ההס-דר החברתי-את חיינו המדיניים, על ההלכה והמעשה שלהם. ההוצאה מוסרת לנו כי ספרו של פרופ' מק-איבר הופיע, מאז צאתו לאור ב-1947, ביותר מעשרים מהדורות ותורגם לשפות רבות, וראוי הוא לקהל-קוראים גדול גם אצלנו, שהרי נוהגים אנו לדון ולהתווכח בענייני מימשל כבקיאים-ורגילים.

מימשל הוא "תופעה הצומחת מתוך היחסים החברתיים וגלומה בטבעו של הסדר החברתי. זרע המימשל חבוי ביחסו של אדם לאדם בכל אתר ואתר. הוא לובש צורות מוסדיות שונות בהתאם לזיקת-הגומלין של יחסים אלה", ובלעדיו אין קיום לחברה האנושית. מניצניו של המימשל בחברה המצומצמת

של יפאן; בעיית פורמוזה; המלחמה בדרום-מזרח אסיה; הרעב בהודו; סיכויי אפריקה או דרום-אמריקה—זהו ההיסטוריה של זמננו.

פרופ' באראקלאף מבקש לחשוף בקווים כל-ליים, חדים ובהירים, את תהליכי התרקמותם והתגבשותם של הכוחות שעיצבו את עולם ההווה והעתיד שלנו, ולתאר את השינויים היסודיים שהתחוללו במבנה החברה הלאומית והבינלאומית ובמאזן-הכוחות העולמי בשבעים השנים האחרונות. אין הוא עוסק בתחזיות ל-עתיד; הרי זה מחקר היסטורי על מקורות המצוי והצפוי.

מאז שלהי המאה ה-19 עומד העולם בסימן התרבות מדיהמה ומומרצת של מספר אוכ-לוסיו וקצב ייצור מואץ. הקידמה הטכנולוגית והמדעית, ששרשיה באירופה של המאה הקר-דמת, פשטה במאה הנוכחית לכל רחבי העולם הנתון לשליטתה של אירופה בכוח דחף עצום וחסר-מעצורים, והיתה לילודתן והוראתן של מערכות-חיים חדשות. אסיה ואפריקה התקר-ממו נגד המערב השורר, נטלו את ירושתו, ובכוח מעמדן הדמוגרפי תפסו את מקומן בזירה העולמית—מקום של בכורה. מאזן-הכוחות האירופי היה למאזן של מדיניות כלל-עולמית, בשעה שכל התרחשות בקצווי-תבל נותנת את רישומה ומכתיבה מהלכים גלובאליים. העולם המתעורר הביא עמו תר-בות חדשה, רבת מרץ וחיוניות, מצוינת ב-עמדות חדשות של רוח האדם וזיקותיה, היר-רשת את התרבות האירופית ה"עייפה". המא-בק והניגודים האידיאולוגיים בין שני המחנות הראשיים שוב אינם הבעיה המרכזית של עולמנו. הקידמה הטכנולוגית והמדעית, על השפעותיה החברתיות והכלכליות בעולם ה-חדש, יצרה חברה חדשה והעלתה תרבות חדשה, אשר לה תפיסת-עולם חדשה—דמו-קרטיה-של-המונים ותרבות-של-המונים, על שלל בעיותיהן הסבוכות.

אפשר לחלוק על רבות מפסיקותיו של פרופ' באראקלאף בנושא זה או אחר. בלי ספק אין אירופה עתה אלא אבר בגוף העולמי הגר-דול—ולא אבר שליט; אבל הפרזה היא לראות בה אבר מדולדל וחסר כל חשיבות. עם זאת,

* פרופ' רוברט מ. מק-איבר: מסכת המימשל; תרגום: יוסף עוזיאל; ערך: ד"ר משה צ'ידנובסקי; הוצאת יחידו, 1966; 431 עמ'.

צעיר-הבטחון היחיד מפני סכנה זו והתשובה היחידה לשאלה. אך יש לדאוג שהדמוקרטיה תאריך ימים עלידי שלעולם לא תינתן למימשל הדמוקרטי במובנו האמיתי שליטה על החיים התרבותיים של הקהילה, ושלא תהיה לו שליטה מוחלטת על המערכת הכלכלית-התועלתית שלה, שתביא בעקבותיה שליטה—אמנם עקיפה, אך איתנה—על החיים התרבותיים, וכך יוכל להשריר את האידיאולוגיה שלו ואת ערכיו בקהילה.

כאמור, עוסק הספר המצוין שלפנינו במסכת המימשל כולה—מסכת ששזיריה עצמאיים ונבדלים זה מזה, אך אין להם קיום זה בלי זה. הקורא בו בעיון, וללא פניות, יוכל, לאחר שקיבל הדרכה יסודית ומעמיקה בכל ריקמת היחסים שבין אדם לאדם ובין אדם לסביבתו, לשפוט ולדון בעיניים פקוחות את מימשלו שלו. הספר יבהיר לו מה מידת הסכנה הטמונה במעמסה מיושנת של מיתוסים—מיתוסים שהם "אותם אמונות ומושגים טעוני ערכים בהם מחזיק האדם ולאורם או בעבורם הוא חי"—על שכמה של חברה בעולם מתפתח ודינאמי. וחשוב מזה: הוא יוכל לקבוע לעצמו, מתוך עיון מחודש, אם אין אותם מיתוסים שעליהם התחנך—שהם הקורבים את מכלול צורות המחשבה המעצבות ומפרנסות את פעולות המדינה והחברה בה הוא חי—מיתוסים הנכפים עלידי מימשל שיש לו שליטה בלתי-רצויה על החיים התרבותיים כולם.

ראוי הספר שיקראוהו לא רק תלמידי אוניברסיטאות, שאצלם הוא ספר-חובה ממילא, אלא גם עסקנינו הפוליטיים, ועוד יותר מכך—אלה המבקשים בסיס לבנין מבוכותיהם ושאלותיהם.

י. ש.

ביותר, המשפחה—שהיא קרקע-גידולו של המימשל המדיני—ועד למימשל המודרני, הריכוזי, המסובך ורב הניגודים הפנימיים, עובר המחבר בחשפו את שרשיו ואת צורות ביטוי השונות והמשתנות. הוא דן בשתי הקבוצות הכוללות של המצאות האדם: הטכניקות והמיתוסים; במהותו וכוחו של החוק; בשלייה החולשת על המימשל; עצמה, רכוש ומצב; הוא סוקר את צורות המימשל שידעה החברה האנושית מאז ראשיתה ואת התמורות בתיפקודי המימשל, מכשיריו, הבעיות והאתגרים שלפניו.

פרופ' מק-איבר מעמיד זו מול זו את שתי צורות המימשל הנאבקות על ההגמוניה בעולם של ימינו: הרודנות והדמוקרטיה. והגם ש"מכיר הוא בחולשותיה של הדמוקרטיה, שהיא "צורת מימשל שלעולם אינה מוגשמת לחלוטין", הוא בא לחפש פתרונות לפגמיה כנגד יריבתה "ההופכת את רצונה גרידא לצידוק היחיד של סמכותה".

רודנות היא מימשל הנוטל שלא-כדין את הפיקוח על המיתוסים של הקהילה, ובדורנו זה, כאשר השלטון מצויד בכוחות ומכשירים אדירים ועצומים, הרי היא בחזקת סכנה חמורה לחירותם של בני-האדם. נקודת-המוצא לפילוסופיית-המימשל של המחבר, הבאה לענות על השאלות מה פירושה, ומה צריך להיות פירושה, של מדינה לגבינו—היא כי "לארגוניה התרבותיים הרבים של החברה אין ולא יכול להיות מוקד אחד, ואין הם יכולים להתאגד ולהיספג כמחלקות גרידא של המדינה, מבלי לאבד את זהותם ואת תפקידם", ודורנו עומד בפני השאלה הקשה: שאלת ההסתגלות ההדדית של כל הארגונים הללו והקבוצות המקימות אותם, בתוך החיים המוסדרים, ואם גם החפשיים, של הקהילה—שאלת האחדות והייחוד. דמוקרטיה היא אמ-

הנושבים המרכזיים בע"נו

תל-אביב — חיפה — ירושלים — באר-שבע — אילת

המוסד המרכזי לאספקה של התנועה הקואופרטיבית

עירית תל-אביב-יפו

מוזיאון הארץ. ההנהלה—קרית המוזיאונים ליד רמת-אביב, טל. 443059.

מוזיאון הזכוכית—קרית המוזיאונים, טל. 443059. תערוכת זכוכית עתיקה—מתקופת הברונזה המאוחרת (המאה ה-14 לפסה"נ), עד לתקופה המוסלמית (המאה ה-14 לספה"נ). פתוח לקהל בימים ב' ג' ה'—משעה 10 עד 17, א' ד'—משעה 10 עד 20, בימי ו' ושבט—משעה 10 עד 13.

מוזיאון קדמן למטבעות—קרית המוזיאונים, טל. 445579. תערוכה על תולדות המטבע מראשיתו עד ימינו. פתוח לקהל בימים ב' ג' ה'—משעה 10 עד 17; א' ד'—משעה 10 עד 20; בימי ו' ושבט—משעה 10 עד 13.

המוזיאון לעתיקות תל-אביב-יפו—רח' מפרץ שלמה 10, טל. 825375. תולדותיה הקדומות של תל-אביב-יפו בממצא ארכיאולוגי ובתעודות מני קדם. פתוח לקהל בימים: א' ב' ג' ה' משעה 10 עד 17; ביום ד' משעה 10 עד 20; בימי ו' ושבט משעה 10 עד 13. **המוזיאון ההיסטורי לתולדות תל-אביב**—רח' ביאליק 26, טל. 615901. תערוכת תעודות, כתבים וצלומים מיסוד העיר. פתוח לקהל בכל יום—משעה 9 עד 14; בימים א' ד' גם משעה 17 עד 19; בימי ו'—עד 13; בשבתות ובחגים סגור.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור—קרית המוזיאונים, טל. 417055. תערוכת חפצי אמנות יהודית דתית וחילונית ולבושי עדות בישראל. פתוח לקהל בימים ב' ג' ה'—משעה 10 עד 17; א' ד'—משעה 10 עד 20; בימי ו' ושבט—משעה 10 עד 13.

מוזיאון למדע ולטכניקה—קרית המוזיאונים, טל. 448242. מורכב מ-3 אגפים: תעופה, מתמטיקה, אנרגיה ותחבורה. פתוח לקהל בימים ב' ג' ה' משעה 10 עד 17; א' ד'—משעה 10 עד 20; בימי ו' ושבט משעה 10 עד 13.

חפירות תליקסילה—קרית המוזיאונים. חפירות עיר ישראלית מימי המלכים עד לתקופה הערבית. הממצאים—במוזיאון קטן שבמקום. פתוח לקהל כל יום—משעה 8 עד 15; בשבת—משעה 10 עד 13; ביום ששי סגור.

מוזיאון הכתב—רח' ביאליק 26 ת"א, טל. 625707. תערוכה על תולדות הכתב, מקורות הא"ב והתפתחותו. פתוח לקהל בימים: א' ד' משעה 9 עד 14 ומשעה 17 עד 19; ב' ג' ה' משעה 9 עד 14; ו' משעה 9 עד 13. ביום שבת סגור.

מוזיאון הקרמיקה—קרית המוזיאונים, טל. 441124. תולדות הקרמיקה. שיטות יצירתה ועטוריה—אספקטים היסטוריים, שימושיים ואמנותיים. באגף מיוחד: תערוכות קדרים בניי ימינו. פתוח לקהל בימים א' ד' משעה 10 עד 20; ב' ג' ה' משעה 10 עד 17; ו' ושבט משעה 10 עד 13.

תמיד על שולחןך

שמורי פירות וירקות משקאות קלים

מתוצרת יכין

המשתתפים בחוברת

שירותי-המלחמה של איתן איתן נכתבו בעצם ימי הקרבות של חודש יוני וסמוך לאחריהם. קובץ ראשון של שיריו יופיע בקרוב בהוצאת "הקיבוץ המאוחד". "שירת ארץ-העברים" של אהרן אמיר ראשית חיבורה סמוך לאחר החלטת-החלוקה של ארץ-ישראל, בשלהי 1947. וסיומה בראשית 1949, היא ראתה אור לראשונה בגליון "אלף" של אפריל 1949. חיים באר מפרסם מפרי-עטו—שירים, מאמרים ודברי בקורת—"ב"קשת", "הארץ", "משא" ועוד. אילן בושם הוא סופר מתחיל, תושב ירושלים, עובד-מדינה ותלמיד האוניברסיטה העברית. הדה בושם, מזכירת מערכת "קשת" בשנותיו הראשונות וכיום מבקרת ובעלת-דבר ב"הארץ", מוכרת לקוראינו דיווחות ממצירות קודמות. שרה בורג-סבירי עובדת בכפר-הנוער מאיר שפיה. אברהם בלבן, בן 22, הוא יליד חולדה ותלמיד אוניברסיטת תל-אביב. שמעון בלס, המפרסם זו פעם ראשונה ב"קשת", ידוע לציבור הרחב בזכות הרומן שלו, "המעברה", שיצא ב-1964 ב"ספריה לעם" של "עם עובד". הוא מסיים עתה כתיבת רומן שני, מן ההווי של שכונת-עוני ישראלית טיפוסית. משה בן-שאול מוכר לקוראים דיווחות, מקבצי שיריו ומפירסומיו בבמות שונות, כולל "קשת". המשורר אברהם הוס, מטאורולוג על-פי אומנותו, תירגם לא מכבר את המחזה "מארא/סאד" של פטר וייס בשביל התיאטרון החיפאי. דוד הרדן, מיוצאי אמריקה הלאטינית, ישב שנים רבות בקיבוץ מפלסים, נוכח גבול עזה, ומכאן צליל האותנטיות המיוחד אשר לרשימתו. חיים ויינרב, סטודנט תל-אביבי בן 26, מפרסם כאן לראשונה מפרי עטו. נורית זרחי, בת קיבוץ גבע, כבר פירסמה משיריה ב"קשת" (ר' חוברת כט). ז'קלין כהנוב משלימה בחוברת זו את "למות מיתה מודרנית", פרקי זכרונות והגות שחלקם הראשון הרעיש וזיעזע, כמדומה, קוראים רבים יותר מכל דבר אחר שנדפס אי-פעם ב"קשת". סיפורה של עבריה כרמי הוא פירסום-בכורה למחברת, בת השרון ותושבת אילת כיום. נדב לויתן, בן עין-המפרץ ותלמיד האוניברסיטה של תל-אביב, מפרסם משיריו ב"קשת" לעתים מזומנות. מאשה מיסקינסקי, ילידת ורשה, עובדת סוציאלית הלומדת פסיכולוגיה ופילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב, מפרסמת כאן זו פעם ראשונה מפרי-עטה. רחל מכבי נולדה וגדלה באלקסנדריה של מצרים, באותו הווי עצמו שהיא מתארת ב"מצרים שלי", סדרה חדשה הנפתחת בחוברת זו של רבעוננו. היא חברת קיבוץ חצור, הנמצאת כבר עשרות שנים בארץ-ישראל. יהודה נאמן הוא פתח-תקוואי צעיר, שהחל לעסוק בהפקת סרטים. אברהם רוז מוכר היטב לקוראינו, בזכות סיפוריו כמו גם בזכות מחזהו, "משפט קנריה" (מוכתר בפרס גיורא גודיק). שנדפס בעיקרו בחוברת ל"ב שלנו, שהוקדשה כולה לתיאטרון. נסיה שפרן, המופיעה זו פעם ראשונה מעל דפי "קשת", הוציאה לא מכבר קובץ ראשון של דברי פרוזה, "תחנות מתות" (הוצאת "מחברות לספרות"). היא בת פתח-תקוה, הלומדת באוניברסיטת תל-אביב. קובץ ראשון של סיפורי גדעון תלפז ("שכונת האפ") יצא לא מכבר בהוצאת "הקיבוץ המאוחד". כרך נוסף מפרי עטו קרוב אף הוא להופיע.

תצלום-השער ועיצוב העטיפה: גד אולמן.

ספרים חדשים ב"עם הספר"

יעקב משורר

מטבעות היהודים בימי הבית השני
(מהדורה עברית ומהדורה אנגלית)

דן אבני

היבשת השחורה

וירה אלישיב

גרמניה האחרת

רוברט פלאקלייר

חיי יום-יום ביוון

ספריה מוסיקלית לנוער

(6 ספרים)

משה גת

„דיגים“ (אלבום מפואר)

הפצה ראשית : א. ערמוני, בלפור 4, ת"א

הופיע

צבונות

נגב

בנו

רותנברג

464 עמודים בפורמט אלבומי • 282 אילוסטרציות •
112 לוחות בשחור-לבן וצבעים טבעיים

★

בקרב יופיע הספר האלבומי

רביהמכר העולמי

“תגליות סיני”

מאת ד"ר בנו רותנברג

מהדורת 1967

הוצאת מסדה בע"מ

נפתח העניינים ל"קשת" כרך ט

- אבינור, גיטה: הבט אחורה בזוועה, לה, 168
אדורנו, תיאודור ו': התגפרות על העבר—
מה פירושה, לה, 26
י. אורן: פיגומים, לג, 48
אייכנגר, אילזה: כרובים בלילה, לה, 104
איתן, איתן: שירות מלחמה, לו, 8
אלוני, נסים: שיחות עם, לג, 34
אמיר, אהרן: לממשלת ביום (שיר), לג, 4
שירת ארץ-העברים, לו, 5
אנדרש, אלפרד: עם הפוס לשונסו, לה, 112
אנצנסברגר, הנס-מגנוס: ארבעה שירים,
לה, 14
אפרת, צבי: את אומרת ביתכם (שירים),
לד, 100
באומגרסון, אורה: אופליה (שיר), לג, 33
באר, חיים: 40°C (שיר), לו, 47
בוברובסקי, יוהאנס: ההלך, הנודד (שירים),
לה, 75
בורגסבירי, שרה: דוד (שיר), לו, 143
בורכרט, וולפגאנג: מאריה, הכל מאריה,
לה, 60
בושם, הדא: שני סיפורים (סיוטים, למות
מאהבה), לו, 84
בושם, אילן: מותו של משורר, לו, 158
בית-אריה, מלאכי: על פני עפר זה, מתוך
(שירים), לג, 19
בכמן, אינגבורג: כל יום ויום (שיר), 54
בל, היינריך: הלך, כי תבוא אל ספא..., לה,
17
בלבן, אברהם: אשה (שני שירים), לו, 107
בלס, שמעון: שוב נפלסתי לרחוב, לו, 96
בנדר, הנס: היונים של איליה, לה, 70
בן-נתן, יגאל: ללא כבלים, לד, 102
בן-שאול, משה: שלושה שירי-מסע, לו, 62
בראון, פולקר: על טיסתו של גאגארין
(שיר), לה, 103
גאנטגר, סרו': התנועה הלאומית הכורדית
(ג), לג, 154; (ד), לד, 159
גורדונוב, אליעזר: שיחות על גיאוגרפיה
סוציאלית, לד, 141
גיא, חנוך: שלושה שירים, לד, 78
גינסר, יאירה: קשר שכוחו כקור-עכביש
(שירים), לג, 84
גראס, גינתר: המלך ליר; נישואים (שי-
- רים), לה, 24; נאום על המובן מאליו,
לה, 155
דואר, ורדה: שולחנות ההימורים (שירים)
לד, 77
דוטינה, הייקה: החולמת (שיר), לה, 99
דיין, אסף: בלדה, לד, 91
דקל, עמליה: התאפקות (שירים), לג, 114
דריה, יעקב: מסקנה זמנית (שירים), לג, 126
דרייוויץ, אינגבורג: הכלב, לה, 119
הוכל, פטר: כבישים (שיר), לה, 7
הוס, אברהם: זמן (שיר), לו, 4
הייסנפיטל, הלמוט: חישוב מה שידעו הפל,
לה, 5
הילדסהיימר, וולפגאנג: מבחן הטלפון, לה, 82
הלוי, יואב: שיבת האמונה, לד, 80
הרבורגר, גינטר: נוף אחד, לה, 40
הרדן, דוד: כובשי כנען בסופה, לו, 49
התלגי, תיאודור: הכפר בגבול הארץ הרעה,
לד, 92
ווינרב, חיים: אני רואה וחש (שיר), לו, 94
וינקלר, מנפרד: שני שירים, לג, 68
וייס, פטר: חישוב שלי, לה, 8
וינר, שלמה: אני נכנס אל החורשה (שיר),
לד, 79
זידלר, וולף יופסט: במקום החורבן כעבור
עשרים שנה, לה, 151
זרחי, נורית: דלעת (שירים), לו, 83
זורון, ע. ג.: עולם בהשקפה עברית (ה),
לג, 128
חזן, גלית: שני שירים, לד, 101
חזק, יחיאל: במחשוף (שיר), לד, 118
ינסון, אווה: יונה, למשל, לה, 100
כהנוב, ז'קלין: למות מיתה מודרנית (א),
לד, 5; (ב), לו, 168
כרמי, עבריה: לורנצומארקש, לו, 145
לזיתן, נדב: אשה במרד בחדר הגדול
(שירים), לו, 124
ליטאו, ריינהארד: האויב, לה, 64
ליסט, נחמן: צדק הקומינטרן (ז), לד, 126
לנץ, זיגפריד: סיפור של אהבה, לה, 109
מאיר, מירה: אנחנו לא מכאן (שיר), לד,
119

ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך ט

- אבן-זהר, איתמר: עיונים בספרות, לד, 181
אורפז, יצחק: ציד הצביה, לו, 187
ארנבורג, איליה: 13 מקטרות, לג, 170
באראקלאף, ג'פרי: על קץ העידן האירופי, לו, 192
בלנקפורט, מייקל: הנה האש, לג, 171
ברודי, ברנארד ופאון: מרובה-הקשת עד פצצת-המימן, לד, 188
גורדון, כורש הרצל: לפני היות התנ"ך, לד, 184
גלעד, זרובבל: שיחה שלא תמה, לג, 169
גרה, אלברט: נפוליאון השלישי, לג, 178
זך, נתן: זמן וריתמוס, לד, 179
חומסקי, דב: אוזב באבן, לג, 174
חזק, יחיאל: אתה על פני, לו, 185
טוכמן, ברברה: מזימות במלחמה, לד, 190
טננבלאט, מ. א.: פרקים חדשים לתולדות ארץ-ישראל ובבל, לו, 180
יוריג'ונס, א. מ.: וילסון והליברליזם האמריקאי, לג, 176
יסנין, סרגיי: אנה סניגינה, לד, 182
כהנא-כרמון, עמליה: בכפיפה אחת, לד, 175
מאיר, מירה: לא הכל, לו, 186
מגד, מתי: הדראמה המודרנית, לד, 178
מילין, פסח: האיש חזר, לג, 172
מקאיבר, רוברט מ.: מסכת המימשל, לו, 193
עופר, עבריה: באם הדרך, לג, 173
פאוסטובסקי, קונסטנטין: השנים הרחוקות, לג, 169
פאסט, הווארד: טורקמאדה, לד, 183
פראוודין, מיכאל: הכיבוש הגדול, לד, 186
צטניק ק.: כחול מאפר, לד, 175
קירסט, האנס הלמוט: ליל הגנרלים, לו, 190
קרסון, רחל: האביב הדומם, לד, 189
ר'ותנברג, בנו (עורך): ישראל חי, לג, 180
רצהבי, יהודה: שיחות ערב, לו, 184
שאה, פנחס: על מצבו של האדם, לו, 182
שחר, דוד: מגיד העתידות, לד, 177
שכטר, יוסף: יהדות וחינוך בזמן הזה, לד, 185
תמות, בנימין: בסוף מערב, לו, 189

- מירן, ראובן: כל שבת, אחרי ארוחת-הבוקר, לג, 106
מישקיןסקי, מאשה: תומס מאן ופאוסט שלו, לו, 163
מכבי, רחל: מצרים שלי (א), לו, 126
מקל, כריסטוף: הטווס (שיר), לה, 38
נאמן, יהודה: ארץ המיתולוגיה שלי, לו, 151
נגב, רחל: כמו שכתוב בספרים (שיר), לג, 47
נוסאק, הנס אריך: האולר, לה, 90
נתן, משה: שיחות עם נסים אלוני; ר' אלוני, נסים
סגל, ישראל: מעלית (שירים), לג, 105
"סמדר" (מתרגם): ר' רוסתאווייל, שותא עגנון, שמואל יוסף: פרקים של סיפור, לג, 5
עוז, עמוס: איש פרא (בלאדה), 86
עשהאל, ישראל: מדרש אצות, לג, 20
פילונסק, היינץ: הזמן והאשה, לה, 96
פיכטה, הוברט: זמנים רעים, לה, 76
פריד, אריך: Panta Rhei; הרג (שירים), לה, 55
פריזל, אווה: שני שירים, לה, 89
צמח, עדי: ראדיו, לג, 116
קאשניץ, מאריה לואיזה: עלה של קש, לה, 130
קונרט, גינטר: יש לכוונן את הבלם, לה, 124
קורן, ישעיהו: Mars le Fou, לג, 70
קינן (קון), אלס: עיון ב"המשפט" לקפקא, לד, 56
קלוגה, אקסנדר: נסיון-אהבה, לה, 56
קפן, וולפגאנג: בית-הקפה הרומאני, לה, 148
רודנר, עמוס: גבעת העזים, לד, 120
רוסתאווייל, שותא: עוטה עור-הנמר (פרקים מן האפוס), לד, 50
רוקח, דוד: איירה (שיר), לד, 28
רז, אברהם: פרשת-המלחמה של עודד יר-קוני, לו, 13
רימקורף, פטר: אנטי-איקארוס (שיר), לה, 102
רלר, קלאוס: כבוד לילה, לה, 135
ריבנר, טוביה: בין שברי הברזל (שיר), לד, 4
שביט, יעקב: אבן במים עומדים, לד, 30
שפרן, נסיה: רכבות (שירים), לו, 156
תלפז, גדעון: ארבעה גמלים מן המדבר, לו, 64

אל"ף הוצאת ספרים בע"מ

נחמני 49, טלפון 612003

הופיע!

אשה צעירה

פול בורן

הספר מגלה לפנינו עולם חדש: עולמה של אשה צעירה בת־זמננו, הנוטלת לעצמה את כל הזכויות ואת כל הקשיים של החירות

בקרוב יופיע

נשית תמיד

ד"ר רוברט א. וילסון

דרך לבריאותה והצלחתה של האשה

הוצאת הקיבוץ

המאוחד

תל־אביב,

רח' סוטין 27

טל. 246194

ספרים חדשים

זלדה / פנאי

שירה ייחודית של משוררת ירושלמית. זכתה בפרס לספרות ע"ש רבקה אלפר מטעם מועצת הפועלות.

דן צלקה / שיח הברואים

סיפורים, וביניהם: השלג שעור לה, העננים שיורדים; אלוה באה לבית דומון; ברכבת לא־ תונה; ביקור במנזר.

רנה וולק ואוסטין וורן

תורת הספרות

Theory of Literature

תרגמה: דינה עליאש

ערך ומינח: יונתן רטוש

420 עמודים, כולל מפתח ביבליוגרפי

מיוחד בהיקפו. 16.00 ל"י

*

א. ג. ווייטהד

המדע והעולם המודרני

Science and the Modern World

תרגם: רן סיגד; ערך: א. ד. שפיר

הוצאת "יחדין"

איחוד מוציאים לאור בע"מ

שד' רומשילד 64, ת"א

ספרית פועלים בע"מ

תל־אביב, רחוב אלנבי 73

הופיע:

הספר שהכל מצפים לו!

לכסיקון הספרות העברית

מאת ג. קרסל

כרך שני ואחרון

אלף טורים בתבנית גדולה

בשני הכרכים למעלה משלושת אלפים

ומאה ערכים על סופרי עברית בשלש

מאות השנים האחרונות. מפעל ספרותי

מדעי מונומנטאלי

שושנה פילוס

תמונת לילה

משוררת צעירה מפתיעה בצרור שירים

של הגות בגורה וייחוד החוויה

מירה מאיר

לא הכל

תרבות שירית ובשילוח החוויה מציינים

אוסף־שירים ראשון זה של המשוררת.

מחנכת וחברת־קיבוץ

בהרו בתעדונה המתחדת של 34 הפעלי כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99
ב ת צ ו ג ה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אבזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה סני-
טרית ואמנותית, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.
התערוכה פתוחה מ-8-00
בבוקר עד 4-30 אחה"צ.

המפיצים
סולפוד בע"מ

ציון

חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה

ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

החברה הישראלית
המורכזית למסחר
ולהשקעות בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לילינבלום 39

טלפון 615979, 614731

טלקס 816

מברקים CENTRALE

הון עצמי וקרנות:

מעל ל-59,000,000,000 ל"י

*

תעשייה

מסחר

בנקאות

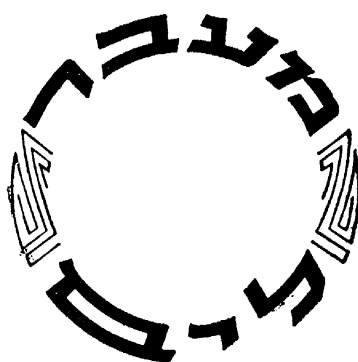
פיתוח ובנין ערים

מעבר

תהיה

או

בנק

דיסקונט

לישראל

תא"צ לשרותק

110 סניפים ברחבי הארץ

המרכז: יהודה הלוי 27/29,
תל-אביב

סניף ניויורק

פיפת אבניו 511

לו

דואר

העובד

דאג
אתה
לעצמך

חסוך

ובנה ביתך

במפעל

החסכון

לבנין

משרד השיכון

בואו לבקר

שפע רבגוני של מלאכת-מחשבת
המשלב שיטות-עיבוד מודרניות עם
אומנויות עתיקות ירהיב את עיניכם

בית "אל-על", רחוב בן-יהודה 32, תל-אביב
רחוב המלך גורג' 60, ירושלים
בית יואל, רחוב יפו, ירושלים
משכית כנען, סימטת מזל דגים, יפו

בקררו בלב
עתיקות. אמינות. בידור. העתיד. עתיד.
גוף. משעדרות

הכינו
ליריד הציירים בשבוע סוכות

החברה לפיתוח יפו העתיקה בע"מ

ירושלים

לפי

ירושלים הבירה, ירושלים
השלמה, ירושלים האחת
והיחידה.

ירושלים פותחת שעריה,
דרכיה ושביליה בפניך, ומזמינה
אותך, האזרח האורח, לעלות,
לשהות, לראות וליהנות בה.

תכנן והכין את ביקורך בעוד
מועד, כי לא ביום ולא ביממה
ניתן להקיף את הבירה ולחשוף
את גנוזותיה.

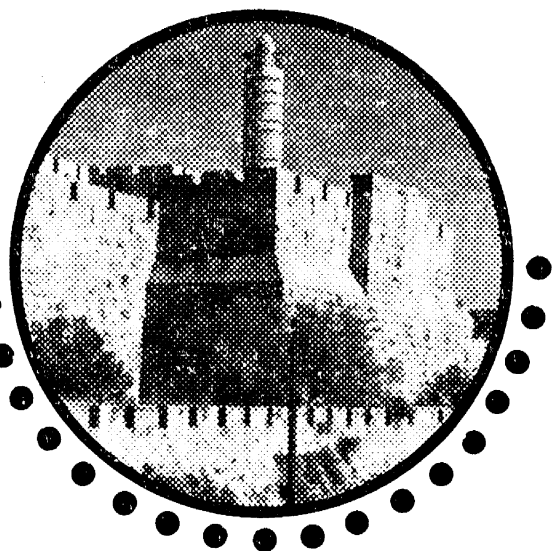
בירושלים חדש וגם ישן,
אווירת פסגות ואווירת דורות,
הכותל המערבי ומשכן הכנסת,
מוזיאון ישראל, היכל הספר
ומוזיאון רוקפלר, הר-הרצל
והר-ציון, האוניברסיטה —
בקריה ובהר הצופים,
קבר רחל ורמת רחל,
יד-ושם ויד-אבשלום.

ירושלים — אתרים והרים סביב
לה.

כל הדרכים עולות לעיר
המעלות.

לרשותך בתי מלון, בתי מרגוע
ומסעדות.

פרטים בלשכת המודיעין
העירונית ברחוב יפו 34 :
בימי חול בין השעות 8:00—18:00
בערבי שבתות וחגים בין
השעות 8:00—14:00

משרד התיירות - הלשכה לעידוד תיירות פנים

עיריית ירושלים
אגף התיירות

